

70
**ВЕЛИКА
ЖОВТНЕВА
СОЦІАЛІСТИЧНА
РЕВОЛЮЦІЯ**

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

11 **КИЇВ-1987**

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносов, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції М. Б. Озерова

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4
Телефони 229 14 66 228 52 34

Наукові редактори

доктор іст. наук М. В. Коваль,
канд. іст. наук О. Ю. Гаврилюк

Художній редактор Н. М. Абрамова

Технічні редактори Д. Н. Березовська, Н. Є. Любич

Коректор Л. О. Пляшкова

Здано до набору 14.09.87. Підп. до друку 23.10.87. БФ 50507 Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо.-відб. 14,5. Обл. вид. арк. 15,85: Тираж 2695 пр: Зам. 0-133:

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига». 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 11(320), ноябрь, 1987. Институт истории Академии наук Украинской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит ежемесячно (на украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига». 252030 Киев 30, ул. Ленина, 19.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 11 (320)

ЛИСТОПАД

1987

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

СТАТТІ

XXVII з'їзд КПРС.

Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

- Грущенко І. П. Курс XXVII з'їзду КПРС на прискорення соціально-економічного розвитку суспільства — продовження справи Великого Жовтня 5

70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

- Симоненко Р. Г. В. І. Ленін про роль боротьби за мир у перемозі Великого Жовтня 12
- Кормич А. І. (Одеса). В. І. Ленін про завдання політичного виховання пролетаріату як гегемона соціалістичної революції 29
- Рибалка І. К. (Харків). Великий Жовтень і зміни соціальної структури селянства України (1917—1920 рр.) 38
- Курносів Ю. О. Великий Жовтень і нова інтелігенція 52
- Гамрецький Ю. М. Більшовики та їхні політичні противники на Україні в 1917 р.: співвідношення сил 64
- Мельникова І. М., Кулинич І. М. Великий Жовтень і розвиток світової системи соціалізму 80

Проти буржуазної фальсифікації історії

- Майборода О. М. Неспроможність тлумачення буржуазною етнополітикою національно-визвольного руху народів Росії в період підготовки та проведення Жовтневої революції 95

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Тараник В. П. Мемуарна література як джерело вивчення життя та діяльності В. І. Леніна в період двовладдя 105

ПОВІДОМЛЕННЯ

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

- Барштейн Ю. А. Пам'ятні медалі, присвячені учасникам Великої Жовтневої соціалістичної революції 116
- * * *
- Кізченко А. Ф. Річниці Великого Жовтня у громадсько-політичному і культурному житті Чехословаччини у міжвоєнний період 128

Трибуна молодого автора

Крят Л. Є. (<i>Запоріжжя</i>). Питання війни і миру в пропагандистській роботі більшовиків у період двовладдя	137
---	-----

Спогади

Жмаченко Я. Ф. Шляхом Великого Жовтня	142
---	-----

Наш календар

Савичев М. П. 20-річчя встановлення ордена Жовтневої революції	148
--	-----

Критика та бібліографія

Турченко Ф. Г. (<i>Запоріжжя</i>). Ради України на завершальному етапі громадянської війни	152
Сургай Г. І. Важливий хронологічний показник	153

* * *

Революційна перебудова і оновлення соціалістичного суспільства — продовження традицій Великого Жовтня. Бібліографічний показник	154
---	-----

Хроніка та інформація

Дьомін О. Б. (<i>Одеса</i>), Самойлов Ф. О. (<i>Одеса</i>). IX республіканська славістична конференція «Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів»	159
Чернова Т. М. (<i>Росток, НДР</i>). Науковий колоквиум у Ростокі (НДР) «Міграції й політика держав та профспілок щодо іноземних робітників у XX ст.»	160

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

XXVII съезд КПСС.

Актуальные проблемы совершенствования социализма

- Грущенко И. П. Курс XXVII съезда КПСС на ускорение социально-экономического развития общества — продолжение дела Великого Октября . . . 5

70-летие Великой Октябрьской социалистической революции

- Симоненко Р. Г. В. И. Ленин о роли борьбы за мир в победе Великого Октября . . . 12
- Кормич А. И. (Одесса). В. И. Ленин о задачах политического воспитания пролетариата как гегемона социалистической революции . . . 29
- Рыбалка И. К. (Харьков). Великий Октябрь и изменения социальной структуры крестьянства Украины (1917—1920 гг.) . . . 38
- Курносков Ю. А. Великий Октябрь и новая интеллигенция . . . 52
- Гамрецкий Ю. М. Большевики и их политические противники на Украине в 1917 г.: соотношение сил . . . 64
- Мельникова И. Н., Кулинич И. М. Великий Октябрь и развитие мировой системы социализма . . . 80

Против буржуазной фальсификации истории

- Майборода А. Н. Несостоятельность толкования буржуазной этнополитикой национально-освободительного движения народов России в период подготовки и проведения Октябрьской революции . . . 95

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Тараник В. П. Мемуарная литература как источник изучения жизни и деятельности В. И. Ленина в период двоевластия . . . 105

СООБЩЕНИЯ

- Барштейн Ю. А. Памятные медали, посвященные участникам Великой Октябрьской социалистической революции . . . 116

* * *

- Кизченко А. Ф. Годовщины Великого Октября в общественно-политической и культурной жизни Чехословакии в межвоенный период . . . 128

Трибуна молодого автора

- Крят Л. Е. (Запорожье). Вопросы войны и мира в пропагандистской работе большевиков в период двоевластия . . . 137

ВОСПОМИНАНИЯ

- Жмаченко Я. Ф. Путем Великого Октября . . . 142

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Савичев Н. П. 20-летие установления ордена Октябрьской революции . . . 148

АКТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Турченко Ф. Г. (<i>Запорожье</i>). Советы Украины на завершающем этапе гражданской войны	152
Сургай Г. И. Важный хронологический указатель	153

* * *

Революционная перестройка и обновление социалистического общества — продолжение традиций Великого Октября. Библиографический указатель .	154
--	-----

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Демин А. Б. (<i>Одесса</i>), Самойлов Ф. А. (<i>Одесса</i>). IX республиканская славянистическая конференция «Великий Октябрь и развитие духовной культуры славянских народов»	159
Чернова Т. М. (<i>Росток, ГДР</i>). Научный colloquium в Ростке (ГДР) «Миграции и политика государств и профсоюзов в отношении иностранных рабочих в XX ст.»	160

XXVII з'їзд КПРС. Актуальні проблеми вдосконалення соціалізму

І. П. ГРУЩЕНКО (Київ)

КУРС XXVII З'їЗДУ КПРС НА ПРИСКОРЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА — ПРОДОВЖЕННЯ СПРАВИ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Наше насичене революційними подіями XX століття увійде до історії під знаком Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку, поклала початок нездоланному процесу — зміні капіталізму новою, комуністичною суспільно-економічною формацією. Як відзначається у новій редакції Програми КПРС, у результаті всесвітньо-історичної перемоги Великого Жовтня «...вперше в історії виникла й утвердилася держава диктатури пролетаріату»¹. Під керівництвом ленінської Комуністичної партії робітничий клас Росії в союзі з біднішим селянством одержав реальну можливість використати державну владу для здійснення небачених політичних і соціально-економічних перетворень.

Як це передбачав В. І. Ленін, пролетарська революція об'єктивно відкривала для відносно відсталої Росії надзвичайні можливості прискорення плину історичного часу: «...Наздогнати передові країни і випередити їх також і економічно»².

Будучи актом величезного соціального оновлення, Жовтень став свого роду імпульсом значного прогресу нашої Батьківщини. Він немов би переключив швидкості розвитку країни, наочно показав, що в соціалізмі закладені гігантські сили і можливості прискорення соціально-економічного і культурного прогресу. Про це переконливо, всупереч брехливим вигадкам буржуазних фальсифікаторів, свідчить повна і остаточна перемога соціалізму в СРСР, утворення й динамічний розвиток світової системи соціалізму, зростання міжнародного комуністичного та робітничого руху, крах колоніальної системи імперіалізму, курс соціалістичної орієнтації ряду держав, що визволилися.

31 жовтня 1922 р. в промові на сесії ВЦВК Рад В. І. Ленін говорив: «У фантастичну швидкість яких би то не було змін у нас ніхто не повірить, але зате в швидкість дійсню, в швидкість, у порівнянні з будь-яким періодом історичного розвитку, взятим, як він був, — у таку швидкість, якщо рухом керує справді революційна партія, в таку швидкість ми віримо і такої швидкості ми щоб то не стало доб'ємося»³. У світлі ленінських настанов, історичних уроків Великої Жовтневої соціалістичної революції принципове значення мають проблеми прискорення соціально-економічного розвитку країни, революційної перебудови народного господарства і всіх сфер суспільного життя, висунуті XXVII з'їздом КПРС, січневим (1987 р.) та червневим (1987 р.)

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 148.

² Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися // Повне зібр. творів. — Т. 34. — С. 187.

³ Ленін В. І. Промова на IV сесії ВЦВК IX скликання 31 жовтня 1922 р. // Там же. — Т. 45. — С. 235.

пленумами ЦК. Керуючись науковою методологією, партія, говорячи ленінськими словами, сміливо заявила у своїх програмних документах «...про те, що є, і про те, що ми зробити збираємось»⁴. Характерна особливість цих документів — нерозривний зв'язок між історичною спадщиною Жовтневої революції і сучасністю, діалектична наступність ленінських ідей щодо соціалістичних і комуністичних перетворень. Як підкреслив у своїй доповіді на січневому (1987 р.) Пленумі партії Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, «За глибиною революційною суттю, за більшовицькою сміливістю планів, за гуманістичною соціальною спрямованістю робота, яка нині проводиться, є прямим продовженням великих звершень, розпочатих нашою ленінською партією в Жовтневі дні 1917 року»⁵.

Наступність програмних і політичних настанов КПРС на прискорення і перебудову — один з найважливіших, постійно діючих принципів її діяльності, умова швидкого розвитку і вдосконалення соціалізму.

За роки Радянської влади партія нагромадила величезний досвід прискореного революційного перетворення всіх сфер життя суспільства на соціалістичних засадах. Практично весь перехідний період від капіталізму до соціалізму в СРСР — це період розв'язання у найкоротші історичні строки — всього за 15—20 років — величезних завдань: індустріалізації країни, колективізації сільського господарства, культурної революції, вирішення національного питання. За цей час Радянський Союз у галузі економіки вийшов на такі рубежі, яких країни Заходу змогли досягнути лише за багато десятиріч і навіть століть, а в політичному і соціальному плані випередив капіталістичний світ на цілу історичну епоху.

Темпами, що викликають подив своєю стрімливістю, партія перебудувала на военний лад усю діяльність країни на початку Великої Вітчизняної війни, а після її завершення перевела на рейки мирного будівництва. Не стояла країна на місці і в наступні роки.

Досвід будівництва нового суспільства переконливо показав, що прискорення соціально-економічного розвитку — це форма соціального динамізму, притаманна соціалістичному суспільству на всіх етапах його функціонування. Прискорення властиве соціалізму, який за своєю природою здатний до постійного оновлення і вдосконалення. Це також необхідний засіб розв'язання неантагоністичних суперечностей, що виникають у соціалістичному суспільстві, зокрема у суспільному виробництві, соціальній сфері, політичній системі.

Таким чином, прискорення розвитку є закономірністю поступального руху радянського суспільства і одним з ключових завдань у діяльності партії.

Найважливіший урок усього попереднього досвіду КПРС по забезпеченню прогресу СРСР швидкими темпами полягає в тому, що правляча марксистсько-ленінська партія повинна глибоко аналізувати і науково кваліфікувати реальний стан суспільства, досягнутий на тому чи іншому етапі рівень його розвитку і, виходячи з цього, своєчасно визначати свій стратегічний курс, що забезпечує відповідне програмним завданням прискорення соціально-економічного прогресу країни.

Враховуючи це, КПРС на квітневому (1985 р.) Пленумі ЦК виробила концепцію соціально-економічного прискорення. Творчо розвинута і обгрунтована на XXVII з'їзді партії, січневому (1987 р.) та червневому (1987 р.) пленумах ЦК, ця концепція є великим досягненням сучасної марксистсько-ленінської думки. Вона акумулює весь

⁴ Ленін В. І. Сьомий екстрений з'їзд РКП(б) 6—8 березня 1918 р. // Там же.— Т. 36.— С. 52.

⁵ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 27—28 січня 1987 року.— К., 1987.— С. 62.

досвід попереднього розвитку радянського суспільства високими темпами і є теоретичною основою стратегії прискорення.

Прискорення соціально-економічного розвитку країни — це стратегічний курс партії, націлений на якісне перетворення всіх сторін життя радянського суспільства: докорінне оновлення його матеріально-технічної бази на основі досягнень науково-технічної революції; вдосконалення суспільних відносин, і насамперед економічних; глибокі зміни у змісті й характері праці, матеріальних і духовних умовах життя людини; активізацію всієї системи політичних, суспільних та ідеологічних інститутів⁶.

Реакційні сили Заходу сприйняли наш курс на прискорення соціально-економічного розвитку як прояв слабості СРСР. З небаченою злорадістю вони стверджують, що Радянський Союз, мовляв, безнадійно відстав, що соціалістична система не спрацьовує і взагалі виявилася неспроможною.

Радянський Союз нині — це могутня світова держава з величезним економічним, науково-технічним потенціалом, яка дає 20% світового промислового виробництва, країна передової культури.

Негативні явища, що виникли в нашому суспільстві на рубежі 70—80-х років і які сміливо і правдиво партія викрила на своєму XXVII з'їзді та січневому (1987 р.) Пленумі ЦК, не були першопрічиною курсу на прискорення. Вони лише послужили поштовхом до цього стратегічного напрямку. Якщо навіть ці явища й не виникли б, курс на прискорення все одно був би неминучий, оскільки без нього неможливо вдосконалювати соціалізм, рухатися вперед.

Головне полягає у тому, що, як свого часу Жовтнева революція, індустріалізація країни швидкими темпами, колективізація сільського господарства за півтора-два десятиріччя, культурна революція в мінімальні строки, стратегія прискорення соціально-економічного розвитку СРСР на сучасному етапі є назрілою об'єктивною необхідністю.

Прискорення продиктоване програмними завданнями планомірного і всебічного вдосконалення соціалізму, дальшого просування радянського суспільства до комунізму, тобто насамперед об'єктивними умовами, що склалися у країні до середини 80-х років. «КПРС вважає, — відзначається у новій редакції Програми партії, — що в сучасних внутрішніх і міжнародних умовах усебічний прогрес радянського суспільства, його поступальний рух до комунізму можуть і повинні бути забезпечені на шляхах прискорення соціально-економічного розвитку країни»⁷.

Прискорення соціально-економічного розвитку СРСР викликане не лише внутрішніми, а й значною мірою також зовнішніми обставинами. Соціалізм існує не ізольовано. На міжнародній арені йде змагання між двома протилежними суспільними системами. Це змагання, — а ми бажаємо, щоб воно було лише мирним — саме по собі зобов'язує нас потурбуватися про прискорення соціально-економічного розвитку.

Реалізація завдань по прискоренню соціально-економічного розвитку країни дасть можливість внести вагомий вклад у зміцнення світового соціалізму, піднесе на більш високий щабель співробітництво з братніми країнами, сприятиме посиленню соціалістичної економічної інтеграції. Водночас значно розширяться наші можливості в економічних зв'язках з народами країн, що розвиваються, з іншими державами.

Великий Жовтень дав світові приклад і реальний взірець соціалістичної перебудови суспільства. В. І. Ленін вказував, що соціалізм впливатиме на світовий розвиток головним чином господарською по-

⁶ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 166.

⁷ Там же. — С. 166.

літикою⁸⁻⁹. Прискорення соціально-економічного розвитку СРСР, як одноставно відзначають керівники комуністичних і робітничих партій капіталістичних країн, допоможе створенню сприятливіших умов для діяльності революційного авангарду, зростання його авторитету серед трудящих.

Перемога Жовтня підтвердила на практиці теоретично обгрунтовану В. І. Леніним таку важливу загальну закономірність будівництва соціалізму, як захист соціалістичної Батьківщини. В сучасних умовах роль цієї закономірності незрівняно зросла. «Світ капіталу не відмовився від ідеології і політики гегемонізму, — підкреслюється в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, — його правителів ще не залишає надія на соціальний реванш, вони продовжують тішити себе ілюзіями силової переваги»¹⁰. Захист соціалізму сьогодні — це в той же час забезпечення миру на землі.

Прискорення соціально-економічного розвитку СРСР ще надійніше забезпечуватиме підтримання воєнно-стратегічного паритету з США, стримуватиме і надалі агресивні підступи імперіалізму по підготовці термоядерної війни. Ми змушені піклуватися про це з кожним роком дедалі більше, оскільки наш ідеал — мир.

Отже, стратегія прискорення не пов'язана виключно із специфікою лише нинішньої ситуації. Вона є складовою частиною, продовженням відкритої Жовтнем комуністичної перспективи нашої Батьківщини. Концепція і стратегія прискорення широко, масштабно відображають фундаментальні теоретичні й практичні основи нового курсу партії. Вони знаменують новий стратегічний етап революційно-перетворюючої діяльності КПРС в рамках здійснення програмної мети — всебічного вдосконалення соціалізму і просування до комунізму. Тому закономірним є висновок КПРС про те, що прискорення соціально-економічного розвитку країни є прямим продовженням великих звершень, розпочатих у Жовтні 1917 р.

Між Жовтневою революцією та нинішнім прискоренням соціально-економічного розвитку СРСР існує глибока, збагачуюча наступність. Вона полягає у тому, що: **по-перше**, нинішня концепція прискорення спирається на весь попередній досвід партії по концентрації сил і коштів на пріоритетних, ключових напрямках соціалістичного будівництва, по мобілізації мас на розв'язання першочергових, об'єктивно невідкладних завдань; **по-друге**, стратегія прискорення та заходи щодо її здійснення спираються на надійний економічний, науково-технічний, політичний та ідейно-теоретичний фундамент, який було закладено, зведено та зцементовано попередніми поколіннями радянських людей на базі завоювань Жовтневої революції; **по-третє**, прискорення здійснюється вже на власній соціалістичній основі; **по-четверте**, прискорення є наростаючим розвитком справи Жовтня; продовжуючи жовтневий курс, прискорення відбувається у нових умовах, воно більш масштабне за цілями і завданнями, що розв'язуються. Прискорення — новий етап у розвитку радянського суспільства.

Прискорення є продовженням справи Жовтня тому, що революція, всі соціалістичні перетворення і нинішня стратегія партії ґрунтуються на одній теоретичній основі — марксизмі-ленінізмі і ленінській теорії соціалістичної революції, розробленому В. І. Леніним плані будівництва соціалізму в нашій країні, комуністичній перспективі розвитку радянського суспільства, накресленій у новій редакції Програми КПРС.

Прискорення і Жовтень нерозривно пов'язані своєю головною метою — піклуванням про людину. Революція вперше у світовій історії

⁸⁻⁹ Див.: Ленін В. І. X Всеросійська конференція РКП(б) 26—28 травня 1921 р. // Повне зібр. творів. — Т. 43. — С. 316.

¹⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 5.

поставила у центр діяльності партії, держави і суспільства людину праці, її соціальне визволення і всебічний розвиток, неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя. За роки Радянської влади наші люди одержали такі матеріальні і культурні блага, яких не можуть мати трудящі в капіталістичному світі. В СРСР давно і назавжди покінчено з експлуатацією, безробіттям, злиднями і неписьменністю, ліквідовані будь-які види соціального гноблення і національні антагонізми.

Світ радянської людини — це світ колективізму і товариської взаємодопомоги. В СРСР кожний живе з впевненістю у завтрашнім дні, з почуттям надійної соціальної захищеності.

Прискорення ще вище піднесе і рівень, і якість життя радянських людей. У цьому полягають сенс і головна мета стратегії і політики прискорення. Вже до 2000 року обсяг ресурсів, направлених на задоволення потреб народу, буде подвоєно. Забезпечуватиметься пріоритетний розвиток соціальної сфери при послідовному здійсненні соціалістичного принципу розподілу за працею, відбуватиметься далі зміцнення у свідомості радянських людей соціалістичної ідеології, залучення широких мас населення до досягнень науки, цінностей культури; ми рішуче просунемося вперед у формуванні всебічно розвинутої людини.

Жовтень і прискорення пов'язані з радянським, соціалістичним державним і суспільним ладом. «Перемога Жовтня, — відзначається у Зверненні ЦК КПРС до радянського народу, — утвердила історичні безприкладні основи соціального буття людей: владу трудящих — в політиці, суспільну власність на засоби виробництва — в економіці, колективізм і товариську взаємодопомогу — в людських відносинах»¹¹.

На основі прискорення радянське суспільство вийде на вищі рубежі в економічній, політичній, соціальній і духовній галузях. Буде зроблено історичний крок уперед на шляху до вищої стадії комунізму. Повною мірою розкриються величезні переваги соціалізму в усіх сферах життя.

Прискорення є продовженням справи Жовтня по методах і прийомах здійснення намічених завдань. Найбільш нагальна, найближча мета прискорення полягає у тому, щоб подолати негативні, застійні явища, що гальмують просування нашого суспільства вперед. Головним знаряддям розв'язання цього завдання є **перебудова всіх сфер життя суспільства.** Характеризуючи процес перебудови на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, М. С. Горбачов відзначав: «...Це рішуче подолання застійних процесів, злам механізму гальмування, створення надійного й ефективного механізму прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства»¹².

Головна підойма перебудови, за образним виразом М. С. Горбачова, її мотор — це поглиблена, охоплююча всі сфери діяльності демократизація радянського суспільства. Лише вона дасть можливість включити в перебудову і прискорення вирішальну силу — народ.

Іншою найважливішою умовою здійснення нового стратегічного курсу є кадри і кадрова політика партії, вироблена січневим (1987 р.) Пленумом ЦК КПРС.

Кінцева мета перебудови — глибоке оновлення всіх сторін життя країни, надання соціалізму найсучасніших форм суспільної організації, найповніше розкриття гуманістичного характеру нашого ладу в усіх його вирішальних аспектах — економічному, соціально-політичному, моральному¹³.

¹¹ Рад. Україна. — 1987. — 14 берез.

¹² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 27—28 січня 1987 року. — С. 15.

¹³ Див.: Там же. — С. 16.

Наступні завдання, а вони, природно, будуть ще масштабніші, розв'язуватимуться і в більш сприятливих умовах, створених завдяки перебудові, і відповідно вихованими кадрами.

Прискорення соціально-економічного розвитку країни є продовженням справи Жовтня за характером — він був і залишається революційним.

Жовтнева революція сміливо і рішуче очистила Росію від середньовічного мотлоху, від цього, говорячи словами В. І. Леніна, «варварства, від цієї ганьби, від цього величезного гальма всякої культури і всякого прогресу в нашій країні»¹⁴. Вона врятувала Росію від національної катастрофи, поновила її політично, матеріально, морально й духовно. Жовтень повернув нашій Батьківщині статус великої держави світу, наповнивши його новим соціальним змістом.

Прискорення і вся робота по його здійсненню, що нині проводиться у суспільстві, така ж по-більшовицькому смілива і рішуча. Вона революційна. Революційна, зрозуміло, не в соціально-політичному плані. Йдеться не про зміну сутності нашого суспільного і державного устрою. Навпаки, прискорення і перебудова націлені на зміцнення й розвиток основоположних соціалістичних принципів, на усунення всього того, що несумісне з ними, на створення умов для ефективного використання величезного потенціалу соціалізму. Прискорення здійснюється на власній соціалістичній основі і спрямоване на вдосконалення соціалізму. Глибинну, революційну суть сьогоденних процесів у нашому суспільстві партія визначила чіткою формулою: «більше соціалізму!»

Прискорення є продовженням справи Жовтня за розмахом і масштабом. Здійснювані відповідно до цього заходи мають комплексний, всеохоплюючий характер. Вони покликані вивести на новий якісний рівень усі сфери радянського суспільства. Партія рішуче оновлює виробничі відносини, щоб забезпечити їх сталу відповідність зростаючим продуктивним силам. КПРС і Радянський уряд здійснюють комплекс заходів, спрямованих на розвиток і найсуворіше додержання властивої соціалістичному устрою соціальної справедливості. Партія перебудовує теоретичну діяльність та ідеологічну роботу, культуру, літературу і мистецтво.

Для прискорення, як і для справи Жовтня у цілому, характерні динамічні темпи розв'язання актуальних завдань.

У післяжовтневий період старші покоління радянських людей вирішували дуже складне і надзвичайно відповідальне питання — як за десятиріччя пройти той шлях, який інші країни подолали за століття. Нині нам необхідно також пройти великий шлях і також за короткий строк — це і є курс прискорення соціально-економічного розвитку країни та перебудови.

Жовтень і прискорення пов'язані головною силою революційних перетворень — людським фактором. «Сьогодні, як і тоді, — відзначається у постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції», — головною рушійною силою змін є керований ленінською партією трудовий народ, його революційна енергія, жива творчість мас»¹⁵. Як підкреслюється у зверненні ЦК КПРС до радянського народу, в партії і народі виростають, включаються в революційну справу перебудови нові сили, які ще вчора себе не проявляли¹⁶. Перебудова пішла вглиб, у широкі верстви суспільства. Країна прийшла в рух, підрізано корені, що живили апатію, байдужість. І хоча немає ще крутого якісного перелому, який нам

¹⁴ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції // Повне збір. творів — Т. 44. — С. 136.

¹⁵ Рад. Україна. — 1987. — 14 берез.

¹⁶ Там же.

необхідний (для цього потрібен час), зміни великого політичного, духовного і морального значення цілком очевидні.

Радянське суспільство набуло нового дихання. Чистішою стає моральна атмосфера в країні, цікавішим та різноманітнішим духовне життя. Люди почали вчитися думати, діяти і працювати по-новому — як справжні господарі своєї країни (про це свідчать підсумки перших років дванадцятої п'ятирічки).

У творців справи Жовтня і нинішнього прискорення соціально-економічного розвитку країни, перебудови один натхненник і організатор — ленінська Комуністична партія. «Дайте нам організацію революціонерів, і ми перевернемо Росію!» — так задовго до перемоги соціалістичної революції В. І. Ленін визначив історичну роль партії нового типу у визвольній боротьбі пролетаріату і всіх трудящих. «Розум, честь і совість нашої епохи» — такою предстала перед усім світом партія більшовиків напередодні Жовтня. Під керівництвом ленінської партії робітничий клас у жовтні 1917 р. взяв політичну владу в свої руки. Вперше в історії виникла держава робітників і селян. Почалося творення нового світу.

КПРС — ядро політичної системи радянського суспільства. Озброєна марксистсько-ленінською теорією, вона визначає генеральну перспективу розвитку країни, забезпечує наукове керівництво творчою діяльністю народу, надає комуністичному будівництву організованого, планомірного і цілеспрямованого характеру.

Продовжуючи справу Жовтня, КПРС розробила і послідовно проводить новий стратегічний курс, розрахований на планомірне і всебічне вдосконалення соціалізму, дальше просування радянського суспільства до комунізму на основі прискорення соціально-економічного розвитку. Час, що минув після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXVII з'їзду партії, підтвердив об'єктивну необхідність і реальну забезпеченість цього курсу.

І хоча зроблено лише перші кроки, а головна робота попереду, ми впевнені в успіху розпочатої партією революційного оновлення радянського суспільства. Гарантією цього є вірність ідеалам Жовтня, єдині устремління, загальні дії партії і народу. Все суспільство у нас по один бік барикад. Всебічний розвиток демократизму, керівництво ленінської партії — ось запорука того, що стратегічне завдання — привести суспільство до нового якісного стану — буде розв'язане.

И. П. Грущенко

КУРС XXVII СЪЕЗДА КПСС

НА УСКОРЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВА —
ПРОДОЛЖЕНИЕ ДЕЛА ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ

Резюме

В статье раскрывается неразрывная связь между историческим наследием Великого Октября и современностью. Показано, что ускорение социально-экономического развития страны — это стратегический курс партии, нацеленный на качественное преобразование всех сторон жизни советского общества.

70-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції

Р. Г. СИМОНЕНКО (Київ)

В. І. ЛЕНІН ПРО РОЛЬ БОРОТЬБИ ЗА МИР У ПЕРЕМОЗІ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

З плином часу все повніше й вагомніше розкривається історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції, роль, яку відіграла в її перемозі теоретична й практична діяльність В. І. Леніна. Чим складніші й загрозливіші проблеми виникають перед людством, чим невідкладнішими стають пошуки їх розв'язання, тим з більшою увагою і надією придивляється світ до практичного досвіду соціалізму, до творчої ленінської спадщини.

Нині цей неухильно зростаючий інтерес особливо посилюється в зв'язку з послідовним втіленням у життя гуманістичних ідеалів Жовтня в результаті здійснюваної в СРСР перебудови. Новаторський, справді революційний підхід, який характеризує, зокрема, зовнішньополітичну стратегію, вироблену XXVII з'їздом КПРС, нове політичне мислення, що його послідовно проводить у міжнародних відносинах протягом останніх двох з половиною років Радянська країна, ґрунтуються на основоположних принципах ленінської соціалістичної програми миру. Вона відстоювалася і здійснювалася в період підготовки і проведення Великого Жовтня.

В. І. Ленін і Жовтень — невіддільні. Мирна політика соціалістичної революції є ленінською і за своїми принциповими засадами, і за конкретними справами. Питання боротьби сил соціалістичної революції за мир, що була нерозривно пов'язана з теоретичною і практичною діяльністю В. І. Леніна, привертала увагу дослідників. Однак вона майже виключно зосереджувалася на післяжовтневому періоді, коли молода Радянська держава розгорнула активну зовнішньополітичну діяльність. Боротьбі за демократичний загальний мир присвячено чимало цінних праць радянських істориків¹. Попередньому ж періоду — з лютого по жовтень 1917 р. — явно не пощастило. Тут досліджувалися передусім окремі важливі напрями боротьби за мир — згуртування В. І. Ленінінм інтернаціоналістських елементів у міжнародному робітничому русі², частково — більшовицька програма боротьби за мир³, ширше — антивоєнний рух солдатських мас⁴. Навіть у змістовному дослідженні О. О. Чубар'яна, спеціально присвяченому участі В. І. Леніна у формуванні радянської зовнішньої політики, періоду, що охоплює

¹ Выгодский С. Ю. Ленинский Декрет о мире.— Л., 1958.— 297 с.; Чубар'ян А. О. Брестский мир.— М., 1964.— 246 с.; Ознобишин Д. В. От Бреста до Юрьева: Из истории внешне. политики Сов. власти. 1917—1920 гг.— М., 1968.— 327 с.; Блинов С. И. Внешняя политика Советской России: Первый год пролетарской диктатуры.— М., 1973.— 247 с.; Скаба А. Д. Трудящиеся Страны Советов в борьбе за мир. 1917—1920.— Киев, 1987.— 165 с. та ін.

² Королев Н. Е. Ленин и международное рабочее движение. 1914—1918.— М., 1968.— 294 с.; Темкин Я. Г. Ленин и международная социал-демократия. 1914—1917.— М., 1968.— 623 с.; Темкин Я. Г., Туполев Б. М. От Второго к Третьему Интернационалу.— М., 1978.— 367 с. та ін.

³ Темкин Я. Г. Большевики в борьбе за демократический мир (1914—1918 гг.).— М., 1957.— 435 с.; Соболева П. И. Борьба большевиков против меньшевиков и эсеров за ленинскую политику мира.— М., 1965.— 193 с.; Тютюкин С. В. Война, мир, революция; Идеинная борьба в рабоч. движении России. 1914—1917 гг.— М., 1972.— 303 с. та ін.

⁴ Якупов Н. М. Революция и мир: (Солдатские массы против империалистической войны. 1917 — март 1918 гг.).— М., 1980.— 242 с.

лютий — жовтень 1917 р., присвячено лише кілька сторінок⁵. Тому все настійнішою стає потреба в аналізі поглядів В. І. Леніна на роль і місце антивоєнного руху в загальному руслі боротьби за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, на його цілі й перспективи, характер і спрямованість.

Та обставина, що в період боротьби за перемогу соціалістичної революції загальнонародний рух за мир, як і передбачав В. І. Ленін, з усією наочністю виявив свій глибинний соціальний характер, перетворився на могутній мобілізуючий фактор, який підняв трудящих міста й села, навіть різні соціальні прошарки населення на спільні виступи за припинення імперіалістичної війни, привертає нині дедалі більшу увагу. І це зрозуміло. Адже людство переживає найвідповідальніший момент розвитку боротьби за відвернення страхітливої воєнної загрози, що нависла над ним.

На жаль, стан розробки цієї важливої наукової проблеми відстає від потреб сьогодення. В умовах, коли спеціально присвячені їй розвідки фактично відсутні, звернемося для ілюстрації до синтетичних праць, у яких в узагальненому плані розкриваються історичні фактори, що забезпечили перемогу Великого Жовтня. Скажімо, у відповідному (третьому) томі «Истории Коммунистической партии Советского Союза» немає не тільки розділу, а й найменшої окремої структурної частини тексту, спеціально присвяченої проблемам всенародного руху за мир. Зовсім не рятує становища та обставина, що в параграфі «Залучення демократичних сил на бік пролетаріату» між підпунктами «Селянство» та «Національно-визвольний рух» міститься ще один — «Солдатські маси»⁶. Адже тут про антивоєнну боротьбу йдеться (і то недостатньо) лише в зв'язку з настроями, які панували на фронті. Її соціальна спрямованість, однак, предметно не розглядається. За час, що минув після виходу зазначеного тому, помітних зрушень у підході до висвітлення проблеми не відбулося. Навіть у фундаментальному дослідженні історичного досвіду трьох російських революцій, яке побачило світ уже цього року⁷, питання про соціальну суть і спрямованість боротьби за мир, її органічний зв'язок з цілями, розвитком і здійсненням соціалістичної революції окремо не виділяються.

Тим часом, як свідчить, зокрема, нещодавнє обговорення напрямів перебудови й дальшого розвитку історичної науки, що відбулося наприкінці квітня 1987 р., проблеми народного характеру Жовтневої революції, більшості в ході революційної боротьби й завоювання влади пролетаріатом, співвідношення демократичних і соціалістичних завдань у революції, антивоєнного руху, створення найширшого загальнодемократичного руху напередодні Великого Жовтня — одним словом, проблемами, пов'язани з його важливими соціально-економічними передумовами, заслуговують на першочергове й фундаментальне дослідження⁸. Всі вони великою мірою потребують з'ясування місця й ролі боротьби за мир у перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції, необхідною передумовою чого є висвітлення ленінських поглядів на це питання, зокрема оцінки Володимиром Іллічем найбільш масового загальнодемократичного руху за припинення імперіалістичної війни у процесі переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Переконали відповідь на це питання дало ленінське вчення про можливість перемоги соціалізму в одній, окремо взятій країні, створене в 1915—1916 рр. На жаль, його органічний зв'язок з боротьбою проти імперіалі-

⁵ Чубар'ян А. О. В. И. Ленин и формирование советской внешней политики. — М., 1972. — С. 44—50.

⁶ История Коммунистической партии Советского Союза. — М., 1967. — Т. 3. — Кн. 1 (март 1917 — март 1918 гг.). — С. 117—125.

⁷ Див.: Исторический опыт трех российских революций. — М., 1987. — Кн. 3. Коренной поворот в истории человечества: Великая Октябр. соц. революция. — 655 с.

⁸ Вопр. истории КПРС. — 1987. — № 7. — С. 137, 142, 143.

стичних воєн не підкреслювався з достатньою повнотою, особливо останнім часом. Між тим на величезному революційно-перетворюючому значенні цього зв'язку ще в 1925 р. наголошував відомий марксистський філософ Д. Лукас у праці «Ленін. Нарис взаємозв'язку його ідей»⁹.

Процес переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну (березень — жовтень 1917 р.) відбувався в розпал першої світової імперіалістичної війни. Найглибші перетворення суспільно-політичних і соціально-класових відносин у Росії визначалися її власними внутрішніми потребами, підпорядковувалися розв'язанню назрілих завдань історичного розвитку країни. Та світову війну В. І. Ленін розглядав не лише як фон чи примітну рису ситуації, в якій розгорталися революційні події. Вступ у війну став закономірним результатом політики царизму, участь у ній загострила невиліковні хвороби поміщицько-буржуазної Росії. Продовження війни вело до неминучого двобою між силами революції та контрреволюції. Кривава імперіалістська бійня глибоко позначилася на всіх сферах життя країни. Вона ще тісніше зв'язала у клубок найгостріших суперечностей єдину тоді світову експлуататорську систему, загострила проблеми, що стояли перед воюючими державами, об'єднала їх пошуками виходу з тупика, у який завела людство політика монополістичного капіталу. Відтоді єдність світового історичного процесу стала прогресуючими темпами набирати нездоланну силу.

Відзначені особливості історичного розвитку мали особливе значення для Росії, куди наприкінці ХІХ ст. перемістився центр світового революційного руху. В міру розгортання імперіалістичної бойні історичне значення революційної боротьби в нашій країні, сила її прикладу і впливу на долю світового розвитку ставали все вагомішими. Ідейні вороги соціалізму намагаються збіг у часі війни та Лютневої й Жовтневої революцій видати за якусь органічну закономірність. Вони твердять, що, мовляв, повалення капіталізму взагалі неможливе без війни, що противники експлуататорського ладу здатні здійснити свою мету тільки в період відкритої ворожнечі між країнами, в обстановці загального збройного конфлікту і що нібито лише «багнет народжує революцію». Так зводиться хистка споруда галасливих фальсифікацій самої суті соціалізму як ворожого справі миру суспільного ладу, що поширюється шляхом агресії тощо.

Насправді ж взаємозв'язок між світовою імперіалістичною війною і революціями 1917 р. в Росії зовсім не такий, яким зображують його буржуазні ідеологи. Розкриваючи суть справи, В. І. Ленін пояснював, що війна — це «...великий, могутній, всесильний «режисер», який, з одного боку, спроможний був прискорити у величезних розмірах хід все-світньої історії, а з другого — породити небаченої сили всесвітні кризи, економічні, політичні, національні і інтернаціональні»¹⁰.

Отже, значення імперіалістичної війни 1914—1918 рр. полягало, по-перше, в наданні процесам, які визначали зміст тогочасної епохи, більшої концентрованості, гостроти й швидкості, а по-друге, в тому, що вона оголила невиліковні суперечності капіталізму.

Повсюдний опір війні, масовому винищенню людей ставав неминучим, перетворювався на одне з найголовніших завдань класу, який перебував у центрі історичної епохи. Соціалістична революція виявлялась альтернативою не тільки системі експлуатації людини людиною, а й масовому винищенню народів. Вона виникла й перемагала в період війни як відповідь на світовий збройний конфлікт. Її метою був мир.

Породження імперіалізму — війна загострила органічно властиві йому хвороби. 1914—1918 рр. ознаменували початок загальної кризи капіталізму. Саме в цей період відкритого вибуху його суперечностей

⁹ Коммунист. — 1987. — № 6. — С. 40—48; № 7. — С. 69—80.

¹⁰ Ленін В. І. Листи з далека // Повне зібр. творів. — Т. 31. — С. 12—13.

В. І. Ленін ґрунтовно вивчав і уважно аналізував нові явища імперіалістичної стадії розвитку буржуазного суспільства. Збройний конфлікт між імперіалістичними державами, що набрав небачених раніше масштабів і поширився практично на весь світ, виявив нерівномірність, стрибкоподібність їхнього розвитку. В глибоких, сповнених революційного змісту, теоретичних працях Володимир Ілліч висунув і всебічно обґрунтував положення про можливість перемоги соціалізму в одній або кількох окремо взятих країнах. Ленінський аналіз імперіалізму переконливо засвідчив, що війна являє собою звичний і усталений засіб регулювання міжнародних проблем, до якого звертається фінансовий капітал.

Неодноразово повертаючись до аналізу складних процесів періоду першої світової війни, В. І. Ленін показав усю короткозорість буржуазних політиків, які вбачали у ній можливість для зміцнення експлуататорського ладу. «...Ми давно говорили і знали, — підкреслював він у промові «Про міжнародне і внутрішнє становище Радянської республіки» напередодні конференції в Генуї, — що вони імперіалістичну війну оцінили менш правильно, ніж ми... Ми, комуністи, говорили, ...що суперечності і бідуювання її діють незмірно ширше, ніж передбачають капіталістичні держави»¹¹.

Зазнали краху розрахунки буржуазних ідеологів нав'язати трудящим ідею єдності «національних інтересів» народу й правлячої верхівки держав — учасниць війни. Антивоєнні настрої привели до значних зрушень у політичній свідомості народів. «Прагнення до миру, — наголошував В. І. Ленін, — є один з найважливіших симптомів початку розчарування в буржуазній брехні щодо «визвольних» цілей війни, щодо «захисту вітчизни» та інших обманів чорні класом капіталістів»¹². Ленін, більшовики, інтернаціоналісти в інших державах світу глибоко викривали «...обман народу ілюзією, ніби теперішні уряди, теперішні командуючі класи здатні, без «навчання» (або, вірніше, усунення) їх рядом революцій, на мир, який скільки-небудь задовольняв би демократію і робітничий клас»¹³.

Таке становище відбивало важливу об'єктивну тенденцію ХХ століття — проблеми війни й миру перебувають у найбезпосереднішому зв'язку з проблемами суспільного прогресу, з усім майбутнім людства. Тому викриття облудності імперіалістичної пропаганди в питаннях про цілі й характер війни відігравали величезну роль у розвитку класової свідомості пролетаріату, виробленні пріоритетів його революційної боротьби.

Антивоєнні виступи могли принести мир тільки за умови глибокого усвідомлення масами класової, імперіалістської природи світової бойні, їх непримиренної боротьби проти джерела і носія мілітаризму й воєн — експлуататорського ладу. А для цього потрібно було точно визначити ту основну ланку, яка зв'язувала в єдиний кривавий ланцюг імперіалізм і війни. В. І. Ленін переконливо показав, що головне в політиці імперіалізму — прагнення до гноблення «чужих націй», постійне намагання «розширити і зміцнити це гноблення». Звідси випливала неодмінна мета борців за мир: рішуча протидія імперіалістичній політиці поневолення народів.

Антивоєнна боротьба ставала, таким чином, невіддільною від національно-визвольного руху народів, а забезпечення демократичного миру — від ліквідації імперіалістичного гноблення націй. Аналізуючи цю закономірність історичного розвитку, В. І. Ленін всебічно обґрунтував революційний характер вимоги права націй на самовизначення у боротьбі з імперіалізмом, його політикою воєн і насильств над народами. «Лозунг самовизначення націй, — підкреслював він, — так само треба

¹¹ Там же. — Т. 45. — С. 3—4.

¹² Ленін В. І. Питання про мир // Там же. — Т. 26. — С. 285.

¹³ Там же.

ставити в зв'язку з імперіалістською епохою капіталізму»¹⁴. Рух за мир, як і за самовизначення націй, очолював робітничий клас. Досягнення цілей, що стояли перед цими двома демократичними потоками, було можливим лише на шляху рішучої боротьби за соціалістичну революцію. Завдання, які постали перед революційним пролетаріатом і його партією в умовах світової бойні, Володимир Ілліч сформулював з граничною чіткістю: «...Соціалісти повинні роз'яснювати масам неможливість скільки-небудь демократичного миру без ряду революцій і без революційної боротьби в кожній країні з *своїм* урядом. ...Соціалісти повинні роз'яснювати масам *гноблячих* націй безнадійність їх визволення, якщо вони будуть допомагати гнобленню інших націй, якщо не будуть визнавати і відстоювати права цих націй на самовизначення, тобто на вільне відокремлення. Ось спільна для всіх країн соціалістична... політика в питанні про мир і в національному питанні»¹⁵.

Необхідність справді пролетарської, інтернаціоналістської позиції в боротьбі за мир та в національно-визвольному русі зумовлювалася швидким зростанням ворожості імперіалізму щодо всіх найжиттєвіших потреб дальшого розвитку людства, запереченням попередніх досягнень історичного прогресу, що їх — хай і в досить обмеженій формі — принесло буржуазне суспільство.

Війна з невблаганною жорстокістю виявила внутрішнє ество імперіалізму — його прагнення до порушень демократії, до посилення реакції у внутрішній і зовнішній політиці. Саме в цей час В. І. Ленін наголошував: «...Безспірно, що імперіалізм є «заперечення» *демократії взагалі, всієї демократії...*»¹⁶. У 1914 — 1918 рр. це «заперечення» зосереджувалося на «основному питанні про війну і мир», у якому Володимир Ілліч вбачав «найбільший вияв демократії»¹⁷. Безпосередньо торкаючись найціннішого для людини — життя, імперіалістична війна виявила себе запеклим ворогом соціальних і національних прагнень народів, демократії взагалі, самого майбутнього людства. Ленінська програма політичного виховання трудящих, створена ним наукова теорія соціалістичної революції якнайповніше відповідали завданням тісного згуртування найширших мас навколо пролетаріату, розгортання дійової боротьби за припинення імперіалістичної війни, за справедливий демократичний мир.

Ленінський курс на соціалістичну революцію забезпечував здійснення демократичних прагнень і вимог, у тому числі й всенародної вимоги припинення імперіалістичної війни. В свою чергу, інтернаціоналістська програма боротьби за мир і визволення народів стала надійним знаряддям формування політичної армії пролетарської революції. Наукова точність і вивірність ленінського плану соціального й національного визволення народів Росії, які з усією силою підтвердилися в лютому — жовтні 1917 р., коли більшовицька партія згуртувала їх на вирішальний штурм експлуататорського ладу, сприяли й успішному розвитку загальнодемократичної боротьби проти світової імперіалістичної війни — в той час найбільш актуальної проблеми для всіх країн і народів. «*Один кривавий клубок* — ось що таке суспільно-політичне життя історичного моменту, який ми переживаємо», — писав В. І. Ленін у першому з «Листів з далека»¹⁸.

Революційний пролетаріат Росії виступив передовим загonom анти-воєнної боротьби міжнародного робітничого класу. Адже громадянська війна, у яку в результаті Лютневої революції 1917 р. *п о ч а л а* пере-

¹⁴ Там же. — С. 286.

¹⁵ Там же. — С. 287.

¹⁶ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» // Там же. — Т. 30. — С. 89.

¹⁷ Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на Першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р. // Там же. — Т. 40. — С. 89.

¹⁸ Там же. — Т. 31. — С. 14.

творюватися» кривава імперіалістична бійня, була, за словами В. І. Леніна, її війною «...за повне визволення людства від воєн...»¹⁹.

Проблеми війни і миру стали тим пробним каменем, на якому перевірялися позиції політичних сил, що діяли в країні. «Основне питання — ставлення до війни»²⁰, — такими словами розпочав В. І. Ленін на зборах більшовиків 4(17) квітня 1917 р. виклад своїх «Квітневих тез» — програмного документу, який містив науково обґрунтований план переходу до соціалістичної революції. Органічна риса останнього полягала в нерозривному зв'язку боротьби за мир і соціалізм. Жагучим питанням війни і миру належало першорядне місце у викритті політики й практики старого світу. Безпосередньо вторгаючись у життя чи не кожної сім'ї, вони відігравали надзвичайно важливу роль у поглибленні політичної свідомості мас, активізації їх боротьби за соціальне й національне визволення. «Судить самі, — роз'яснював В. І. Ленін, — чи вдержиться війна, чи вдержиться панування капіталістів на землі, коли російський народ, якому допомогли й допомагають живі спогади великої революції «п'ятого року», завоює повну свободу і передасть всю державну владу в руки Рад робітничих і селянських депутатів?»²¹. У соціальному й суспільно-політичному плані вихід Росії із світової війни розривав ланцюги, якими імперіалізм обплутав її. Виходячи далеко за межі нашої країни, боротьба за мир і соціалізм завдавала найдошкульнішого удару політиці загарбання чужих територій, національного гноблення, підривала позиції всієї експлуататорської системи в світі.

Історія залишила багато свідчень тієї величезної ролі, що її відігравала боротьба за мир у переростанні буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Одразу ж впадає в очі те, що загальнонаціональні політичні кризи в країні — квітнева, червнева, липнева — були викликані двобоєм сил революції та контрреволюції передусім у питаннях війни й миру. Це ж саме можна сказати й про корніловський заколот, головною силою якого був реакційний генералітет, що намагався, встановивши військову диктатуру, продовжити участь країни у кривавій імперіалістичній бойні. Провал цієї авантюри означав вирішальний прорив революційних сил народів Росії, їх велику перемогу, поставив контрреволюцію перед крахом.

Титанічна теоретична й політична діяльність В. І. Леніна готувала більшовиків до ситуації, яка склалася після лютого 1917 р. Події, що відбувалися в країні та навколо неї в ході імперіалістичної війни, відповідалість завдань, які постали перед народами Росії, вимагали чіткого наукового аналізу проблем розгортання буржуазно-демократичної революції, зокрема участі соціал-демократії в Тимчасовому революційному уряді. Викладаючи принципову позицію класової партії передового пролетаріату в цьому питанні, В. І. Ленін ще в 1915 р. наполягав на рішучому відмежуванні від дрібнобуржуазного соціал-шовінізму. Це ставало особливо необхідним в умовах війни. «Участь... у Тимчасовому революційному уряді разом з демократичною дрібною буржуазією, — підкреслював Володимир Ілліч, — ми вважаємо, як і раніше, допустимою, але тільки не з революціонерами-шовіністами», тобто не з тими, «...хто хоче перемоги над царизмом для перемоги над Німеччиною, — для грабування інших країн, — для зміцнення панування великоросів над іншими народами Росії і т. д.»²².

В. І. Ленін показував, що в умовах війни шовінізм дрібної буржуазії заважав їй бути послідовно революційною навіть у розумінні демократичної революції. Адже підтримка воєнної політики уряду, якими б

¹⁹ Ленін В. І. Революція в Росії і завдання робітників усіх країн // Повне збір. творів. — Т. 31. — С. 65.

²⁰ Там же. — С. 100.

²¹ Ленін В. І. Листи з далека // Там же. — Т. 31. — С. 59.

²² Ленін В. І. Кілька тез: Від редакції // Там же. — Т. 31. — С. 46-47.

«високими» мотивами це не виправдовувалося, зводила нанівець і без того обмежену й хитку революційність дрібної буржуазії.

«Основа революційного шовінізму, — наголошував Володимир Ілліч, — класове становище дрібної буржуазії. Вона завжди хитається між буржуазією і пролетаріатом»²³. В обставинці, коли йшла війна, з усією наочністю виявлявся класовий, шовіністичний зміст програми верхніх шарів дрібної буржуазії, що єднало її з анексіоністською програмою великої буржуазії, з імперіалістичною практикою старої Росії. Розгул ура-патріотичних, мілітаристських настроїв у середовищі дрібної буржуазії в питаннях війни й миру становив особливу небезпеку в умовах другої буржуазно-демократичної революції і був серйозною перешкодою на шляху її дальшого розвитку.

Сила лєнінського аналізу — в умінні точно визначити глибинний зміст подій, розкрити їх своєрідність, безпомилково з'ясувати головну рису моменту. Остання полягала в тому, що повалення самодержавства, яке довгими століттями тримало народи Росії на становищі безправних і безмовних рабів, уперше пробудило до політичного життя багатомільйонні маси. «Росія, — наголошував В. І. Ленін, — найбільш дрібнобуржуазна країна з усіх європейських країн». Одразу ж після повалення царизму головною ознакою політичного життя стала «гігантська дрібнобуржуазна хвиля», яка «...заразила, захопила дуже широкі кола робітників дрібнобуржуазними поглядами на політику»²⁴. Все це найбільш рельєфно відбивалося на питаннях війни й миру, які стояли в центрі політичного протиборства, зачіпаючи життєві інтереси практично всього населення. «Найбільшим, найяскравішим проявом дрібнобуржуазної хвилі..., — наголошував В. І. Ленін, — треба визнати *революційне оборонство*. Саме воно — найлютіший ворог дальшого руху і успіху російської революції»²⁵.

В лавах добросовісного оборонства, у яке вилився «революційний шовінізм» перших років імперіалістичної війни, перебували не тільки «верхні верстви дрібної буржуазії», «прямо зацікавлені в продовженні цієї війни». Серед оборонців опинилися й «більшість пролетаріату і напівпролетаріату», хоч вони за своїм класовим становищем в анексіях не зацікавлені. В. І. Ленін пояснював, що в Росії, «...довірливість несвідомих мас є головною причиною продовження війни»²⁶.

Звідси важливість дійового реалістичного підходу до подолання революційного оборонства, гнучкість тактики у боротьбі проти сил, які в післялютневий період 1917 р. опинилися в таборі прихильників продовження війни. Закликаючи маси до революційних методів боротьби проти імперіалістичної буржуазії та реакційного генералітету, даючи безкомпромісну відсіч «патріотичній діяльності» верхніх шарів дрібної буржуазії, більшовики зовсім інакше ставилися до основної маси добросовісних оборонців. «Крім роз'яснень, — наполягав В. І. Ленін, — тут зробити нічого не можна»²⁷.

Незважаючи на небачений розгул дрібнобуржуазної стихії в політиці та суспільному житті післялутневої Росії, В. І. Ленін бачив могутні об'єктивні фактори, які зумовлювали неминуче вивільнення мас від ілюзій «оборонства», довірливого ставлення до капіталістичного уряду. Головним тут мав стати власний історичний досвід мас. «Війна жахлива, — говорив він; — саме широка маса найтяжче відчуває це; саме в її рядах зростає, ще далеко не ясна, свідомість, що війна ця злочинна, що вона ведеться із-за змагання і гризні капіталістів, із-за

²³ Там же. — С. 47.

²⁴ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції: (Проект платформи пролетарської партії) // Там же. — Т. 31. — С. 151—152.

²⁵ Там же. — С. 154.

²⁶ Ленін В. І. Промова на захист резолюції про війну 27 квітня (10 травня): Сьома (Квітнева) Всерос. конференція РСДРП(б), 24—29 квіт. (7—12 трав.) 1917 р. // Там же. — С. 376—377.

²⁷ Там же. — С. 377.

дільби їхньої здобичі»²⁸. Це прискорювало процес визрівання політичної свідомості народів, сприяло глибшому розумінню масами справжнього змісту великої революції, яка розгорталася в Росії. «...Маса хитається, — роз'яснював В. І. Ленін: — між довір'ям до старих панів, капіталістів, і озлобленням проти них; між довір'ям до нового, що відкриває шлях у світле майбутнє для всіх трудящих, єдиного послідовно революційного класу — пролетаріату і неясним усвідомленням його всесвітньо-історичної ролі»²⁹.

Ми так широко наводимо ленінські слова й визначення не тільки тому, що неможливо краще й точніше передати суть величезних зрушень, які відбувалися в змісті, методах і способах революційної боротьби, в умах її учасників, у свідомості найширших народних мас. Ретельне слідування за оригінальною ленінською думкою дає можливість глибше осягнути нерозривний зв'язок між найважливішими проблемами, які постали перед людством на початку ХХ ст. й набули особливої гостроти в останній його чверті, — проблемами революційної, соціалістичної перебудови суспільства і врятування десятків мільйонів людей, а в наш час — усього людства від загибелі у світовому воєнному зіткненні, зрозуміти історичну місію робітничого класу в ліквідації цієї смертельної загрози. Відзначений взаємозв'язок і взаємозалежність були наочно розкриті В. І. Леніним у період, коли ще тривала перша світова імперіалістична війна, а народи нашої країни згуртовувалися навколо революційного російського робітничого класу, готуючись до вирішального штурму експлуататорської системи.

Якщо основоположники наукового комунізму глибоко розкрили соціальний характер антивоєнних рухів, то їх геніальний продовжувач показав, що боротьба за мир — одне з основних завдань боротьби за соціалізм, його природна й здійснима мета. Характеризуючи розвиток Росії на шляху до соціалістичної революції, В. І. Ленін довів, що питання війни й миру були в конкретно-історичній обстановці лютого — жовтня 1917 р. основною віссю найгострішого двобою між працею і капіталом. «У чому *суть* класової боротьби? — запитував він і відповідав. — Капіталісти за відтягування війни, за прикриття цього фразою і обіцянками; вони заплутались у тенетах російського, англо-французького і американського банкового капіталу. Пролетаріат, в особі свого свідомого авангарду, за перехід влади до революційного класу, до робітничого класу і напівпролетарів, за розвиток всесвітньої робітничої революції, яка зростає явно і в Німеччині, за закінчення війни *такою революцією*»³⁰.

Уважно вчитуючись у чіткі слова ленінського аналізу, не можна не помітити, що, визнаючи сили, які стояли за діями, спрямованими на продовження Росією війни, Володимир Ілліч спеціально виділив роль американського імперіалізму — «...найсвіжішого, найсильнішого, найостаннішого щодо участі у всесвітній бойні народів заради дільби прибутків капіталістів»³¹. Цим самим підкреслювалося зростаюче значення банківських монополій США всередині капіталістичного світу, а також зривалася маска миротворця із ставленика заокеанських монополій президента В. Вільсона.

Більшовики глибоко сприймали ленінські положення, роз'яснювали їх масам. Оцінюючи вступ Сполучених Штатів у світову війну та їх військовий союз з російською буржуазією, більшовицька «Правда» попереджала: «Пролетаріатові Росії, який почав розривати тенета обману, зіткані урядами (царським і Тимчасовим. — Р. С.), належить пережити важкі дні»³². Справжня роль імперіалістів США у затягуванні війни

²⁸ Ленін В. І. Уроки кризи // Там же.— С. 315.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же.

³¹ Ленін В. І. Лист до американських робітників // Там же.— Т. 37.— С. 46.

³² Правда.— 1917.— № 18.— 8 апр. (26 марта).

та згуртуванні сил старого світу на боротьбу проти соціалістичної революції спеціально відзначалася в Маніфесті VI з'їзду РСДРП (б): «Вступ у війну Америки ще більше окрилив союзних імперіалістів. Вони чудово знали ціну цій «великій демократії», яка страчує електрикою своїх соціалістів, із зброєю в руках душить маленькі народи і устами своїх незрівнянних щодо зухвалого цинізму дипломатів базикає про вічний мир. Американські мільярдери, що наповнили свої льохи золотом, перекарбованим з крові вмираючих на полях спустошеної Європи, приєднали свою зброю, свої фінанси, свою контррозвідку і своїх дипломатів для того, щоб не тільки розгромити своїх німецьких колег по міжнародному грабежу, але й затягнути тугіше зашморг на шиї російської революції»³³.

Сім десятиріч тому В. І. Ленін, більшовики побачили за паростками окремих тенденцій сталі напрями світового розвитку. Реальність близької перемоги соціалізму в Росії й революційного виходу її з імперіалістичної війни визначала шлях людства у майбутнє, рішуче змінювала на краще можливості й перспективи розв'язання найпекучіших світових проблем. Водночас важливі внутрішні зміни відбувалися й у таборі, який протистояв поступальній ході історії. Зросла фінансова могутність американського імперіалізму, що швидко вибирався тоді з периферії світового експлуататорського табору, висувала його на провідну роль у двобій з соціалізмом, робила оплотом мілітаризму й агресії.

Послідовне викриття союзу внутрішньої контрреволюції та іноземних імперіалістичних сил, які об'єдналися проти революційних народів нашої країни, становило одне з головних завдань революційної партії російського пролетаріату. Об'єднаний табір ворогів соціалістичної революції активно підтримували соціал-шовіністичні партії меншовиків та есерів. Їм відводилася особлива роль в ідейному роззброєнні мас. Вони, зокрема, сіяли невіру в можливість успішного здійснення пролетаріатом, який візьме владу, власного зовнішньополітичного курсу. Це вимагало від В. І. Леніна напруженої теоретичної та пропагандистської роботи по виробленню програми виходу Росії з імперіалістичної війни. Ця програма відіграла винятково важливу роль у створенні політичної армії соціалістичної революції, давала відповідь на животрепетні питання, що стосувалися перспектив революції і майбутнього Республіки Рад. Чи можливе її існування в оточенні могутніх капіталістичних держав? Геніальні ленінські положення про мирне співіснування двох суспільно-політичних систем не залишали сумнівів у цьому. Вони відкривали перед партією і керованими нею масами захоплюючі перспективи успішної боротьби за завоювання, збереження і зміцнення влади Рад.

Ідейні противники більшовизму, діячі угодовських партій меншовиків та есерів, виступили проти ленінської вимоги революційного виходу Росії із світової війни. Вони за будь-яку ціну намагалися переконати маси, що розрив ланцюгів, які зв'язували Росію з світовим імперіалізмом, — неможливий, що самостійна зовнішня політика пролетаріату, спрямована на вихід з кривавої бойні, приречена на провал. Це були зовнішньополітичні «обгрунтування» капітулянтських тверджень про неможливість перемоги соціалістичної революції в нашій країні.

Дезорієнтуючи маси посиланнями на неминучість продовження війни, меншовики й есери вимагали припинення антивоєнних виступів, оскільки, як заявляли вони, виходу з війни немає. «Виходу, — відповідав В. І. Ленін, — справді, нема — крім переходу влади до революційного класу, до революційного пролетаріату, який один тільки, при умові підтримки його більшістю населення, здатний допомогти успішній рево-

³³ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1978.— Т. 1.— С. 363—364.

люції в усіх воюючих країнах і повести людство до міцного миру, до визволення від ярма капіталу»³⁴.

Закликаючи до революційної боротьби проти ненависної масам імперіалістичної війни, В. І. Ленін наполегливо роз'яснював, що добитись її припинення за допомогою рецептів «революційного оборонства» — пустих, невинних, добреньких побажань дрібних буржуа — пусті сподівання. «Війну не можна кінчити «за бажанням», — писав він. — Її не можна кінчити рішенням однієї сторони. Її не можна кінчити, «встромивши штик у землю»...»³⁵. Свідома й успішна боротьба проти мілітаризму та війни вимагала розуміння імперіалістичної природи цих явищ. Вона — ця боротьба — була якнайтісніше пов'язана з поваленням влади експлуататорів. Зробивши в ході лютневої революції *перший крок* на шляху припинення війни, народи Росії могли остаточно вирватися з кривавої бойни лише здійснивши *другий*, вирішальний *крок* революційних перетворень у країні — встановлення державної влади пролетаріату. «Це, — відзначав В. І. Ленін, — буде початком всесвітнього «прориву фронту» — фронту інтересів капіталу, і тільки прорвавши *цей* фронт, пролетаріат *може* визволити людство від страхіть війни, дати йому блага міцного миру»³⁶.

Рішуче спростовуючи облудні вигадки злісних ворогів революції про те, що більшовики, мовляв, вимагають лише сепаратного миру з Німеччиною, Ленін накреслив, обгрунтував і відстояв зовнішньополітичний курс російської революції, який ставив своєю головною метою розрив усіх ланцюгів, що зв'язували країну з імперіалістичним табором. «...Робітничий клас, коли він свідомий, — вчив В. І. Ленін, — *ні за одну* групу імперіалістських хижаків стояти не може»³⁷.

Змушені визнати свою неспроможність шляхом грубих провокацій відвернути маси від ленінської програми миру, дрібнобуржуазні ідеологи робили спроби перенести свій спір з більшовиками у, так би мовити, «теоретичну площину». Вони намагалися залякати народні маси тим, що в разі революційного виходу Росії із світової війни проти нашої країни об'єднаються всі капіталістичні держави. Це, відповідав В. І. Ленін, не виключено, «...але практична ймовірність такої війни невелика. Англійські і німецькі імперіалісти «помиряться» проти революційної Росії не зможуть»³⁸.

Глибокий реалізм і наукова сміливість В. І. Леніна переконливо виявились у скрупульозному аналізі факторів, які мали забезпечити здійснення соціалістичної політики миру. Аналізуючи у своїй «Промові про ставлення до Тимчасового уряду» на I Всеросійському з'їзді Рад (червень 1917 р.) внутрішнє і зовнішнє становище воюючих держав, він заявив: «Тільки одна країна в світі зможе зробити кроки до припинення імперіалістичної війни зараз у класовому масштабі, проти капіталістів, без кривавої революції, тільки одна країна, і ця країна — Росія. І вона залишається нею доти, поки Рада робітничих і солдатських депутатів існує»³⁹. Це положення базувалося на вивченні чинників, які склалися у воюючих країнах на кінець третього року бойни.

«...Росія, — зазначав Володимир Ілліч, — поставлена в такі умови, що наприкінці імперіалістської війни її завдання легші, ніж могли б здаватися. І вона поставлена в такі географічні умови, що ті держави, які ризикнули б спертися на капітал і хижачькі його інтереси і повстати проти російського робітничого класу і напівпролетаріату, який примикає

³⁴ Ленін В. І. Добросовісне оборонство показує себе // Повне зібр. творів.— Т. 31.— С. 305.

³⁵ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції // Там же.— С. 156.

³⁶ Там же.— С. 157.

³⁷ Ленін В. І. Зовнішня політика російської революції // Там же.— Т. 32.— С. 327.

³⁸ Там же.— С. 328.

³⁹ Там же.— С. 266.

до нього, тобто біднішого селянства, — якби вони на це пішли, це було б для них надзвичайно важким завданням»⁴⁰. В. І. Ленін пояснив, чому, з одного боку, Франція, Англія, Сполучені Штати, Японія, а з другого — Німеччина перебувають у вкрай невідгідному становищі для збройного наступу на революційну Росію. Він вказував, зокрема, на надзвичайно тяжке внутрішнє становище Франції та Німеччини, виснажених війною⁴¹, зазначав, що обурення мас імперіалістичною бойнею досягло в цих країнах такого рівня, що в разі проголошення Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів Росії революційного виходу з неї німецькі та французькі трудівники підтримають російський пролетаріат.

«Коли ви візьмете революційну владу, — говорив В. І. Ленін, звертаючись до представників Рад, — у вас буде революційний шлях до миру: звернення до народів з революційним закликком, пояснення тактики на вашому прикладі... Тоді ви можете бути певні, що німецький і французький народи висловляться за вас»⁴². Отже, одним із зовнішньополітичних факторів, який забезпечував би існування Республіки Рад в капіталістичному оточенні, було загальне прагнення народів до припинення світової бойни, до миру і дружби.

В. І. Ленін вказав і на іншу важливу обставину, яка мала сприяти перемозі й дальшому існуванню Республіки Рад, — наявність найгостріших міжімперіалістичних суперечностей. Вони роздирали не тільки ворожі блоки, а й держави Антанти. Володимир Ілліч підкреслював, що це завадить світовій контрреволюції негайно розпочати збройний похід проти робітників і селян Росії.

На сході В. І. Ленін виділяв японо-американські суперечності, які він вважав одними з найсерйозніших у капіталістичному світі. Конкретно розглядалися В. І. Леніном можливості Англії здійснити негайний збройний напад на революційну Росію. У «Промові про війну», також виголошеній на I Всеросійському з'їзді Рад, він дійшов висновку щодо існування серйозних перешкод на шляху британської агресії. Вони були пов'язані з неминучим піднесенням національно-визвольного руху в англійських колоніях⁴³.

Ленінські положення надзвичайно важливі для розуміння того, як визначалися союзники зовнішньої політики революційної Росії у боротьбі за мир і дружнє співробітництво між народами, у впровадженні в практику міждержавних відносин принципів мирного співіснування. «Російська революція, яка вже в 1905 році викликала революції в Туреччині, в Персії, в Китаї, — писав В. І. Ленін у статті «Зовнішня політика російської революції», — поставила б у дуже важке становище і німецьких і англійських імперіалістів, якби почала здійснювати справді революційний союз з робітниками і селянами колоніальних і напівколоніальних країн...»⁴⁴.

Втягнення століттями пригноблених західними колонізаторами народів Сходу в активну боротьбу за мир сприяло виходу залежних країн цього регіону на арену світової політики, вивільненню могутніх сил національно-визвольного руху, надало йому антиімперіалістичної спрямованості. А це мало далекосяжні наслідки для розвитку історичних процесів у нову епоху, відкриту Великим Жовтнем, — епоху торжества бачив соціалізму, миру і демократії. В. І. Ленін першим прозорливо побачив величезну роль народів Сходу в світовій історії. Це мало виняткове значення для обґрунтування теорії мирного співіснування двох різних соціально-економічних систем, для реалізації радянської зовнішньої політики, для захисту всього людства від воєнної небезпеки.

⁴⁰ Там же.— С. 264.

⁴¹ Див.: Там же.— С. 264—265.

⁴² Там же.— С. 267—268.

⁴³ Див.: Там же.— С. 282.

⁴⁴ Там же.— С. 328—329.

В. І. Ленін висловлював тверду впевненість, що революційним робітникам і селянам забезпечена дійова підтримка в їх благородній боротьбі за мир між народами, проти імперіалістичної політики воєн. «Чи є союзники для такої боротьби?» — запитував В. І. Ленін. І впевнено відповідав: «Є. Пригноблені класи Європи, пролетаріат насамперед; пригноблені імперіалізмом народи, народи Азії, як сусідні нам, насамперед»⁴⁵.

Висловлюючи тверду впевненість в успішному здійсненні політики миру, В. І. Ленін завжди вказував на обов'язок робітничого класу зміцнювати могутність своєї держави, бути готовим захищати її від зазіхань агресорів. Він застерігав від нерішучості і пацифістських настроїв у зовнішньополітичній діяльності, закликав до використання в захисті соціалістичної Вітчизни всіх величезних можливостей, що їх відкриває перед країною ліквідація експлуаторського ладу⁴⁶.

У відповідності з ленінською програмою боротьби за мир більшовики внесли на розгляд Виконкому Рад робітничих і солдатських депутатів резолюцію з приводу нот Англії і Франції, спрямованих на активізацію участі Росії в імперіалістичній бойні. Вона містила заклик до пригноблених класів усіх країн підтримати російський пролетаріат у його боротьбі як проти загарбницьких дій Німеччини, так і проти домагань антантівського й російського імперіалізму «погубити російську революцію шляхом затягування війни»⁴⁷.

Виступи В. І. Леніна на I Всеросійському з'їзді Рад були останніми в розглядуваний період легальними виступами керівника більшовицької партії. Вже під час роботи з'їзду контрреволюція, підштовхувана її американсько-антантівськими покровителями, погнала російські армії в безглуздий наступ на фронті. Повідомляючи про це делегатам, меншовицький лідер Церетелі заявив, що «настав поворотний пункт у розвитку революції». Заява видавала плани ворогів робітничого класу шляхом активізації ведення війни посилені позиції контрреволюції. Перші успіхи на фронті викликали спалах надій антинародних сил. Буржуазія вважала, що революція пішла на спад. 2 липня (19 червня), в той час, як меншовицький лідер виголошував хвалькувату декларацію на з'їзді Рад, у переповнених петроградських церквах відбувалися урочисті молебні, а шовіністично-чорносотенські натовпи вимагали розправи над більшовиками.

Так само реагувала й буржуазія на місцях. Увечері того ж дня повідомлення про наступ було надруковано в окремих київських газетах. У місті негайно почалися шовіністичні офіцерські демонстрації. На мітингу біля будинку міської Думи виступали представники ударних батальйонів, батальйонів смерті, благонадійні представники українізованих частин. Якщо в Петрограді кульмінаційним моментом маніфестації став похід до союзних посольств, то в Києві — процесія до англійського консульства⁴⁸. У вірнопідданстві іноземним імперіалістам контрреволюція вбачала найнадійніший засіб врятування своїх інтересів. Буржуазія раділа не тільки з приводу наступу на фронті, а й у зв'язку з активізацією реакції всередині країни. Ранком 2 липня збройні загони Тимчасового уряду влаштували погром на дачі Дурново — місцеперебуванні кількох робітничих і анархістських організацій. Імущі класи торжествували. В шовіністичному чаді контрреволюція діяла все зухваліше. З тюрем було випущено кримінальних злочинців. Наступного дня, як відзначала «Правда», «буржуазна шушваль розгулювала по Невському з трьохкольоровими прапорами»⁴⁹. Дії контрреволюції виклика-

⁴⁵ Там же.— С. 328.

⁴⁶ Див.: Ленін В. І. Промова про ставлення до Тимчасового уряду 4 (17) червня: I Всерос. з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, 3—24 черв. (16 черв.— 7 лип.) 1917 р. // Там же.— С. 268.

⁴⁷ Правда.— 1917.— № 69.— 13 юня (31 мая).

⁴⁸ 1917 год на Киевщине: Хроника событий.— Киев, 1928.— С. 128.

⁴⁹ Правда.— 1917.— № 87.— 4 юля (21 юня).

ли обурення мас, яке дедалі зростало. У ході квітневої політичної кризи антивоєнні настрої привели до усунення з Тимчасового уряду відвертих анексіоністів. Червнева криза знаменувала новий етап у визріванні політичної свідомості трудящих. Могутня демонстрація робітників і солдатів Петрограда пройшла під більшовицькими гаслами. Та цього разу контрреволюція не збиралася йти на поступки й прагнула реваншу. Про це, зокрема, свідчив і здійснений на фронті наступ. Він, однак, виявився неспроможним подолати прагнення народу до миру та розвитку революції. В незакінченій статті про липневі дні Я. М. Свердлов так визначив фактори, які забезпечили даліше революціонування мас: «Розруха, що продовжувала посилюватися, незадоволення затягуванням війни, політикою наступу, наступом на фронті, який розпочався, розформуванням і розстрілом полків, виявом контрреволюційного руху в зв'язку з наступом і неприйняття жодних заходів проти нього з боку Рад — все це тільки посилювало обурення мас»⁵⁰.

Наступ на фронті не міг внести вирішального психологічного перелому в умонастрої широких верств трудящих, хоч, звичайно, він вплинув на дрібну буржуазію й декласовані елементи міста. Виступаючи 3 липня (20 червня) на засіданні Петроградського комітету РСДРП(б), М. І. Калінін відзначив: «Нині вулиця заражена шовінізмом...». В ході дальшого обміну думками більшовики дійшли згоди щодо швидкоплинності цих настроїв і неминучості остаточного прозріння народу⁵¹.

Велика роль у цьому належала активній боротьбі більшовиків за створення політичної армії соціалістичної революції. Розгортання антивоєнних виступів мало особливе значення як у пролетарських центрах країни, так і в тих її регіонах, що становили безпосередній фронтовий тил та були об'єктом посиленого тиску Тимчасового уряду. Важливі завдання висувалися перед більшовицькими організаціями України, які ставали активними провідниками лєнінських ідей революційного виходу країни із світової війни. Харківська більшовицька газета «Пролетарий» надрукувала 3 липня (20 червня) лєнінські статті і серед них працю «Зовнішня політика російської революції». Орган київських більшовиків — газета «Голос социал-демократа» — так роз'яснював цілі, що їх ставила перед собою контрреволюція, розпочинаючи приречений на поразку наступ: «До того часу, поки влада в Росії перебуває в руках капіталістів, поки не розірвано союз з англо-французькими, японськими, американськими й італійськими загарбниками-капіталістами, поки не переглянуто грабіжницькі договори, — доти наступ російської армії буде наступом на захист загарбницьких цілей капіталістів, а не на захист революції. Та кров, яка пролилася 18 червня, — пролилася на славу грабіжницькому капіталу»⁵². З цих же позицій виступала й катеринославська «Звезда»⁵³.

Більшовицькі газети України продовжували передруковувати лєнінські матеріали, в яких переконливо й дохідливо роз'яснювалися сузь імперіалістичної політики буржуазного Тимчасового уряду та найефективніші шляхи боротьби з нею. 7 липня (24 червня) в «Голосе социал-демократа» було опубліковано статтю В. І. Лєніна «Чи є шлях до справедливого миру»; на другий день «Пролетарий» вмістив статтю «Революція, наступ і наша партія»; 10 липня (27 червня) «Звезда» передрукувала доповідь В. І. Лєніна про поточний момент, зроблену на Всеросійській конференції фронтівих і тилівих військових організацій РСДРП(б) 3 липня (20 червня) 1917 р.

Так само, як і полки петроградського гарнізону, фронтові солдатські маси, частини, розташовані в Києві та поблизу нього, відмовлялися

⁵⁰ Свердлов Я. М. Избр. произведения.— М., 1959.— Т. 2.— С. 27.

⁵¹ Революционное движение в России в мае — июне 1917 г. Июньская демонстрация.— М., 1959.— С. 556—565.

⁵² Голос социал-демократа.— 1917.— № 51.— 3 июля (20 июня).

⁵³ Звезда.— 1917.— № 22.— 6 июля (23 июня).

воювати. Не становили винятку й «українізовані» загони, на які поклала особливі надії спілниця Тимчасового уряду — буржуазно-націоналістична Центральна рада. Так, відмова виїхати на фронт послужила основною причиною виступу «полуботківців». Ще категоричніше висловлювалися за негайний мир солдати, до яких не добирались націоналістичні агітатори. Наприклад, резолюція, схвалена величезною більшістю присутніх (проти одного!) солдатів 1-го запасного батальйону, містила рішучий протест проти «політики наступу», вимагала «перегляду й опублікування таємних угод», об'єднання солдатів, робітників і селян під більшовицькими прапорами⁵⁴.

Навпаки, внутрішня й зовнішня контрреволюція протягом певного часу продовжувала плекати сподівання на «чудодійну силу» наступу російських військ на Південно-Західному фронті. Цілковиту солідарність з ним (коли не говорити вже про його пряме підштовхування) виявили імперіалісти Антанти. Швидко зреагувала на ці події біржа. Чорносотенна київська газета з лакейською запопадливістю сповіщала: «Російські цінності, за повідомленнями з Гааги, за останні кілька днів підвищилися завдяки чуткам про відновлення російського наступу, який забезпечив би Росії фінансову підтримку Америки»⁵⁵. Причини спільної радості російської буржуазії та її імперіалістичних союзників пояснювалися тим, що наступ на фронті, за їх розрахунками, мав посилити шовіністичні настрої в країні, зміцнити реакційний табір і, отже, всіляко затягнути участь Росії в кривавій світовій бойні. У телеграмі російським послам міністр закордонних справ Тимчасового уряду М. І. Терещенко так охарактеризував цілі й підсумки наступу на Південно-Західному фронті: «Головну мету його — стратегічну — втримати на нашому фронті ворожі війська і — політичну — створити психологічний перелом у нашому ставленні до війни можна вважати досягнутою»⁵⁶.

Інструкції, що направлялися за кордон, витримувалися, природно, в ультраоптимістичному — і тому викривленому — плані. В даному випадку, перша частина заяви міністра виявилася цілковитою неправдою. Оцінки ступеня досягнення «стратегічної» мети наступу, призначені «для внутрішнього користування», різко відрізнялися від саморекламної дипломатичної реляції, надісланої зарубіжним представникам Тимчасового уряду. Його голова надсилав з фронту в Петроград розпачливі й панічні депеші. З липня він телеграфував: «Розпочата операція розвивається значно менш успішно, ніж можна було сподіватися... Масове ухиляння може стати грізним явищем, оскільки часто відбувається під ідейним прапором більшовизму. Так, весь гренадерський полк, один батальйон Павловського і частина Фінляндського самочинно пішли у тил під проводом офіцера-більшовика... Весь корпус виявився абсолютно небоездатним»⁵⁷.

Не все було гаразд і з «політичною» метою наступу. Перелом, про який твердив Терещенко, стосувався лише тактики контрреволюції та активізації шовіністичних прошарків у країні, насамперед з військових кіл. Разом з депешою Керенського в Петроград надійшло подання головнокомандуючого російськими арміями О. О. Брусилова. Він вимагав: «Передусім необхідно пропаганду лєнінців та більшовиків визнати злочинною і за проповідь їхніх ідей карати як за державний злочин»⁵⁸. Отже, «державним злочином» ставало відстоювання ідей загального демократичного миру і негайного припинення кривавої війни.

Контрреволюція швидко усвідомила, що один тільки наступ нездатний поліпшити її становища. 7 липня (24 червня) командуючий Петро-

⁵⁴ Голос социал-демократа. — 1917. — № 55. — 7 июля (24 июня).

⁵⁵ Киевлянин. — 1917. — № 148.

⁵⁶ Арх. зовнішн. політики Росії, ф. Таємний арх., спр. 652, 1917, арк. 81.

⁵⁷ Центр. держ. арх. Жовт. революції, найвищих органів держ. влади і органів держ. управління СРСР, ф. 6, оп. 2, спр. 135, арк. 103 (далі — ЦДАЖР СРСР).

⁵⁸ Там же.

градським військовим округом телеграфував Керенському, який перебував на фронті: «Рівновага в житті військових частин гарнізону в зв'язку з наступом на Південно-Західному фронті, арештом на дачі Дурново і маніфестацією 18 червня до сучасного моменту не встановилася. Робота більшовизму в частинах округу триває»⁵⁹. Таким же було становище і по всій країні. Контрреволюція вирішила перейти у відкритий брутальний наступ проти трудящих. Приводом було обрано стихійну демонстрацію солдатів і робітників Петрограда, що відбулася 16 (3) липня 1917 р. Її розстріл став сигналом для повсюдного виступу реакції. В столиці та багатьох містах влаштовувалися погроми більшовицьких організацій та газет, панували свавілля й арешти, здійснювалася небачена хвиля наклепів і провокацій.

Різка поляризація сил революції та контрреволюції, яка відбулася в ході липневої кризи, привела, зокрема, до розкриття справжньої суті Центральної ради. Один з її лідерів В. К. Винниченко вже 17 (4) липня виступив з різкими нападками на більшовиків. «Ми можемо припинити надсилку хліба, більше того, ми можемо здійснити відторгнення України не від Росії, а від дезорганізаційного уряду, якщо таким стануть більшовики»⁶⁰. Так вимальовувалися контури майбутніх дій націоналістичної контрреволюції.

Розгул реакції мав не тільки ослабити революційні сили, а й замаскувати справжній цілі невдалого наступу на фронті, його цілковитий провал. Спровокувавши липневі події, буржуазія та її прислужники висловлювали удаване обурення ними. Негайно до столиці надійшла телеграма Керенського з фронту. Він заявив: «Петроградські заворушення справили на фронті згубну розкладницьку дію. За таких умов підготувати наступ і нести за нього відповідальність неможливо»⁶¹. «Відповідальність» не бажала брати на себе й основна політична сила контрреволюції — кадетська партія. В умовах ліквідації двовладдя, готуючись до встановлення військової диктатури, вона вважала зручнішим для себе діяти за кулісами.

Дальше неухильне загострення боротьби між революцією й контрреволюцією ще більше підкреслило виразні соціальні аспекти боротьби за мир. Усе чіткішим виявлявся й антинаціональний характер продовження війни, до затягування якої прагнула контрреволюція. Щоб посилити контрреволюційну змову Корнілова, реакційний генералітет здав німцям Ригу, готуючись відкрити ворожим військам шлях на революційний Петроград. Розгром корніловського заклоту активізував процес більшовизації Рад. Лозунг «Вся влада Радам!» знову став прапором всенародної боротьби. Його здійснення вимагало уточнення й деталізації ленінської програми миру, яку повинен був втілити в життя створений в результаті переможної соціалістичної революції Радянський уряд. Це було однією з головних тем написаної В. І. Леніним праці «Завдання революції». Конкретні її положення текстуально дуже близькі до вищенаведених ленінських висловлювань на I Всеросійському з'їзді Рад. Чітко звучало одне з кінцевих положень ленінського твору «Більшовики повинні взяти владу»: «Саме тепер запропонувати мир народам — значить *перемогти*»⁶².

Тоді ж В. І. Ленін написав статтю «Російська революція і громадянська війна» (опублікована наприкінці вересня 1917 р.). Як й інші твори керівника більшовицької партії, вона була сповнена революційного оптимізму, непохитної переконаності в перемозі Рад, створених історичною творчістю мас і загартованих у боротьбі проти Тимчасового уряду. Проти Рад, наголошував Володимир Ілліч, будь-який союз сил

⁵⁹ Революционное движение в России в мае — июне 1917 г. — С. 578.

⁶⁰ 1917 год на Кавказе. — С. 152.

⁶¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 6, оп. 2, спр. 135, арк. 113.

⁶² Ленін В. І. Повне зібр. творів. — Т. 34. — С. 228.

російської та міжнародної реакції нічого зробити не зможе. Але це повинні бути Ради, «...що дають всю землю без викупу селянам і пропонують справедливий мир усім народам...»⁶³.

Показово, що визначаючи в переддень соціалістичної революції її найважливіших союзників, В. І. Ленін приділив особливу увагу наймасовішим рухам. В умовах воюючої Росії — переважно селянської країни — це були боротьба за землю і всенародний загальнодемократичний рух за мир. Останній мав виняткове значення у згуртуванні народів Росії на вирішальний виступ проти капіталізму. Армія, якій належала надзвичайно важлива роль у боротьбі проти імперіалістичної війни, складалася у величезній більшості із селян, одягнутих у солдатські шинелі. Вони й ставали однією з основних ланок, що забезпечували міцність союзу робітничого класу й селянства — вирішальної сили соціалістичної революції.

Та самі розгортання боротьби за мир відводило пролетаріатові роль представника «...усієї нації, всього живого і чесного в усіх класах, гігантської більшості дрібної буржуазії». Надзвичайно показово, що для з'ясування якісно нового, провідного місця робітничого класу в історичному розвитку народів Росії В. І. Ленін обрав питання про мир — «кардинальне питання всього сучасного життя»⁶⁴.

Великий Жовтень незаперечно підтвердив глибоку правильність цих сміливих, справді революційних положень марксистсько-ленінського вчення. Пролетаріат, керований більшовицькою партією, забезпечив перемогу соціалістичної революції, яка ліквідувала капіталістичний лад, дала селянам землю, принесла поневоленим народам соціальне й національне визволення, а всім громадянам Росії — мир, вирішальною мірою прискорила закінчення ненависної світової імперіалістичної війни. І пізніше, накреслюючи шляхи побудови соціалізму, здійснення найзаповітніших прагнень народів, пояснюючи найважливіші риси політичного мистецтва будівників нового світу, В. І. Ленін не переставав наголошувати на значенні боротьби за мир у перемозі пролетарської революції в Росії. Виступаючи з політичним звітом Центрального Комітету партії на XI з'їзді РКП(б), він наголошував: «Політичні події завжди дуже заплутані і складні. Їх можна порівняти з ланцюгом. Щоб удержати весь ланцюг, треба вцепитися за основну ланку. Не можна штучно вибрати собі ту ланку, за яку хочеш зацепитися. У 1917 р. в чому була суть? У виході з війни, чого вимагав весь народ, і це покривало все. Виходу з війни революційна Росія досягла. Були великі зусилля, але зате основна потреба народу була врахована, і це дало нам перемогу на багато років»⁶⁵.

Звернення до ленінської теоретичної і практичної спадщини дає можливість точніше визначити складові перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, їх взаємодію.

Винятково важливе місце, яке належало загальнонародному, загальнодемократичному руху проти імперіалістичної війни, за мир у перемозі Великого Жовтня, впливало з конкретно-історичних особливостей обстановки, що склалася в 1917 р. у Росії і на міжнародній арені.

Антивоєнна боротьба набрала особливого розмаху в країні, доведеній правлячими класами до крайньої межі розрухи, зубожіння й злиднів, поставлений перед економічним крахом і національною катастрофою. В цих умовах загальнонародний рух проти імперіалістичної війни, за мир ставав найбільш масовим резервом боротьби пролетаріату проти експлуататорського мілітаристського ладу. В переважно селянській країні, де абсолютну більшість армії та загинблих на фронті становили селяни, загальнонародний рух проти імперіалістичної війни, за мир посилював революційний зміст боротьби за землю. В країні, де більша

⁶³ Там же. — С. 211.

⁶⁴ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Там же. — С. 285.

⁶⁵ Там же. — Т. 45. — С. 103.

частина населення становила об'єкт жорстокого національного гноблення, рішучі антивоєнні виступи сприяли піднесенню національно-визвольного руху на рівень боротьби проти імперіалізму.

Завдання революційної ліквідації імперіалістичної війни зближувало різні класи, всі народи Росії, ставало загальнонаціональною потребою. В боротьбі проти імперіалістичної війни, за мир наочно виявилися народний характер Великої Жовтневої соціалістичної революції, її високі загальнолюдські гуманістичні ідеали, її відповідність назрілим потребам розвитку світової цивілізації. Піднявши над світом прапор миру, народжена історичною творчістю мас держава робітників і селян стала справжнім виразником найжиттєвіших інтересів народів світу, людства в цілому. Одрозумівшись: соціалізм і мир невіддільні. Революційний вихід Росії із світової бойни не тільки врятував народи нашої країни від цілковитого соціального та національного закабалення. Було завдане вирішального удару по всій імперіалістичній політиці воєн і диктату, насильств і поневолення народів.

Великий Жовтень сколихнув трудящих усього світу. З перших днів прориву єдиної всеохоплюючої системи експлуатації й мілітаризму почали розвиватися паростки народної дипломатії, активна участь мас у боротьбі за мир, дружбу і співробітництво між народами.

Вірність найжиттєвішим інтересам народів нашої країни і всього людства — невід'ємна риса зовнішньої політики Радянської держави протягом усіх прожитих нею семи десятиліть, які докорінно змінили світ. Усвідомлюючи величезну роль і місце всенародного руху проти імперіалістичної війни, за мир у перемозі Великого Жовтня, приділяючи належну увагу цій, дещо недооцінюваній останнім часом невід'ємній рисі героїчної боротьби за соціалістичну революцію, ми маємо можливість чіткіше зрозуміти витoki й значення нинішнього курсу партії в міжнародних відносинах.

У новому політичному мисленні, в ініціативній боротьбі СРСР за врятування людства від загибелі у полум'ї термоядерної війни знаходять закономірне продовження й дальший розвиток гуманістичні ідеали Великого Жовтня, народний характер соціалістичної революції в Росії.

Нове політичне мислення ґрунтується на розробленій В. І. Леніним концепції мирного співіснування двох систем, яка відкидає війну як засіб врегулювання соціальних, політичних або ідеологічних проблем у взаємовідносинах між державами світу. У доповіді на XXVII з'їзді КПРС Генеральний секретар Центрального Комітету партії М. С. Горбачов наголосив, що нашим ідеалом є світ без зброї та насильств, вільного самовиявлення народів. У цьому дістає свій вияв гуманізм комуністичної ідеології⁶⁶.

Виходячи з нового становища, коли термоядерна зброя здатна знищити світову цивілізацію, інтереси збереження людства повинні мати пріоритет перед інтересами окремих держав, класів, націй та ідеологій. В радянській філософії миру й дістають сьогодні свій закономірний вияв гуманістичні ідеали Жовтня, життєдайні принципи ленінської зовнішньої політики миру, під прапорами якої 70 років тому згуртувалися народи нашої країни.

Р. Г. Симоненко

В. И. ЛЕНИН О РОЛИ БОРЬБЫ ЗА МИР В ПОБЕДЕ ВЕЛИКОГО ОКТЯБРЯ

Резюме

В статье прослеживается ленинская концепция роли и места общенародного движения против империалистической войны, за мир в борьбе за победу Великого Октября, показывается, что В. И. Ленин считал выход из войны главным звеном в цепи

⁶⁶ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 75.

политических событий, обеспечивших победу Советской власти, указывается на закономерную связь гуманистических идеалов социалистической революции с новым политическим мышлением, которое отстаивает в наши дни на международной арене КПСС и целью которого является спасение человечества от угрозы термоядерного уничтожения.

А. І. КОРМИЧ (Одеса)

**В. І. ЛЕНІН ПРО ЗАВДАННЯ
ПОЛІТИЧНОГО ВИХОВАННЯ ПРОЛЕТАРІАТУ
ЯК ГЕГЕМОНА СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

У новій редакції Програми КПРС зазначається: «Місію революційного перетворювача старого і творця нового суспільства історія поклала на робітничий клас... Перед російським пролетаріатом поставило надзвичайно важке і відповідальне завдання — першим розірвати ланцюг світового панування буржуазії»¹. І він з честю його виконав, здійснивши Велику Жовтневу соціалістичну революцію, й, таким чином, поклав початок визвольним революціям, що, як підкреслюється в Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, «визначають обличчя XX століття»².

Аналіз основних тенденцій розвитку сучасного світу незмінно підтверджує висновок про нерозривний зв'язок прогресу людського суспільства із становленням і вдосконаленням соціалістичної суспільно-економічної формації. Початок цьому процесу поклав робітничий клас Росії. «Пройдений країною шлях, її економічні, соціальні і культурні досягнення — переконливе підтвердження життєвості марксистсько-ленінського вчення, величезного потенціалу, закладеного в соціалізмі, втіленого в прогресі радянського суспільства»³.

Тому досвід революційно-перетворюючої діяльності робітничого класу нашої країни, керованого Комуністичною партією, має неминує всесвітньо-історичне значення. Вивчення цього досвіду є особливо актуальним на переломному етапі розвитку радянського суспільства, коли висуваються й розв'язуються масштабні завдання дійсно революційного характеру в усіх сферах суспільного життя, реалізується курс на прискорення соціально-економічного розвитку країни, накреслений квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК, XXVII з'їздом партії. Адже, саме аналіз минулого, як зазначав у доповіді на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, «дає змогу здобути уроки і висновки для сьогодення й завтрашнього дня, допомагає конструктивній роботі по вірному вибору засобів і шляхів просування вперед»⁴. Тому ми ще раз звертаємося до історичного досвіду ленінської партії, який підтвердив правильність одного з основоположних висновків марксистсько-ленінської теорії про всесвітньо-історичну місію пролетаріату і керівну роль його комуністичного авангарду.

Питання ролі робітничого класу в розвитку суспільства — це постійний об'єкт ідеологічної боротьби протилежних суспільно-економічних формацій. «У цих суперечностей, — зазначалося на XXVII з'їзді

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 5—6.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 8.

³ Там же. — С. 4.

⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р. — К., 1987. — С. 15.

КПРС,— багатолітнє минуле. З часу Великого Жовтня в Росії, розколу світу за соціально-класовою ознакою виявилися принципові відмінності як в оцінках того, що відбувається, так і в поглядах на світову соціальну перспективу»⁵.

Всі ці фактори й зумовлюють важливість і необхідність глибокого аналізу проблем соціалістичної революції, ролі робітничого класу та його марксистської партії в переможному її закінченні.

У ході історичного розвитку суспільства формувався пролетаріат — головна рушійна сила в боротьбі за соціалізм. Велику роботу по підвищенню його класової свідомості проводила партія більшовиків. У своїй діяльності вона керувалася лєнінськими ідеями й положеннями про політичне виховання пролетаріату як гегемона соціалістичної революції. Ця проблема одержала творчий розвиток у багатьох творах В. І. Лєніна. Не маючи змоги в даній статті всебічно проаналізувати всі лєнінські твори, в яких порушувалися питання політичного виховання робітничого класу, спинимося лише на окремих з них, написаних у різний період.

Уже в одному з ранніх своїх творів «Завдання російських соціал-демократів» (1897 р.) Володимир Ілліч проводить думку про необхідність пропаганди серед пролетаріату ідей наукового соціалізму, розглядає основні форми політичного виховання робітників, зокрема такі: видання марксистської літератури, агітаційних листків і прокламацій, підготовка досвідчених пропагандистів, створення робітничих гуртків тощо. Формулюючи завдання політичного виховання насамперед фабрично-заводського пролетаріату як «...найбільш сприйнятливо-го для соціал-демократичних ідей, найбільш розвиненого інтелектуально і політично, найбільш важливого своєю чисельністю й концентрованістю у великих політичних центрах країни»⁶, В. І. Лєнін розглядав цю частину робітників як авангард у широкому революційному русі. «Глибоко помиляються ті,— підкреслював Володимир Ілліч,— хто обвинувачує російську соціал-демократію у вузькості, в прагненні ігнорувати масу трудящого населення заради самих тільки фабрично-заводських робітників»⁷.

Відзначаючи міцні зв'язки промислового пролетаріату з іншими категоріями робітників, В. І. Лєнін вважав неминучим поширення впливу пролетарської ідеології на широкі маси трудівників. «...Агітація серед передових верств пролетаріату,— писав він,— є найвірніший і єдиний шлях до пробудження (в міру розширення руху) і всього російського пролетаріату. Поширення соціалізму і ідеї класової боротьби серед міських робітників неминуче розіллє ці ідеї і по менших, більш роздроблених каналах...»⁸.

Таким чином, висуваючи перед російською соціал-демократією завдання озброєння пролетаріату революційною теорією — науковим соціалізмом, В. І. Лєнін розглядав це питання в широкому аспекті виховання робітничого класу як провідної сили, керівника масової революційної боротьби, в ході якої залучаються різні класи і верстви суспільства. Разом з тим Володимир Ілліч підкреслював необхідність суворо дотримуватися класової самостійності пролетаріату, бо «одні тільки пролетаріат може бути *передовим борцем* за політичну свободу...»⁹.

Діяльність революційної марксистської партії по підготовці робітничого класу як передового борця за демократію й соціалізм висвітлюється в праці «Що робити?» (1902 р.). У ній В. І. Лєнін творчо роз-

⁵ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 12.

⁶ Лєнін В. І. Завдання російських соціал-демократів // Повне зібр. творів — Т. 2.— С. 428.

⁷ Там же.— С. 429.

⁸ Там же.

⁹ Там же.— С. 434.

винув марксистське положення про значення революційної теорії для робітничого руху, підкреслив, що «без революційної теорії не може бути і революційного руху»¹⁰. Він відзначав важливість використання робітничим класом усіх форм класової боротьби, в тому числі теоретичної. В боротьбі з економізмом Володимир Ілліч відстоював необхідність внесення соціалістичної свідомості в робітничий рух. Він ставив перед соціал-демократією завдання: «...активно взятися за політичне виховання робітничого класу, за розвиток його політичної свідомості»¹¹⁻¹².

Підготовка пролетаріату до авангардної ролі в боротьбі за демократію розглядалася В. І. Леніним як неодмінна і важлива умова підготовки його до виконання своєї історичної місії в боротьбі за соціалізм. Даний аспект питання розвивається в ленінській теорії переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, викладений, зокрема, у праці «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції» (1905 р.). У цьому творі Володимир Ілліч, розвиваючи марксистське вчення про керівну роль робітничого класу в боротьбі за соціальне визволення трудящих, показав, що в епоху імперіалізму пролетаріат виступає гегемоном як соціалістичної, так і демократичної революцій. Можливість гегемонії пролетаріату визначалася тим, що він був найпередовішим, послідовно революційним класом, який має свою політичну партію. Наявність такої партії В. І. Ленін вважав одним з основних факторів переростання демократичної революції в соціалістичну. Саме партія готує маси до боротьби, а «без свідомості й організованості мас, без підготовки й виховання їх відкритою класовою боротьбою... про соціалістичну революцію не може бути й мови»¹³.

Ці ленінські слова особливо актуальні нині, в умовах докорінної перебудови усіх сфер життя радянського суспільства. Адже, надаючи особливого значення людському фактору, ми насамперед усвідомлюємо важливість формування політичної культури народу. Вироблення правильних позицій досягається не засобом простого засвоєння лозунгів, а активною участю в суспільній боротьбі, у процесі якої теорія і політика партії підкріплюються безпосереднім соціальним досвідом трудящих. Саме на такий підхід до політичної, виховної діяльності націлюють рішення XXVII з'їзду партії, інші найважливіші партійні документи. Адже, як зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов: «Підвищувати ступінь зрілості суспільства... — це означає неухильно підвищувати зрілість свідомості...»¹⁴.

При розв'язанні цих важливих і складних завдань ми звертаємося до ленінського аналізу проблем політичного виховання мас, оцінки місця й ролі марксистської партії в формуванні класового світогляду. Хіба не співзвучна висунута КПРС на сучасному етапі концепція прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства ленінським вказівкам про те, щоб лозунги партії «йшли завжди попереду революційної самодіяльності маси, будучи маяком для неї, показуючи в усій його величч і в усій його чарівності наш демократичний і соціалістичний ідеал, показуючи найближчий, найпряміший шлях до повної, безумовної, рішучої перемоги»¹⁵. Такий і сучасний підхід до оцінки політичного керівництва партії, що сягає своїм корінням в історичний досвід революційного руху в Росії, коли народжувалася політика революційного пролетаріату.

Досвід першої російської революції показав, що кожний практичний крок робітничої партії мав підпорядковуватись здійсненню зав-

¹⁰ Ленін В. І. Що робити? // Там же.— Т. 6.— С. 23.

¹¹⁻¹² Там же.— С. 53.

¹³ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції // Там же.— Т. 11.— С. 14.

¹⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 108.

¹⁵ Ленін В. І. Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції // Повне зібр. творів.— Т. 11.— С. 96.

дань класового виховання пролетаріату, забезпеченню його гегемонії у визвольному русі. «На чолі всього народу і особливо селянства — за повну свободу, за послідовний демократичний переворот, за республіку! На чолі всіх трудящих і експлуатованих — за соціалізм!»¹⁶, — так визначав В. І. Ленін найважливіший класовий лозунг пролетаріату. Цей клас, учив Володимир Ілліч, повинен не просто брати активну участь, а й відігравати керівну роль у революційному русі, розширюючи класову боротьбу до самої перемоги соціалістичної революції¹⁷.

Підготовка пролетаріату як керівника в широкому аспекті включає й питання про чистоту марксистської теорії, її творчого розвитку. Поширення та зміцнення ідей марксизму серед робітничого класу проходило в гострій ідейній боротьбі з буржуазною ідеологією. Її носіями виступали не лише буржуазні й дрібнобуржуазні партії, а й існуюча всередині марксизму ворожа йому течія — ревізіонізм. Тому, даючи справжній бій антимарксистським поглядам і захищаючи теоретичні основи революційної партії пролетаріату, В. І. Ленін переконливо показав, що ревізіонізм переслідував мету вихолощування революційної суті марксизму, яка насамперед полягала у вченні про класову боротьбу, соціалістичну революцію й диктатуру пролетаріату.

У працях «Марксизм і ревізіонізм», «Ліквідація ліквідаторства», «На дорогу» та ін. В. І. Ленін критикує відступи від марксизму як «вправо», так і «вліво», що рівнозначно ведуть до краху революційної пролетарської партії. Він висуває завдання перетворення кожного партійного осередку в опорний пункт агітаційної, пропагандистської, організаційної роботи серед маси з метою «штовхати її свідомість у напрямі соціалізму, зв'язувати кожне окреме питання з загальними завданнями пролетаріату, перетворювати кожне організаційне починання в справу класового згуртування, завойовувати собі... керівну роль в усіх пролетарських легальних організаціях»¹⁸.

Отже, відстоюючи основи марксизму, творчо розвиваючи цю революційну теорію, поєднуючи нелегальну й легальну роботу в масах, пролетарська партія політично виховує їх, розширює свій вплив на трудящі маси. З метою виховання й підготовки мас до революції слід використовувати всі можливості, в тому числі й думську діяльність. Такий парламентаризм (у ленінському розумінні) означає для соціал-демократії не конституційну діяльність, а використання думської трибуни для викриття реакційної політики уряду та псевдodemократизму буржуазних партій, для зміцнення союзу робітничого класу з селянством, пропаганди серед мас програми й революційної тактики пролетарської партії.

Зміст і значення тактики використання комуністами буржуазного парламенту В. І. Ленін розкрив у працях «На дорогу», «Нарада розширеної редакції «Пролетарія» (1909 р.), «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі» (1920 р.) та ін.

У боротьбі із спробами ліквідаторів абсолютизувати парламентську діяльність, а також виступаючи проти недооцінки одзовістами ролі легальної роботи серед мас, В. І. Ленін закладав теоретичні основи правильної парламентської тактики Комуністичної партії, яка забезпечувала й розширювала вплив пролетарської ідеології на маси. Тобто парламент розглядався як трибуна революційної пропаганди, що давала змогу партії політично виховувати робітничий клас. Володимир Ілліч підкреслював, що «участь у парламентських виборах і в боротьбі на парламентській трибуні *обов'язкова* для партії революційного пролетаріату *саме* з метою виховання відсталих верств *свого* *класу*»

¹⁶ Там же. — С. 97.

¹⁷ Див.: Там же.

¹⁸ Ленін В. І. На дорогу // Там же. — Т. 17. — С. 342.

су, саме з метою пробудження і освічення нерозвиненої, забитої, темної сільської маси»¹⁹.

Таким чином, парламентська тактика в ленінській концепції виступала і нині виступає як один з важливих методів політичного виховання самого пролетаріату та його союзників, тобто забезпечує гегемонію робітничого класу у визвольній боротьбі.

Поряд з парламентом у політичному вихованні пролетаріату можуть і повинні використовуватися й інші шляхи і методи. Особливої ваги у визначенні форм і засобів його виховання набуває твір В. І. Леніна «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі». В ньому Володимир Ілліч піддав гострій критиці позиції «лівих» комуністів, вважаючи необхідним «...обов'язково працювати там, де є маса, ...уперто, наполегливо, терпеливо пропагувати і агітувати якраз в тих установах, товариствах, спілках, хоч би й щонайреакційніших, де тільки є пролетарська або напівпролетарська маса»²⁰⁻²¹. Такими організаціями він вважав насамперед профспілки, а також кооперативи та інші об'єднання трудящих. «...Інакше як через профспілки, через взаємодію їх з партією робітничого класу ніде в світі розвиток пролетаріату не йшов і йти не міг»²²,— підкреслював В. І. Ленін.

Важливу роль у підвищенні політичної свідомості мас Володимир Ілліч відводив тактиці компромісів і порозумінь. Вони не повинні бути поступками у принципах. «Вся справа в тому,— зазначав В. І. Ленін,— щоб уміти застосовувати цю тактику з метою підвищення, а не зниження, загального рівня пролетарської свідомості, революційності, здатності до боротьби і до перемоги»²³. Відмова ж від використання такої тактики чи невміння застосовувати її, вважав Володимир Ілліч, може лише «пошкодити справі посилення впливу революційного пролетаріату і збільшення його сил»²⁴. І коли пролетарський авангард ідейно завойований, для перемоги необхідно, щоб весь клас, широкі маси зайняли «позиції або прямої підтримки авангарду, або, принаймні, доброзичливого нейтралітету щодо нього і цілковитої нездатності підтримувати його противника»²⁵.

Така позиція формується не тільки пропагандою та агітацією, а й виробляється на основі власного політичного досвіду мас. Це положення червоною ниткою проходить через багато ленінських праць. В. І. Ленін вважав особливо важливим для комуністів розуміння, що саме гостра класова боротьба може «по-справжньому розбудити, розворушити, просвітити і організувати маси, виховати в них повне довір'я до керівної ролі революційного пролетаріату»²⁶.

Проте це означає не просте слідування за подіями, що розгорнулися стихійно, а цілеспрямований процес, який вимагає гнучкої тактики пролетарської партії. Бо, з одного боку, підкреслював В. І. Ленін, маси здебільшого схильні слухати і сприйняти вчення про необхідність керівництва пролетаріату, як єдиного виходу з капіталістичного рабства», а з другого боку, «до мас треба навчитися підходити особливо терпеливо і обережно, щоб уміти зрозуміти особливості, своєрідні риси психології кожної верстви, професії і т. п. цієї маси»²⁷.

Важливу роль у вихованні трудящих відігравала періодична преса, створена Комуністичною партією. Це і легальні видання, й нелегальні листки, що разом «давали пролетаріатові вільну, революційну

¹⁹ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же.— Т. 41.— С. 40.

²⁰⁻²¹ Там же.— С. 34—35.

²² Там же.— С. 32.

²³ Там же.— С. 55.

²⁴ Там же.— С. 56.

²⁵ Там же.— С. 73.

²⁶ Ленін В. І. Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Там же.— С. 184.

²⁷ Там же.— С. 182.

інформацію і революційні лозунги»²⁸. Без революційної боротьби за свободу комуністичної преси В. І. Ленін вважав неможливою підготовку до диктатури пролетаріату, оскільки саме партійна преса забезпечує щоденну пропаганду ідеї диктатури пролетаріату так, «щоб необхідність її для кожного рядового робітника, робітниці, солдата, селянина випливала з життєвих фактів...»²⁹.

Отже, завдання політичного виховання трудящих вирішується пролетарською партією у процесі пропагандистсько-агітаційної й організаційної діяльності, за допомогою поєднання легальних і нелегальних форм роботи пролетаріату серед мас. Добиваючись насамперед пробудження класової свідомості робітничого класу, ясного розуміння ним завдань боротьби, революційна соціал-демократія одночасно розв'язувала завдання поширення ідей марксизму серед широких трудящих мас, здатних бути союзниками пролетаріату в демократичній і соціалістичній революціях. Розширення сфери впливу пролетарської ідеології, сприйняття революційних лозунгів партії широкими масами виступало як важливий фактор забезпечення гегемонії пролетаріату в революційному русі.

Аналіз ленінських творів дає змогу зробити висновок про те, що змістом політичного виховання пролетаріату як гегемона визвольного руху є не тільки пропаганда наукової теорії та роз'яснення революційних лозунгів партії робітничого класу, а й поширення ідей пролетарського інтернаціоналізму, який є важливою умовою перемоги пролетаріату над буржуазією. Він утверджується в гострій ідейній боротьбі з буржуазним націоналізмом.

Суть і значення пролетарського інтернаціоналізму розкриті в багатьох ленінських творах, присвячених розробці теорії й програми партії з національного питання. Особливе місце серед них займають «Критичні замітки з національного питання» (1913 р.), «Про право націй на самовизначення» (1914 р.) та ін., які відстоюють інтернаціоналізм у боротьбі проти великодержавного шовінізму й місцевого буржуазного націоналізму. Володимир Ілліч підкреслював: «Буржуазний націоналізм і пролетарський інтернаціоналізм— ось два непримиренно-ворожі лозунги, що відповідають двом великим класовим таборам усього капіталістичного світу і виражають *дві* політики (більше того: два світогляди) в національному питанні»³⁰.

В той час відбувалося об'єднання навколо пролетаріату багатонаціональної Росії напівпролетарських елементів селянства, середніх верств населення різних національних регіонів країни. І саме це робило закономірною перемогу соціалістичної революції в усій Росії, забезпечило в кінцевому результаті тріумфальний похід Радянської влади у країні.

Таким чином, пропаганда ленінської теорії і програми партії з національного питання являє собою важливий аспект у справі політичного виховання робітничого класу як гегемона соціалістичної революції, забезпечуючи розмах революційного руху. «Інтернаціоналізм на ділі,— писав В. І. Ленін,— один і тільки один: самовіддана робота над розвитком революційного руху і революційної боротьби *в своїй* країні, підтримка (пропагандою, співчуттям, матеріально) *такої ж* боротьби, такої ж лінії, і *тільки її* одної, в *усіх* без винятку країнах»³¹.

Підкреслюючи роль і значення інтернаціонального виховання в процесі підготовки й проведення соціалістичної революції, слід зазначити, що здійснення ленінської національної програми на практиці

²⁸ Там же.— С. 186.

²⁹ Там же.— С. 195.

³⁰ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Там же.— Т. 24.— С. 120.

³¹ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції // Там же.— Т. 31.— С. 164—165.

стало фактором, який сприяв поширенню ідей марксизму-ленізму, підвищенню авторитету соціалізму, активізації національно-визвольної боротьби. Значення пролетарського інтернаціоналізму в політичному вихованні мас не знижується з розв'язанням завдань перемоги соціалістичної революції. Воно зберігається і в наступні періоди революційно-перетворюючої діяльності партії. Дальший розвиток національних відносин, посилення інтернаціонального виховання — це завдання, що важливі й сьогодні, «коли розширюються демократія і самоврядування, коли йде швидко зростання національної самосвідомості усіх націй і народностей, поглиблюються процеси інтернаціоналізації»³². Це ще раз підтверджує те, що ленінські ідеї є основою теорії та політики перебудови, зокрема в такій сфері життя радянського суспільства, як вдосконалення національних відносин.

Зростання ролі людського фактора в реалізації стратегії революційного оновлення підкреслює важливість політичної, виховної, організаційної роботи з масами. У зв'язку з цим набуває особливої актуальності засвоєння й творчий розвиток відповідно до сучасних умов і завдань перебудови ленінських положень про політичне виховання мас і насамперед робітничого класу.

В цьому плані слід підкреслити особливу важливість творів В. І. Леніна, присвячених розробці теорії соціалістичної революції, обґрунтуванню стратегії й тактики партії в ній. Проаналізувавши складні взаємодії базису й надбудови, економіки й політики, В. І. Ленін визначив роль суб'єктивного фактора в соціалістичній революції. Він неодноразово підкреслював, що «єдиною дійсною силою, яка змушує до перемін, є тільки революційна енергія мас..., яка веде до всебічної революційної пропаганди, агітації і організації мас самими партіями, що йдуть на чолі, а не в хвості революції»³³.

Цим визначається та винятково важлива роль, яку набувають завдання формування і виховання політичної армії революції, розробка стратегії й тактики масової революційної боротьби. Таке ленінське розуміння значення підготовки мас до революції було ударом по опортуністичній теорії стихійності меншовиків і по ідеалістичних поглядах есерів. Це було далшим творчим розвитком марксистського підходу до проблем співвідношення стихійності й свідомості в революційному русі. Революційна свідомість й організація — це умови, без яких неможлива перемога революції. Ці ленінські положення стали ідейною зброєю боротьби пролетарської партії з лівим доктринерством і правим опортунізмом у справі практичної підготовки соціалістичної революції. В боротьбі проти меншовицьких оцінок пролетаріату як пособника буржуазії, а також проти троцькістських поглядів на селянство як на реакційну масу більшовицька партія відстоювала марксистське розуміння ролі пролетаріату в революційному русі.

Мова йшла про орієнтацію робітничого класу на перемогу в союзі із селянством у буржуазно-демократичній революції, перегруповання класових сил навколо пролетаріату й переростання її в соціалістичну. Такий зміст поняття робітничого класу в соціалістичній революції забезпечував провідну роль пролетаріату в революційному русі, наявність у нього союзників, успішний перехід від першого етапу боротьби до другого. Для досягнення цього важливим було, як вважав В. І. Ленін, роз'яснити робітничому класу необхідність активної підтримки демократичних рухів: боротьби селян за землю, пригноблених народів — за національне визволення, боротьби трудящих за революційний вихід з війни (в умовах світової імперіалістичної війни). Очолюючи ці рухи, пролетаріат, таким чином, вів маси до соціалістичної революції.

³² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р.— С. 37.

³³ Ленін В. І. Чорновий проект тез звернення до інтернаціональної соціалістичної комісії і до всіх соціалістичних партій // Повне збір. творів—Т. 30.—С. 267.

Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції, з одного боку, показала успіхи в політичному вихованні пролетаріату як гегемона революції, а з другого,— розкрила слабкі сторони проведеної роботи. В зв'язку з цим Володимир Ілліч робить висновок про те, що влада дісталася буржуазії «внаслідок недостатньої свідомості і організованості пролетаріату»³⁴. Тому при формулюванні нових стратегічних завдань В. І. Ленін акцентує увагу на питаннях соціалістичної пропаганди й організації пролетаріату. Він підкреслює, що перехід до соціалістичної революції вимагає «уміння пристосуватися до *особливих* умов партійної роботи серед нечувано широких мас пролетаріату, які тільки що прокинулись до політичного життя»³⁵.

Саме політичну освіту трудящих В. І. Ленін вважав основною умовою дальшого розвитку революції. «Необхідно,— підкреслював він,— щоб усі трудящі маси села й міста, а також військо, узнали правду про теперішній уряд і його справжнє ставлення до насущних питань... Тільки при обізнанні найширших мас населення й організації їх буде забезпечена повна перемога наступного етапу революції і завоювання влади робітничим урядом»³⁶.

Тому, визначаючи завдання пролетарської партії в умовах переходу від першого етапу революції до другого, Володимир Ілліч неодноразово підкреслював «необхідність терпеливої, наполегливої... роботи «роз'яснення»³⁷, що й забезпечить свідомий виступ більшості.

До того ж, виконання пролетаріатом у цьому русі керівної ролі вимагає розв'язання питання про негайне відокремлення пролетарських, комуністичних елементів руху від дрібнобуржуазних, зміцнення пролетарів, вільних від впливу дрібної буржуазії³⁸. Це не буде відокремленням пролетаріату, а стане умовою підвищення його спрямовуючого впливу на маси, забезпечення його гегемонії в соціалістичній революції. Адже, «щоб стати владою, свідомі робітники повинні завоювати більшість на свій бік»³⁹.

Розкриваючи своєрідність тактики партії в умовах двовладдя, В. І. Ленін переконливо показав, що на перший план висувається «робота критики, *роз'яснення* помилок дрібнобуржуазних партій с.-р. і с.-д., підготовка і згуртування елементів *свідомо*-пролетарської, комуністичної партії, *звільнення* пролетаріату із «загального» дрібнобуржуазного чаду»⁴⁰.

Таку діяльність вождь більшовиків розглядав не просто як пропаганду, а як найпрактичнішу революційну роботу, «бо не можна рухати вперед революцію... *через* довірливу несвідомість мас»⁴¹. Він і вважав особливо важливим і необхідним «штовхати вперед як пролетарську, свідомість, так і свідомість мас»⁴².

Зміна тактики партії після липневих подій 1917 р., курс на збройне повстання аж ніяк не применшили значення політичної освіти. Мова йшла про наповнення цієї роботи новим змістом. «Всю агітацію в народі треба перебудувати так,— писав В. І. Ленін,— щоб вона враховувала конкретний досвід саме теперішньої революції і особливо липневих днів, тобто, щоб вона ясно вказувала справжнього ворога народу, ...виразно викривала ті дрібнобуржуазні партії, ...які відіграли і відіграють роль пособників катівства»⁴³. Володимир Ілліч указував:

³⁴ Ленін В. І. Про завдання пролетаріату в даній революції // Там же.— Т. 31.— С. 111.

³⁵ Там же.

³⁶ Ленін В. І. Начерк тез 4(17) березня 1917 року // Там же.— С. 5.

³⁷ Ленін В. І. Листи про тактику // Там же.— С. 133.

³⁸ Див.: Там же.— С. 135.

³⁹ Ленін В. І. Про двовладдя // Там же.— С. 142.

⁴⁰ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції // Там же.— С. 153.

⁴¹ Там же.

⁴² Там же.

⁴³ Ленін В. І. До лозунгів // Там же.— Т. 34.— С. 15.

«Кожний свідомий робітник, солдат, селянин повинен уважно вдуматися в уроки російської революції»⁴⁴. Глибокий аналіз уроків революції, позицій партії і класів закінчувався єдиним правильним висновком: зламати опір буржуазії, завоювати землю, свободу, міцний мир, перемогти голод можуть тільки революційні робітники, яких підтримує бідніше селянство⁴⁵. На цьому й ґрунтувалася практична робота більшовиків по політичному вихованню пролетаріату як гегемона соціалістичної революції.

Пролетаріат повинен був очолити розв'язання корінного питання революції — про владу та встановити диктатуру робітничого класу й біднішого селянства. «Середини нема... Або вся влада Радам., або поміщики і капіталісти... відновлюють поміщицьку владу...»⁴⁶.

«Влада Радам!», «Мир народам!», «Земля селянам!» — ці лозунги більшовиків лежали в основі складної й тривалої роботи політичного виховання трудящих у різні періоди підготовки і проведення соціалістичної революції. Вміння ж партії правильно оперувати політичними лозунгами багато в чому зумовлювалося титанічною теоретичною діяльністю В. І. Леніна. Його праці відіграли важливу роль в ідейно-політичній підготовці робітничого класу до Жовтневої революції. Буде правомірною й постановка питання про те, що проблема політичного виховання займає важливе місце у ленінському плані збройного повстання як засобу завоювання пролетаріатом влади. Аналізуючи умови успішного проведення збройного повстання, В. І. Ленін підкреслював необхідність спиратися на передовий клас і революційне піднесення всього народу. Розглядати ж таку активність слід як результат політичного виховання мас у процесі революційної боротьби, створення більшовицькою партією політичної армії переможної соціалістичної революції. «За нами,— писав Володимир Ілліч,— більшість класу, авангарду революції, авангарду народу, здатного повести за собою маси. За нами більшість народу... За нами цілком певна перемога...»⁴⁷.

Закономірність перемоги В. І. Ленін, таким чином, виводив насамперед з визнання провідної ролі пролетаріату більшістю трудящих Росії. Бо пролетаріат «один здатний вести таку рішучу, справді «революційно-демократичну» політику.., яка відразу забезпечила б пролетарській державній владі не тільки підтримку більшості населення, а й справжній вибух революційного ентузіазму в масах, бо вперше маси зустріли б з боку уряду... палке співчуття, яке доводиться на ділі»⁴⁸. Саме у Радах В. І. Ленін бачив той апарат, «за допомогою якого авангард пригноблених класів може піднімати, виховувати, навчати і вести за собою всю гігантську масу.., яка досі стояла зовсім поза політичним життям, поза історією»⁴⁹.

Отже, російський пролетаріат, який очолив усі революційні сили, здобув перемогу в жовтні 1917 року. Цьому значною мірою сприяло політичне навчання робітничого класу та підготовка його до соціалістичної революції. Комплексний аналіз праць В. І. Леніна дає змогу підкреслити ту важливу роль, яку він відводив ідейно-політичній підготовці пролетаріату. Ленінські положення набувають особливого значення в сучасних умовах, коли формування свідомості мільйонів трудящих, зміна їх психології й мислення в душі перебудови розглядаються КПРС як одне з ключових завдань ідеологічної роботи. Це знайшло закріплення в рішеннях XXVII з'їзду КПРС, січневого та червневого (1987 р.) пленумів ЦК партії.

⁴⁴ Ленін В. І. Уроки революції // Там же.— С. 53.

⁴⁵ Див.: Там же.— С. 66.

⁴⁶ Ленін В. І. Одне з корінних питань революції // Там же.— С. 194.

⁴⁷ Ленін В. І. Марксизм і повстання // Там же.— С. 231.

⁴⁸ Ленін В. І. Чи вдержать більшовики державну владу? // Там же.— С. 284—285.

⁴⁹ Там же.— С. 289.

А. И. Кормич

В. И. ЛЕНИН О ЗАДАЧАХ ПОЛИТИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ ПРОЛЕТАРИАТА
КАК ГЕГЕМОНА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

В статье анализируются произведения В. И. Ленина по проблеме политического воспитания пролетариата как гегемона социалистической революции, показано, что значение, содержание, формы и методы политического воспитания рабочего класса занимали важное место на всех этапах теоретической деятельности В. И. Ленина.

І. К. РИБАЛКА (Харків)

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ

І. ЗМІНИ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СЕЛЯНСТВА УКРАЇНИ
(1917—1920 рр.)

Складовою частиною докорінних соціальних перетворень, які відбулися в нашій країні після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, були зміни в становищі і внутрікласовій структурі найчисленнішого класу тогочасного суспільства — селянства.

Всебічна характеристика, глибокий науковий аналіз і величезний фактичний матеріал з цієї проблеми містяться в працях В. І. Леніна.

Результати аграрних перетворень і зміни в соціальній структурі селянства, в тому числі й України, вже побіжно висвітлювалися в колективних та індивідуальних монографіях. Дана стаття спеціально присвячена змінам у соціальній структурі селянства України в 1917—1920 рр.

Для визначення чисельності і соціальної структури селянства України напередодні Жовтневої революції дослідники використовують дані всеросійського сільськогосподарського і поземельного перепису 1917 р. і всеросійського сільськогосподарського перепису 1916 р., а на кінець громадянської війни — матеріали сільськогосподарського перепису 1920 р. Однак, оскільки в них відсутні деякі важливі показники, для ширшого висвітлення проблеми слід залучати й статистичні матеріали окремих губерній, повітів і волостей та інші розрізнені дані. В зв'язку з тим, що на Україні внаслідок затяжного характеру громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції аграрні перетворення, особливо вилучення у куркульства надлишків землі, в 1920 р. не завершилися, очевидно, буде правомірним з певними застереженнями використовувати і матеріали за 1921 р., а по районах, які найменше постраждали від посухи і голоду 1921 р., і за 1922 р.

На Україні, як і в усій Росії, переважну більшість населення становило селянство. В 1917 р. із 31214,5 тис. мешканців дев'яти українських губерній селянами були 24237,3 тис. чол., або 77,7%¹. За даними сільськогосподарського перепису 1916 р., вони обробляли 81,5% посівних площ України і поставляли на товарний ринок не менше половини всього хліба².

Соціальна природа дореволюційного селянства була надзвичайно складною і суперечливою. З одного боку, в зв'язку з наявністю великого поміщицького землеволодіння та інших кріпосницьких пережитків

¹ Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Соціально-класова структура населення України напередодні Жовтневої революції // Укр. іст. журн.— 1981.— № 11.— С. 23—24.

² Історія селянства Української РСР.— К., 1967.— Т. 2.— С. 11; Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні.— К., 1973.— С. 8.

воно було класом-станом, окремі соціальні групи якого об'єднувала спільність інтересів і вони виступали проти поміщиків як єдине ціле. З другого боку, в ході розвитку товарно-грошових відносин відбувалося розшарування селянства на соціальні групи — бідноту, середняків і куркулів. Дані про їх чисельність і питому вагу містяться в таблиці 1.

Таблиця 1*

Соціальні групи	Кількість господарств		На 1 господарство чоловік	Загальна кількість селян	
	тис.	%		тис. чол.	%
біднота	2431,1	57,6	4,9	11912,4	49,1
середняки	1273,0	30,1	6,34	8074,0	33,3
куркулі	518,4	12,3	8,2	4250,9	17,6
Разом	4222,5	100,0	5,74	24237,3	100,0

* Таблицю складено за: Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции.— К., 1956.— С. 20; Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Назв. праця.— С. 24, 32.

Велика Жовтнева соціалістична революція кардинально змінила як економічне, так і політичне становище селянства, його місце і роль у суспільстві. З експлуатованого класу-стану воно перетворилося на вільних трудівників, на клас, який у союзі з пролетаріатом під керівництвом Комуністичної партії боровся за встановлення влади Рад, захищав молоду країну від інтервентів та внутрішньої контрреволюції і перебудовував життя на нових, радянських засадах.

В результаті перемоги Жовтневої революції і втілення в життя ленінського Декрету про землю було конфісковано поміщицькі, удільні, церковні і монастирські землі і на цій основі ліквідовано клас поміщиків, всю землю націоналізовано. Внаслідок здійснення аграрних перетворень, за даними Наркомзему УСРР, із 14,5 млн. десятин поміщицьких, державних, удільних і церковних земель селянство України одержало 11,8 млн., а 1,6 млн. десятин перейшло до переселенського фонду. Тільки 1,1 млн. десятин залишилося в розпорядженні підприємств, радгоспів, державних установ та ін. Селяни України обробляли 96,5% земель сільськогосподарського призначення³.

Вартість одержаних селянами земель (понад 13 млн. десятин) за цінами 1904—1914 рр. (196 крб. за десятину) становила 2,6 млрд. крб. Вони також звільнялися від сплати боргів за придбані до революції землі (0,4 млрд. крб.) і від щорічної плати за оренду ділянок та виконання інших повинностей на суму 100 млн. крб. золотом⁴. Крім того, в ході революційних перетворень селянській бідноті і малоземельним середнякам перейшло не менш як 4,5 млн. десятин куркульських земель⁵.

Загалом біднота і малоземельні середняки одержали додатково близько 18 млн. десятин. Крім того, з поміщицьких маєтків трудящим селянам передано 600 тис. коней і 800 тис. голів великої рогатої худоби.

За підрахунками ЦСУ УСРР, внаслідок аграрної революції 60% дворів безземельних і малоземельних селян одержали земельні ділянки або збільшили своє землекористування, 30% зберегли попередні його розміри, а в 10% дворів, тобто в куркулів, надлишки були відрізані і передані біднякам⁶.

³ Соціалістичне будівництво в сільському господарстві. — Харків, 1928.—С. 3

⁴ Ксьонзенко М. І. Результати аграрних перетворень на Україні після Великої Жовтневої соціалістичної революції // Укр. іст. журн.— 1978.— № 4.— С. 80—81.

⁵ Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики на Україні у відбудовний період (1921—1925 роки).— Харків, 1974.— С. 46.

⁶ Соціалістичне будівництво в сільському господарстві. — С. 3.

Одним з важливих результатів ліквідації поміщицького землеволодіння і аграрних перетворень були істотні зміни в чисельності і складі сільськогосподарських робітників. Зникли поміщицькі наймити, зменшилася їх кількість у селянських господарствах і сільських громадах, з'явилася нова категорія населення — робітники радгоспів. За підрахунками С. Г. Струмилина, зробленими на основі даних сільськогосподарського перепису 1920 р., на Україні було 168,8 тис. чол., які працювали за наймом у селянських господарствах і сільських громадах, і 22,4 тис. робітників радгоспів⁷.

Ці цифри, мабуть, значно занижені. Тоді сільськогосподарських робітників на Україні, очевидно, було не менш як 200 тис. чол.⁸ Якщо у 1917 р. налічувалося 1200 тис. сільськогосподарських робітників⁹, то в 1920 р. порівняно з 1917 р. їх залишилось 16,6%. Частина наймитів стала робітниками радгоспів і промислових підприємств, інші — служили у лавах Червоної Армії, працювали у радянських установах. Багато сільськогосподарських робітників, безземельних селян у ході аграрних перетворень одержали земельні наділи і створили свої господарства. За даними сільськогосподарського і поземельного перепису 1917 р., в 6 губерніях України — Волинській, Київській, Полтавській, Чернігівській, Катеринославській, Харківській — в 1917 р. налічувалося 301593, або 11,7%, безземельних селян¹⁰. У сільськогосподарському переписі 1920 р. про них навіть не згадується. Отже, вперше за багато століть усі селяни мали землю.

Нарешті, в зв'язку з створенням перших колективних господарств — комун, артіль і тсозів — на селі з'явилася нова соціальна категорія — селяни-колективісти. У 1920 р. на Україні, за даними відділу колективізації Наркомзему УСРР, було 707 таких об'єднань¹¹, у яких налічувалося, за нашими підрахунками, приблизно 8,5—10,6 тис. селянських сімей (близько 51,7 тис. чол.).

Поряд з безземельними селянами, поміщицькими й куркульськими наймитами найбільшою частиною дореволюційного селянства були власники безпосівних господарств. У п'яти губерніях України — Київській, Полтавській, Чернігівській, Катеринославській і Харківській, за переписом 1917 р., було зареєстровано 20% таких селянських дворів, тобто кожний п'ятий. Дані перепису 1920 р. свідчили, що в цих губерніях безпосівних господарств залишилося тільки 4,8%. Отже, за три неповних роки в умовах запеклої громадянської війни та інтервенції їх кількість зменшилася майже в 4,2 раза, а в цілому по Україні — з 16% до 7%¹².

Важливим результатом здійснення аграрної політики Радянської влади стало зменшення числа селянських господарств, що не мали худоби, насамперед робочої і корів, а також безінвентарних дворів. За даними сільськогосподарських переписів, у 1917 р. на Україні було 15,4% селянських господарств без худоби, а в 1920 р. — 7,9%, без робочої худоби — відповідно 44,8 і 34,1%, без корів — 35,1 і 27,2%, без інвентаря — 43,5 і 24,9%¹³.

⁷ Струмилин С. Г. Динамика батрацкой армии в СССР // Наемный труд в сельском хозяйстве: Стат.-экон. очерк.— М., 1926.— С. 9—15.

⁸ Рибалка І. К. Робітничий клас України в 1917—1920 рр. // Укр. іст. журн.— 1986.— № 11.— С. 34.

⁹ Рубач М. А. Пролетаріат України накануне социалистической революции // Рабочий класс и рабочее движение в России в 1917 г.— М., 1964.— С. 66.

¹⁰ Труды ЦСУ: Погубернские итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 года.— М., 1921.— Т. 5.— Вып. 1.— С. 2—38.

¹¹ Конюков И. А. Коллективное земледелие: Из итогов аграрной революции.— М., 1925.— С. 48.

¹² Труды ЦСУ.— Т. 5.— Вып. 1.— С. 10, 38; Статистика України.— Харків, 1931.— № 198.— Серія II.— С. 118; Труды ЦСУ: Итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1920 г.— М., 1923.— Т. 2.— Вып. 7.— С. 2—126.

¹³ Статистика України.— № 198.— Серія II.— С. 118, 122, 123; Труды ЦСУ.— Т. 2.— Вып. 7.— С. 2—122.

Які ж зміни відбувалися в інших групах селянства? Для відповіді на це запитання необхідно насамперед визначити критерії класового поділу селян, встановити грані, які відокремлюють одну соціальну групу від іншої. В праці «Розвиток капіталізму в Росії» В. І. Ленін показав, за якими показниками слід виділяти селянські господарства різних соціальних груп. «Економічна статистика, — писав він, — неодмінно повинна покласти в основу групування *розміри й типи господарства*. Ознаки для розрізнення цих типів треба взяти відповідно до місцевих умов і форм землеробства; якщо при екстенсивному зерновому господарстві можна обмежитись групуванням за посівом (або за робочою худобою), то при інших умовах необхідно взяти до уваги посів промислових рослин, технічну обробку сільськогосподарських продуктів, посів коренеплодів або кормових трав, молочне господарство, городництво і т. д. Коли селянство сполучає у великих розмірах і землеробські і промислові заняття, — необхідна комбінація двох цих систем групування, тобто групування за розмірами й типами землеробства і групування за розмірами й типами «промислів»¹⁴.

У зв'язку з тим, що на Україні переважало екстенсивне зернове господарство, говорячи словами В. І. Леніна, «...можна обмежитися групуванням за посівом (або за робочою худобою)»¹⁵. Посівна ознака як основа соціального групування найбільше відповідає характеру виробництва і специфічним особливостям селянських господарств України. Про це, зокрема, свідчить той факт, що навіть у середині 20-х років головним джерелом існування селянських господарств (за винятком тих, власники яких працювали за наймом або займалися промислами) було виробництво зерна. Таких господарств налічувалося 97%¹⁶.

Важливо визначити розміри посівів, залежно від яких селянські господарства відносилися до тієї чи іншої соціальної групи, і таким чином встановити кількість бідняків, середняків та куркулів. Достатньо обгрунтованого критерія поділу господарств на посівні і, отже, на соціальні групи в радянській історичній та економічній науці не вироблено. Нині в основному дотримуються висновків М. А. Рубача. До бідняцьких він відносив господарства, що не мали посівів або їх розміри були незначними: на Лівобережжі і Поліссі — до 3, у Степу — до 4, на лісостеповому Правобережжі — до 2 десятин. До заможного селянства — куркульства — віднесені двори з посівом: на Лівобережжі — 9 і більше десятин, у Степу — 12 і більше, на Правобережжі і Поліссі — 6 і більше десятин. Середняцькими вважалися господарства, що мали: на Лівобережжі — від 3 до 9 десятин, у Степу — від 4 до 12, на Правобережжі — від 2 до 6, на Поліссі — від 3 до 6 десятин¹⁷.

У цілому наявні матеріали неспростовно свідчать про збільшення кількості середняцьких і зменшення бідняцьких, а також найбільш заможних, куркульських господарств. Розміри посівної площі, забезпеченість робочою худобою і коровами у раніше безземельних і малоземельних дворах зростали, а в куркулів різко зменшувалися.

Для лівобережної частини Полісся виявлено дані про групування селян за розміром наявних у них посівних площ у 1916 і 1920 рр. по Шосткинському повіту Чернігівської губернії. Підрахунки за матеріалами сільськогосподарських переписів 1916 і 1920 рр. зроблені Чернігівським губстатбюро (табл. 2).

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 3.— С. 92—93.

¹⁵ Там же.— С. 93.

¹⁶ Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины.— Харьков, 1927.— С. VI.

¹⁷ Рубач М. А. Класове розшарування селянства України напередодні пролетарської соціалістичної революції (по посіву, живому і мертвому інвентарю) // Наук. зап. Інституту історії і археології України Академії наук УРСР.— Уфа, 1943.— Кн. I.— С. 219—220; Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции.— С. 21.

У цілому по Чернігівщині такі дані збереглися й за 1920 р., але їх немає за 1916—1917 рр. Оскільки Шосткинський повіт був типовим для цієї губернії, то дані по ньому за 1916 р. можна вважати характерними для всієї Чернігівщини. За таких умов поділ селянських господарств губернії за розмірами наявних у них посівних площ у 1916, 1920 і 1922 рр. буде таким (табл. 3).

Таблиця 2*

Групи господарств	Процент господарств		Групи господарств	Процент господарств	
	1916 р.	1920 р.		1916 р.	1920 р.
без посіву	5,9	3,5	від 5,1 до 6 дес.	8,3	4,5
з посівом до 1 дес.	21,9	15,6	від 6,1 до 8 дес.	11,0	3,8
від 1 до 2 дес.	11,7	23,6	від 8,1 до 10 дес.	4,8	1,1
від 2,1 до 3 дес.	10,6	24,1	понад 10 дес.	4,2	0,5
від 3,1 до 4 дес.	11,2	14,3			
від 4,1 до 5 дес.	10,4	9,0			

* Статистический бюллетень ЦСУ України.— 1922.— № 9(17).— С. 6.

Таблиця 3*

Роки	Групи господарств за розмірами посівів (%)								
	безпосівні	до 1 дес.	1,1—2,0 дес.	2,1—3,0 дес.	3,1—4,0 дес.	4,1—6,0 дес.	6,1—8,0 дес.	8,1—10,0 дес.	понад 10 дес.
1916	5,9	21,9	11,7	10,6	11,2	18,7	11,0	4,8	4,2
1920	2,6	14,4	24,1	23,5	15,4	13,9	4,3	1,3	0,5
1922	0,2	12,7	24,6	27,2	16,6	14,9	3,8		

* Таблицю складено за: Статистический бюллетень ЦСУ України.— 1922.— № 9.— С. 4—5, 6; Статистика України.— Харьков, 1922.— № 20.— Серия II.— Т. 3.— Вып. 2.— С. 50.

Таблиця 4*

Роки	Групи господарств за розмірами посівів (%)						
	безпосівні	до 1 дес.	1,1—2,0 дес.	2,1—3,0 дес.	3,1—4,0 дес.	4,1—6,0 дес.	6,1 і більше дес.
1916	9,1	12,6	22,3	18,5	12,9	13,7	10,9
1922	—	14,2	30,7	25,8	15,5	10,6	3,2

* Таблицю складено за: Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины: Очерк первый.— Харьков, 1925.— С. 25; Статистика Украины.— № 20.— Серия II.— Т. 3.— Вып. 2.— С. 50.

Як видно з табл. 3, на Чернігівщині у 1916—1920 рр. майже у 2 рази зменшилася кількість найбідніших селян — безпосівних і з посівом до 1 десятини — і заможних (4,1 десятини і більше) і зросло приблизно в такий же пропорції число середняків — з посівом від 1,1 до 4 десятин. У наступні роки процес нівелювання селянських господарств — зменшення крайніх і збільшення середніх груп — продовжувався.

Щодо північної частини Правобережжя — Волинської губернії — даних про наявність і розміри посівів у селянських дворах у 1920 р. немає. Збереглися матеріали за 1916 і 1922 рр. Спробуємо їх порівняти (табл. 4), хоча, як відомо, дані за 1922 р., перший рік після голоду, не дуже характерні. Правда, у 1921 р. Волинь постраждала від неурожаю і голоду значно менше, ніж степові губернії. Порівняно з 1920 р. урожай семи основних хлібів тут зменшився лише приблизно на 8 пудів з десятини — з 39,2 до 31, однак у 1915—1919 рр. він досягав 63,8 пу-

да¹⁸. Групування селянських дворів Волинської губернії за розмірами посівів у 1916 і 1922 рр. (у процентах) показано в табл. 4.

Ці дані підтверджують провідну тенденцію, яка виявилася після революції: зменшення числа бідних і багатих господарств та збільшення кількості проміжних груп, що мали від 1 до 4 десятин, причому в основному дворів з посівом від 2 до 3 десятин. Число господарств з посівом від 1 до 4 десятин з 1916 по 1922 р. зросло з 53,7% до 72%.

Для лісостепового Правобережжя дані про посівні групи за 1917, 1920 і 1922 рр. даються по Київській губернії (в процентах до числа селянських дворів) (табл. 5).

Таблиця 5*

Роки	Групи господарств за розмірами посівів (%)				
	безпосівні	до 1 дес.	1,1—3,0 дес.	3,1—6,0 дес.	6,1 і більше дес.
1917	7,9	18,1	35,8	25,4	12,8
1920	5,3	19,9	54,5	18,0	2,3
1922	—	17,3	57,7	22,3	2,7

* Таблицю складено за: Каган С. Аграрная революция на Киевщине : К вопросу о социальных и политических процессах на селе.— Киев, 1923.— С. 55; Статистика Украины.— № 20.— Серия II.— Т. 3.— Вып. 2.— С. 50.

Таблиця 6*

Роки	Групи господарств за розмірами посівів (%)							
	безпосівні	0,1—0,5 дес.	0,51—1 дес.	1,1—2,0 дес.	2,1—3,0 дес.	3,1—5,0 дес.	5,1—8,0 дес.	8,1 і більше дес.
1917	10,8	5,9	14,8	39,4	15,4	11,0	2,2	0,5
1920	3,7	2,9	15,2	49,4	17,4	9,8	1,5	0,1

* Цибульський З. Киевская деревня // Крестьянское хозяйство за время революции.— М., 1923.— С. 21.

У цьому регіоні відбувався такий самий процес, як і в інших місцевостях: у 1917—1920 рр. число безпосівних і з посівом до 1 десятини зменшилося, зросла група з посівом від 1,1 до 3 десятин (з 35,8% до 54,5%) і скоротилося число заможних господарств (з 6 і більше десятинами посіву) з 12,8% до 2,3%. При цьому дворів, які засівали від 6,1 до 8 десятин, залишилося 1,5%, від 8,1 до 10 десятин — 0,5%, а понад 10 десятин — 0,3%¹⁹.

Цікаві дані збереглися по Шамраївській волості Київської губернії. Вони відображені в табл. 6.

Ці дані показують приблизно те саме, що і губернські. Кількість безпосівних селянських господарств і з посівом до 1 десятини зменшилася з 31,5% до 21,8%, а з посівом від 1 до 3 десятин зросла з 54,8% до 66,8%.

Однак в цілому на Правобережжі більше, ніж на Лівобережжі, і, особливо, у Степу відчувалися малоземелля і зтяжний характер громадянської війни (навесні і влітку 1920 р. там ще проходили бої з військами буржуазно-поміщицької Польщі і націоналістичної контрреволюції). Внаслідок цього уповільнювалися темпи аграрних перетворень і розорювалися селянські господарства.

Для лісостепового Лівобережжя характерні дані переписів 1917 і 1920 рр. про забезпеченість посівами селянських господарств Лохвицького, Лубенського і Роменського повітів Полтавщини (табл. 7).

Як видно з таблиці, у середніх груп (від 3 до 9 десятин посіву на господарство) розміри посівних площ залишилися майже без змін.

¹⁸ Сельское хозяйство Украины.— Харьков, 1923.— С. 183.

¹⁹ Каган С. Указ. соч.—С. 59.

У безземельних і малоземельних (до 3 десятин на двір), тобто в бідняцьких господарствах, посівні площі збільшилися, а в багатоземельних (понад 9 десятин і особливо більш як 15 десятин)—значно зменшилися.

Про зростання чисельності середніх груп і зменшення крайніх свідчать і дані про розміри посівів у 1917 і 1920 рр. селянських господарств Бобриської, Великобубнівської і Хустянської волостей Полтавщини²⁰. Наприклад, у Бобриській волості група безпосівних і з посівом до 1 десятини скоротилася з 35,5% у 1917 р. до 18,1% у 1920 р. Водночас зменшилася з 24,2% у 1917 р. до 10,3% в 1920 р. кількість селянських господарств з посівом понад 6 десятин на двір і зовсім зникли куркульські господарства з посівом понад 16 десятин (в 1917 р. їх було 4%). Зросло число господарств з посівом 1—6 десятин з 40,3% до 71,6%, з посівом від 2 до 4 десятин — з 16,6% до 37,3%. Приблизно аналогічна картина спостерігається і у Великобубнівській та Хустянській волостях.

Таблиця 7*

Групи господарств за рівнем забезпеченості землею	Десятин посіву на господарство			Десятин посіву на душу населення		
	1917 р.	1920 р.	Різниця в %	1917 р.	1920 р.	Різниця в %
безземельні ті, що мають менше 1 дес.	0,04	2,07	+5075	0,01	0,38	+3200
1—3 дес.	0,96	2,44	+144	0,17	0,43	+153
3—5 дес.	2,21	2,71	+23	0,36	0,48	+33
5—9 дес.	3,35	3,36	—	0,48	0,53	+10
9—15 дес.	4,33	4,25	—2	0,67	0,68	+1
понад 15 дес.	7,11	5,05	—29	0,95	0,72	—24
В середньому	12,89	7,32	—43	1,51	0,93	—38
	4,77	4,04	—15	0,70	0,63	—10

* П. Р. Влияние революции на крестьянское хозяйство // Хозяйство Полтавщины.— 1921.— № 1.— С. 28—29.

Таблиця 8*

Рік	Групи господарств за розмірами посівів (%)							
	безпосівні	до 1 дес.	1,1—2,0 дес.	2,1—3,0 дес.	3,1—6,0 дес.	6,1—8,0 дес.	8,1—10,0 дес.	10,1 і більше дес.
1920	11,8	14,6	17,3	17,1	28,9	6,4	2,4	1,5

* Статистический бюллетень ЦСУ УССР.—1922.—№ 9.—С. 4—5.

Таблиця 9*

Роки	Групи господарств за розмірами посівів (%)					
	безпосівні	до 1 дес.	1,1—2,0 дес.	2,1—3,0 дес.	3,1—3,0 дес.	6,1 і більше дес.
1916	5,2	13,7	15,0	13,0	27,0	26,1
1922	0,6	7,2	14,3	19,9	43,4	14,6

* Таблицю складено за: Гуревич М. Б. К вопросу о дифференциации...— С. 27; Статистика Украины.— № 20.— Серия II.— Т. 3.— Вып. 2.— С. 50.

Збереглися дані про групи 71521 селянського господарства Кременчуцького і Хорольського повітів Кременчуцької губернії за переписом 1920 р., які тоді входили до складу Полтавської губернії (табл. 8).

На жаль, ці дані не можна вважати типовими для Полтавщини, оскільки, за підсумками перепису 1920 р., безпосівних господарств там налічувалося 4,3% загальної кількості²¹, а не 11,8%, як у таблиці.

²⁰ Материалы по истории аграрной революции в России.—М., 1929.—С. 49—52, 66—77, 88—93.

²¹ Труды ЦСУ.— Т. 2.— Вып. 7.— С. 66—81.

Не маючи узагальнюючих даних про розміри посівних площ селянських дворів Полтавщини в 1920 р., наводимо відповідні показники за 1916 і 1922 рр. (в процентах) (табл. 9).

Дані таблиці 9 також свідчать про зменшення з 33,9% до 22,1% безпосівних і малопосівних груп (до 2 десятин на двір) і збільшення середньопосівних — від 2 до 6 десятин — з 40% до 63,3%. У матеріалах весняного обстеження стану сільського господарства за 1922 р., використаних нами, немає поділу на посівні групи господарств, що мали понад 6 десятин посіву. У цілому їх кількість зменшилася з 26,1% у 1916 р. до 14,6% у 1922 р. Необхідні дані є в матеріалах ЦСУ УРСР стосовно Полтавського округу до 1927 р. За цими даними, з 1917 по 1922 р. число господарств з посівом від 6 до 9 десятин (середняцькі) трохи збільшилося (з 10,4% до 11,9%), з 9 до 15 десятин зменшилося з 8,1% до 4,7%, а господарств з 15 і більше десятин — з 5,6% до 0,7% ²².

Таблиця 10*

Роки	Групи господарств за розмірами посівів (%)						
	безпосівні	до 1 дес.	1,1—3,0 дес.	3,1—6,0 дес.	6,1—9,0 дес.	9,1—11,0 дес.	понад 11,0 дес.
1916	17,3	7,0	17,1	20,4	13,2	25,0	
1920	10,2	8,5	26,6	27,1	13,1	4,9	9,6
1921	2,3	3,2	18,5	33,0	20,6	22,4	
1922	6,2	10,6	35,6	32,4	9,9	5,3	

* Таблицю складено за: Гуревич М. Б. Указ. соч.— С. 30; Диференціація селянських господарств на Україні.— Харків, 1927.— С. 100.

Таблиця 11*

Групи господарств за розмірами посівів (%)								
Безпосівні	до 1 дес.	1,1—2,0 дес.	2,1—3,0 дес.	3,1—4,0 дес.	4,1—6,0 дес.	6,1—9,0 дес.	9,1—15,0 дес.	15,1 і більше дес.
3,6	1,7	4,4	6,3	7,0	19,9	23,3	26,9	7,4

* ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 1, спр. 3015, арк. 33.

Таблиця 12*

Роки	Групи господарств за розмірами посівів (%)						
	безпосівні	до 1 дес.	1,1—3 дес.	3,1—6 дес.	6,1—9 дес.	9,1—15 дес.	15 і більше дес.
1917	28,8	5,2	14,0	16,3	12,1	12,9	10,7
1921	13,7	3,6	13,2	25,1	20,6	18,0	5,8
1922	12,7	16,2	26,3	23,4	11,8	7,6	2,0

* Гуревич М. Б. Указ. соч.— С. 29.

Щодо степової частини України є відповідні дані за 1916, 1920, 1921 і 1922 рр. по Одеській губернії, до якої в основному ввійшла територія дореволюційної Херсонської губернії (табл. 10).

І тут, на півдні, швидко скорочувалася кількість бідняків, збільшувалося число дворів з посівом від 3 до 6 десятин, а також середняцьких господарств (від 6 до 9 десятин). Господарств, що мали понад 11 десятин, у 1920 р. залишилося тільки 9,6%, у той час як до рево-

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 1, спр. 3015, арк. 67—68.

люції налічувалося 22% куркульських дворів, посівна площа кожного з яких становила понад 12 десятин²³.

Наведемо також поділ господарств Миколаївського округу (в межах 1927 р.) за розмірами посівів у 1921 р. (в процентах) (табл. 11).

Порівняння цих даних з даними табл. 10 яскраво свідчить про зменшення крайніх посівних груп і збільшення середніх. Групування селянських господарств за розмірами наявних у них посівних площ у 1917, 1921 і 1922 рр. в іншій губернії степового району України — Катеринославській — було таким (табл. 12).

Отже, й на Катеринославщині з 1917 по 1921 р. спостерігалось різке скорочення безпосівних господарств і збільшення середніх груп (від 3 до 9 десятин). Число ж куркульських дворів, які мали 15 і більше десятин, зменшилося майже наполовину.

Негативні наслідки для розвитку селянських господарств у степовому регіоні мали посуха та неурожай 1921 р. (середній урожай семи головних хлібів там у 1921 р. становив 9,5 пуда з десятини проти 46,5 пуда у середньому за 1905—1914 рр.²⁴) і голод, що настав після них. Через нестачу посівного насіння, інвентаря і робочої сили посівні площі зменшилися і відповідно збільшилося число груп з посівом до 3 десятин: в Одеській губернії — з 21,7% до 46,2%, у Катеринославській — з 16,8% до 42,5%. Водночас різко скоротилася кількість дворів з наділами від 6 десятин і більше: в Одеській губернії — з 43% до 15,2%, у Катеринославській — з 44,4% до 21,4%. Лише середня група — з посівом від 3 до 6 десятин — залишилася в основному без змін. В Одеській губернії у 1921 р. до неї належало 33%, 1922 р. — 32,4%, у Катеринославській, відповідно, — 21,1% і 23,4% господарств.

Про дію загальної тенденції нівелювання селянських господарств у період революції і громадянської війни свідчать і дані про розподіл робочої та продуктивної худоби. Так, поділ селянських господарств Київської губернії за рівнем забезпеченості кіньми і коровами в 1916, 1920 і 1921 рр. є таким (табл. 13):

Таблиця 13*

Характер господарств	Роки		
	1916	1920	1921
безкінні	57,3	29,6	28,9
з 1 робочим конем	7,9	26,9	33,9
з 2 робочими кіньми	31,9	40,2	35,1
з 3 і більше робочими кіньми	2,9	3,3	2,1
безкорівні	45,8	14	13,1
з 1 коровою	44,9	63,1	68,4
з 2 коровами	8,2	18,2	15,4
з 3 і більше коровами	2	4,7	3,1

* На 100 селянських господарств. Таблицю складено за даними сільськогосподарських переписів 1916 і 1920 рр. і короткого перепису 1921 р.—Каган С. Указ. соч.—С. 57—58.

Отже, з 1916 по 1920 р. на Київщині скорочувалася кількість безкінних і безкорівних селянських господарств — відповідно з 57,3% до 29,6% і з 45,8% до 14%, збільшувалося число дворів з 1, 2 і навіть 3 робочими кіньми й коровами. Таким чином, навіть в роки громадянської війни значно поліпшилося становище частини раніше безкінних і безкорівних бідняків, а також тих, які мали до революції одного коня і одну корову.

²³ Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции.—С. 23.

²⁴ Сельское хозяйство Украины.—С. 184.

Про це ж свідчать дані про ступінь забезпеченості худобою різних груп селянських дворів Лохвицького, Лубенського і Роменського повітів Полтавської губернії в 1917 і 1920 рр. (табл. 14).

Таблиця 14*

Групи селянських господарств	В середньому на одне господарство припадало								
	коней			великої рогатої худоби			в тому числі корів		
	1917 р.	1920 р.	різни-ця в %	1917 р.	1920 р.	різни-ця в %	1917 р.	1920 р.	різни-ця в %
безземельні	0,27	0,53	+96	0,53	1,66	+213	0,26	0,60	+131
до 1 дес.	0,44	0,80	+82	1,01	1,57	+55	0,44	0,72	+64
1—3 дес.	0,99	1,08	+9	1,56	2,00	+28	0,65	0,87	+34
3—5 дес.	1,12	1,41	+26	2,00	2,43	+22	0,90	1,13	+26
5—9 дес.	1,48	1,43	—3	2,61	2,78	+7	1,02	1,14	+12
9—15 дес.	2,08	1,79	—14	3,15	3,08	—2	1,22	1,21	—1
понад 15 дес.	2,89	2,01	—30	4,38	3,92	—11	1,46	1,50	+3
В середньому	1,44	1,39	—3	2,35	2,57	+9	0,92	1,08	+17

* Хозяйство Полтавщины.— 1921.— № 1.— С. 29.

Дані табл. 14 показують, що селянські господарства, які були в 1917 р. безземельними або малоземельними, в 1920 р. мали значно більше худоби, ніж до соціалістичної революції, а багатоземельні — менше. Середні групи зазнали невеликих змін.

Таким чином, у роки революції і громадянської війни на Україні відбувся процес нівелювання селянських господарств — зменшення крайніх груп — бідняцьких і заможних — й збільшення середніх. Проте в цей період аграрні перетворення, зокрема вилучення земельних надлишків у куркулів, не завершилися.

Узагальнюючих даних для реконструкції соціальної структури селянства всієї України на кінець 1920 р. немає. В зв'язку з цим нами зроблена спроба провести цю реконструкцію на основі наведених вище погубернських та інших місцевих даних, а також даних за 1922 р. (табл. 15 і 16).

Перш ніж перейти до аналізу таблиць 15 і 16, коротко зупинимося на характеристиці джерел і методики складання таблиць.

У таблиці 1 при підрахунках загальної кількості дворів у 1917 р. використано дані дев'яти тогочасних українських губерній. Однак у 1920 р. не вся ця територія ввійшла до складу Української СРР. Деякі повіти колишньої Волинської губернії (Володимир-Волинський, Дубенський, Кременецький, Ковельський, Луцький, частина Острозького) відійшли до Польщі, Суразький, Мглинський, Новомиргородський і Стародубський повіти — до складу РСФРР, на території Кримського півострова, що входила до революції до Таврійської губернії, створено Кримську Автономну Республіку РСФРР, частина Обласі Війська Донського була включена в Донецьку губернію²⁵. Щоб дані по можливості були достатньо порівнянними, в табл. 16 загальна кількість селянських дворів у 1917 р. підрахована на території України в межах 1920 р. Такі дані — 3830 тис. дворів — одержані автором на основі результатів сільсько-господарського перепису 1916 р., перепису 1917 р. та деяких інших джерел²⁶.

²⁵ Народное хозяйство Украины в 1921 г.: Отчет Украинского Экономического Совета Совету Труда и Обороне.— Харьков, 1921.— С. 2, 21.

²⁶ Предварительные итоги Всероссийской сельскохозяйственной переписи 1916 года.— Вып. 1. Европейская Россия. Поусезные, погубернские, порайонные итоги.— Пг., 1916.— С. 160—256; Стан Волинні і праця губвиконкому (1 жовтня 1923 р.—1 березня 1925 р.): Відчит Волинського губернського виконавчого комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.— Житомир, 1925.— С. 11.

Таблиця 15

Групи господарств	Полісся			Право-бережжя			Лівобережжя			Степ			Україна		
	1917 р.	1920 р.	1922 р.	1917 р.	1920 р.	1922 р.	1917 р.	1920 р.	1922 р.	1917 р.	1920 р.	1922 р.	1917 р.	1920 р.	1922 р.
Біднота															
Пролетаріат і напівпролетаріат села															
безпосівні	10,3	2,6	1,5	13,3	5,3	1,6	19,8	4,8	4,8	18,8	9,9	5,3	16,0	5,7	3,4
до 1 дес.	17,6	14,4	12,8	25,7	19,9	18,2	12,7	8,4	8,4	7,2	4,8	10,4	15,8	11,9	12,9
1,01—2 дес.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7,4	7,3	14,6	2,5	1,8	4,6
Разом	27,9	17,0	14,3	39,0	25,2	19,8	32,5	13,2	13,2	33,4	22,0	30,3	34,3	19,4	20,9
Дрібні селяни															
1,01—2 дес.	18,5	24,1	27,4	27,5	40,3	35,4	12,7	15,9	15,9	—	—	—	14,0	20,1	19,0
2,01—3 дес.	15,4	23,5	26,1	—	—	—	11,7	20,0	20,0	7,4	10,5	16,8	6,9	13,5	13,4
3,01—4 дес.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6,6	7,2	10,4	2,3	1,8	3,2
Разом	33,9	47,6	53,5	27,5	40,3	35,4	24,4	35,9	35,9	14,0	17,7	27,2	23,2	35,4	35,6
Всього бідноти	61,8	64,6	67,8	66,5	65,5	55,2	56,9	49,1	49,1	47,4	39,7	57,5	57,5	54,8	56,5
Середняки															
2,01—3 дес.	—	—	—	15,2	14,2	24,4	—	—	—	—	—	—	5,0	3,6	8,0
3,01—4 дес.	11,4	15,4	15,9	8,0	11,3	11,5	9,7	17,3	17,3	—	—	—	6,1	11,0	9,8
4,01—6 дес.	13,8	13,9	12,9	6,6	6,7	6,8	13,3	20,7	20,7	11,4	20,5	18,4	10,5	15,5	14,3
6,01—9 дес.	—	—	—	—	—	—	10,1	8,2	8,2	12,6	18,8	12,2	6,2	6,8	5,5
9,01—12 дес.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	8,6	6,1	6,5	3,0	1,6	2,0
Всього середняків	25,2	29,3	28,8	29,8	32,2	42,7	33,1	46,2	46,2	32,6	45,4	37,1	30,8	38,5	39,6
Куркулі															
6,01—9 дес.	8,4	5,1	2,9	2,6	2,0	1,8	—	—	—	—	—	—	2,0	1,8	1,0
9,01—12 дес.	3,8	1,0	0,5	0,9	0,3	0,3	6,7	4,1	4,1	—	—	—	2,1	1,0	1,0
12,01—15 дес.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5,5	12,0	2,0	1,9	3,0	0,6
15,01 і більше дес.	0,8	—	—	0,2	—	—	3,3	0,6	0,6	14,5	2,9	3,4	5,7	0,9	1,3
Всього куркулів	13,0	6,1	3,4	3,7	2,3	2,1	10,0	4,7	4,7	20,0	14,9	5,4	11,7	6,7	3,9

Таблиця 16

Категорії господарств	1917 р.		1920 р.		1922 р.	
	абсолютне число (тис.)	%	абсолютне число (тис.)	%	абсолютне число (тис.)	%
бідняцькі	2202,3	57,5	2272,6	54,8	2451,8	56,5
у тому числі:						
пролетарські і напівпролетарські	1313,7	34,3	804,5	19,4	906,9	20,9
дрібноселянські	888,6	23,2	1468,1	35,4	1544,9	35,6
середняцькі	1179,6	30,8	1596,6	38,5	1718,4	39,6
куркульські	448,1	11,7	277,8	6,7	169,2	3,9

Кількість дворів у 1920 р. — 4127 тис. — дається на основі сільськогосподарського перепису 1920 р. з поправками на недооблікування, зробленими авторами звіту про народне господарство України в 1921 р., а також відомим ученим С. Г. Струмиліним²⁷. Кількість дворів

²⁷ Народное хозяйство Украины в 1921 г. — С. 106; Струмилин С. Г. Указ. соч. — С. 15.

у 1922 р. — 4339, 4 тис. — подана за «Итогами весеннего обследования сельского хозяйства Украины в 1922 г.» (с. X—XIII).

Процентне співвідношення груп селянських господарств за розмірами посівів у 1917 р. дається за «Підсумками вибіркового підрахунку сільськогосподарського перепису 1917 р.»²⁸, а в 1921 р. — за вищеназваною працею М. Б. Гуревича²⁹. Щодо 1920 р. це співвідношення визначено так. Для Полісся використано дані по Чернігівщині (табл. 3), Правобережжя — дані по Київщині (табл. 5). При цьому співвідношення посівних груп 1,1—2 і 2,1—3,0 дес. підраховано на основі табл. 6, а груп 3,1—4,0 дес., 4,1—6,0 дес., 6,1—9,0 дес., 9,1—15,1 дес. — за співвідношенням у 1922 р. У зв'язку з тим, що по Полтавській і Харківській губерніях узагальнюючих відомостей за 1920 і 1921 рр. знайти не вдалося, і, зважаючи на те, що ці губернії в цілому не дуже постраждали від посухи 1921 р. (урожайність семи головних зернових культур у Полтавській губернії становила в 1920 р. 37,7 пуда з десятини, а в 1921 р. — 35, у Харківській губернії — відповідно 19,7 і 20,6 пуда³⁰), тому, очевидно, кардинальних змін у розмірах посівних площ у 1922 р. не відбулося, дані 1922 р. про посівні групи по Лівобережжю перенесені на 1920—1921 рр. Для степових районів дані за 1920 і 1921 рр. по Одеській (табл. 10) і Катеринославській (табл. 12) губерніях подано як середні. Там, де не було поділу на окремі групи, нами виділені співвідношення між цими групами на основі даних за 1921 р. по Миколаївському округу (табл. 11).

При поділі селянства на соціальні групи ми керувалися критеріями, виробленими М. А. Рубачем. Однак прийнятий поділ не відображає належною мірою зрушення, що відбувалися після революції в соціальній структурі селянства, насамперед бідного. Справа в тому, що в складі бідноти зменшувалася питома вага найбільш знедолених. Враховуючи диференціацію бідноти, В. І. Ленін у «Первісному начерку тез по аграрному питанню» (1920 р.) виділив у ній дві групи: 1) пролетаріат і напівпролетаріат і 2) дрібних селян³¹. До першої верстви — пролетаріату і напівпролетаріату — нами віднесені двори без посіву і з посівом: у Степу — до 2 дес., в інших місцевостях — до 1 дес. До другої верстви — дрібних селян — належать двори з посівом: у Степу — від 2 до 4 десятин, в інших місцевостях — від 1 до 3, а на Правобережжі — від 1 до 2 десятин.

Цілком зрозуміло, що на основі наведених у таблицях 15 і 16 відносних даних, особливо за 1920 р., немає підстав робити остаточні висновки про кількісні зміни в соціальній структурі селянства в роки революції і громадянської війни. Адже відсутні дані про поділ селянських господарств у 1920 р. за кількістю худоби, інвентаря, промислів, найманих робітників, основних засобів сільськогосподарського виробництва тощо. Незважаючи на це, наведені дані дають можливість відтворити певною мірою картину соціальних зрушень у селянстві і в цілому правильно відображають загальні тенденції, темпи і результати соціального розвитку українського села в перші роки Радянської влади.

Як видно з таблиць 15 і 16, на Україні з 1917 по 1920 р. кількість найбідніших, пролетарських і напівпролетарських, дворів зменшилася з 34,3% до 19,4%, а дрібних селян — збільшилася з 23,2% до 35,4%. Причому цей процес відбувався в усіх районах — на Поліссі, Правобережжі, Лівобережжі і не так інтенсивно в Степу, де селянство до революції менше страждало від малоземелля. Безземельні селяни одержали землю, багато з них обзавелися посівами. Хоча число дворів,

²⁸ Статистика України. — № 198. — Серія II. — С. 108, 118.

²⁹ Гуревич М. Б. Вопросы современного крестьянского хозяйства Украины. — С. 164—165.

³⁰ Сельское хозяйство Украины. — С. 182.

³¹ Див.: Ленін В. І. Первісний начерк тез по аграрному питанню: Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Повне збір. творів. — Т. 41. — С. 162—163.

віднесених до бідняцьких, зменшилося тільки на 2,7%, але всередині бідноти відбулися серйозні зміни, викликані поліпшенням становища значної її частини.

Кількість середняків збільшилася на Україні з 1917 до 1920 р. з 30,8% до 38,5%, причому особливо на Лівобережжі — на 13,1% і в Степу — на 12,8%. У цих районах в 1920 р. середняки становили понад 45% селянських господарств.

Значно зменшився процент куркульських господарств, насамперед на Лівобережжі, де поміщицьких земель було менше, а куркульських надлишків — більше, і на Поліссі, де бідне селянство також не могло задовольнити потреби в наділах за рахунок поміщицьких маєтків.

Таким чином, на Україні, як і по всій країні, у 1917—1920 рр. відбувався процес нівелювання селянських господарств, у ході якого зменшувалося число пролетарських і напівпролетарських дворів, з одного боку, і куркульських господарств, — з другого, а також збільшувалася кількість дрібних селян і середняків. Сталість цих тенденцій підтверджують і дані за 1922 р., хоча на них позначилися наслідки неврожаю і голоду 1921 р., особливо щодо півдня України та степових районів.

Дані про кількість середняків на Україні наприкінці громадянської війни, які містяться у таблицях 15 і 16, значно відрізняються від подібних відомостей, що наводяться в узагальнюючих працях з історії громадянської війни та історії селянства й багатотомній історії Української РСР. В нарисах М. І. Супруненка з історії громадянської війни і воєнної інтервенції на Україні, зокрема, вказувалося, що в зазначений період «середняцька група становила майже 52% загального числа селянських господарств. Середняк і в українському селі став центральною фігурою»³². Автор послався на звіт Української Економічної Ради про стан народного господарства України в 1921 р. Однак у цьому джерелі містяться лише дані про поділ селян Шосткинського повіту Чернігівської губернії за розміром посівних площ у 1916 і 1920 рр.³³ Ці ж дані автори другого тому «Історії селянства Української РСР» представили як соціальну структуру селянства всієї України³⁴. А в українському і російському виданнях багатотомної історії Української РСР уже без посилань на джерела вказується, що після розгрому військ Денікіна 52% загального числа селянських дворів стали середняцькими³⁵. Проте, по-перше, очевидно, неправомірно дані по Шосткинському повіту вважати характерними для всієї України. По-друге, незрозуміло, звідки взяли 52%? Адже в такому разі середняцькими треба вважати двори, які мають від 2 до 6 десятин посіву кожний, а за прийнятою методикою на Поліссі до них відносили господарства з посівною площею від 3 до 6 десятин. Тому є підстави вважати вказані дані необґрунтованими.

Порівняємо наведені в таблицях 15 і 16 дані з відповідними матеріалами по РСФРР. За підрахунками Ю. О. Полякова, наприкінці 1920 р. в європейській частині РСФРР бідняцькими і наймитськими були 35—40% господарств, середняцькими — 55—60%, куркульськими — трохи більше 3%³⁶. Якщо зважити навіть на деяке, очевидно, перебільшення Ю. О. Поляковим проценту середняків і не зовсім однакову методику підрахунків, слід визнати, що процес осереднячування села на Україні відбувався менш інтенсивно, ніж у центральних районах РСФРР, і тому проходив довше. Чим це пояснити?

³² Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. — М., 1966. — С. 366.

³³ Народное хозяйство Украины в 1921 г. — С. 28.

³⁴ Історія селянства Української РСР. — Т. 2. — С. 73.

³⁵ Історія Української РСР. — К., 1977. — Т. 5. — С. 463; Історія Української ССР. — К., 1984. — Т. 6. — С. 514.

³⁶ Поляков Ю. А. Переход к нэпу и советское крестьянство. — М., 1967. — С. 133, 139, 141; Історія крестьянства СССР. — М., 1986. — Т. 1. — С. 210, 212—213.

По-перше, в центральних районах РСФРР Радянська влада існувала з моменту її встановлення безперервно і поміщицьке землеволодіння було ліквідовано наприкінці 1917 — у 1918 рр. Тоді ж відчутний удар було завдано куркульству. На всій території України влада Рад остаточно утвердилася тільки в листопаді 1920 р., а ліквідація поміщицького землеволодіння і його розподіл між селянами завершилися в основному лише наприкінці 1920 — на початку 1921 рр. Вилучення у куркулів надлишків землі проводилось і в 1921—1922 рр., а в деяких випадках — навіть у 1923 р. У зв'язку з цим процес нівелювання і осереднювання села на Україні відбувався повільніше. Це повністю підтверджує слова В. І. Леніна, сказані ним на X з'їзді РКП(б) (березень 1921 р.) про те, що «...куркуль підрізаний і в значній частині експропрійований — у Росії більше, ніж на Україні...»³⁷.

По-друге, порівняно повільне осереднювання селянства України пояснюється величезним різоренням сільського господарства, викликаним спочатку імперіалістичною, а потім громадянською війнами. Значно скоротилися посівні площі, що негативно позначилось і на становищі селянських дворів. Якщо в 1914 р. загальний обсяг посівних площ на Україні становив 19817 тис. десятин³⁸, то в 1920 р. — 16721 тис., тобто зменшився більш ніж на 15%. Урожайність основних зернових культур у 1920 р. була на 16,6% нижчою, ніж у середньому протягом довоєнного п'ятиріччя. Сільськогосподарським інвентарем селяни були забезпечені тільки на 40—50%. Скоротилося поголів'я коней, великої рогатої худоби, овець³⁹.

По-третє, зменшення розмірів посівних площ, що належали різним групам селянських господарств, відбувалося внаслідок дроблення і, отже, збільшення чисельності останніх. Якщо в 1917 р. налічувалося 3830 тис. селянських дворів, то в 1920 р. — 4147 тис., тобто на 317 тис., або на 8,3%, більше. Цей процес зумовлювався не тільки приростом сільського населення, а й тим, що в умовах занепаду промисловості і в зв'язку з тяжким продовольчим становищем у містах багато їх жителів перебиралися в села і одержували земельний наділ. Крім того, намагаючись зберегти свої багатства, куркулі, особливо ті, що мали великі нерозділені сім'ї, ділили свої господарства на кілька дворів.

Нарешті, багато наймитів і бідняків, одержавши наділ, не мали інвентаря і худоби для його обробки і посівного насіння.

Слід враховувати також, що не всі господарства, які не мали посівних площ, були бідняцько-наймитськими. З цієї групи необхідно, по-перше, виділити принаймні близько 10 тис. дворів, що в 1920 р. були членами колективних господарств. По-друге, серед них були службовці і представники інтелігенції, яких у 1917 р. налічувалося на селі 411,2 тис. чол.⁴⁰ Певна частина тих, що не мали наділів, тримала робочу худобу і корів, займалася промислами і належала до заможних господарств. За даними перепису 1920 р., в середньому було 13,1% селянських дворів, власники яких займалися промислами⁴¹. Не всі господарства з посівом 6 десятин і більше на Поліссі і Правобережжі, 9 десятин і більше на Лівобережжі, 12 десятин і більше в Степу були куркульськими, експлуаторськими. Адже частина з них — це великі сім'ї, які не використовували найманої робочої сили. Тому є підстави вважати, що в 1920 р. на Україні середняків було дещо більше, а куркулів менше, ніж показано в таблицях.

Таким чином, у результаті перемоги Жовтневої революції і втілення в життя аграрної і соціальної політики Радянської влади у 1917—

³⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 43.— С. 52.

³⁸ Гуревич М. Б. Голод и сельское хозяйство Украины.— Харьков, 1923.— С. 21.

³⁹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР.— М., 1954.— С. 186.

⁴⁰ Рибалка І. К., Турченко Ф. Г. Назв. праця.— С. 29.

⁴¹ Гуревич М. Б. Вопросы крестьянского хозяйства.— С. 57

1920 рр. в становищі і внутрікласовій структурі селянства України відбувалися істотні зміни: воно позбавилося поміщицької експлуатації і кабали, збільшило своє землекористування, зникли безземельні господарства, зменшилася кількість безпосівних дворів, проходило осереднювання села.

И. К. Рыбалка

ВЕЛИКИЙ ОКТЯБРЬ
И ИЗМЕНЕНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ СТРУКТУРЫ КРЕСТЬЯНСТВА УКРАИНЫ
(1917—1920 гг.)

Резюме

В статье на основе широкого круга источников, в первую очередь статистических, исследуются изменения в социальной структуре крестьянства Украины, проходившие в 1917—1920 гг. в результате претворения в жизнь ленинской аграрной политики Советской власти.

Ю. О. КУРНОСОВ (Київ)

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І НОВА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ

Велика Жовтнева соціалістична революція — найвидатніша подія ХХ ст. — стала поворотним пунктом у житті всього людства. Вона є предметом найвищої національної гордості радянських людей. За історично короткий час, лише сім десятиріч, відбулися величезні революційні перетворення в усіх сферах соціально-економічного життя країни. В результаті культурної революції було відкрито широкий простір для розвитку творчих сил, духовного розвитку людини праці, сформувалася нова, соціалістична інтелігенція, без якої неможлива побудова комуністичного суспільства. «Без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду, — наголошував В. І. Ленін, — перехід до соціалізму неможливий...»¹, як неможливе його удосконалення, перебудова усіх сфер нашого життя на сучасному етапі. Ось чому КПРС, розробивши новий стратегічний курс розвитку країни, розраховує на підтримку його народною інтелігенцією, заявляючи, що «... політика партії — це її політика»².

Російська інтелігенція акумулювала в собі різноманітність знань і глибину культури, нагромаджених попередніми поколіннями. Для багатьох її представників характерними були такі риси, як подвижництво і самовідданість, патріотизм і благородство, почуття громадянського обов'язку. Та не слід забувати й про індивідуалізм та удавану народність певних груп дожовтневої інтелігенції, їх ідейну роз'єднаність і нездатність до реальних об'єктивних оцінок певних явищ суспільного життя, потяг до кастової замкнутості.

Виходячи з марксистської теорії розвитку суспільства, зокрема ленінської концепції ролі інтелігенції в ньому, автор поставив за мету проаналізувати основні етапи історичного шляху, що вона його пройшла разом з усією країною, починаючи від переддня Великого Жовтня й до сьогодення, простежити, які характерні риси вона зберегла, яких набула, а яких позбулася і чому. Така постановка проблеми впливає

¹ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 168.

² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 115.

також з методологічного підходу червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС до аналізу того, від чого ми можемо й повинні відмовитися в процесі перебудови управління економікою, що треба зміцнювати і вдосконалювати, а що запроваджувати знову³.

Інтелігенція відіграла дуже важливу роль у вітчизняній історії. Вона була представлена насамперед блискучою плеядою подвижників у сфері духовного й політичного життя і починалася з О. М. Радищева і декабристів, О. І. Герцена і М. П. Огарьова, В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова. Її лави згодом поповнила безстрашна когорта революціонерів — А. І. Желябов, О. І. Ульянов та багато інших. Це від них лєнінська гвардія більшовиків сприйняла самовідданість і подвижництво в ім'я блага народного. Голос видатних попередників російської соціал-демократії почули й на Україні. Активним борцем проти гноблення народу став Т. Г. Шевченко. Ідеї російських демократів пропагував І. Я. Франко. Революційно-демократичного спрямування набула творчість М. М. Коцюбинського, Марка Вовчка, Лєси Українки й інших визначних представників української культури і громадсько-політичних діячів.

Прогресивно настроєні діячі були й серед буржуазно-дворянської інтелігенції, а також дрібнобуржуазної. Значна кількість представників останньої стала союзником робітничого класу і селянства в їх боротьбі проти царизму і буржуазії. Ще напередодні зародження робітничого руху в Росії кращі представники інтелігенції здійснювали активну революційну пропаганду на підприємствах Москви, Іваново-Вознесенська, Тули, Одеси, Києва та інших міст.

З розвитком революційного руху зростали чисельність і роль пролетарської інтелігенції, до складу якої входили найбільш свідомі робітники, що самостійно оволоділи основами наукового соціалізму, а також ті представники буржуазної та дрібнобуржуазної інтелігенції, які порвали з експлуататорськими класами й сприйняли марксизм як єдино правильне революційно-перетворююче вчення. «Найкращі представники наших освічених класів,— писав про них В. І. Лєнін,— довели і засвідчили кров'ю тисяч замучених урядом революціонерів свою здатність і готовність струшувати із своїх ніг порох буржуазного суспільства і йти в лави соціалістів»⁴.

Однак це вчення як відображення корінних інтересів пролетаріату могло бути втіленим у життя лише за умови його безпосереднього поєднання з робітничим рухом. У свою чергу, корінні інтереси значної частини інтелігенції неминуче приводили її до марксистсько-лєнінської ідеології, до глибокого розуміння необхідності соціалістичних перетворень.

Таким чином, інтелігенція черпала сили у класу, інтереси якого вона відбивала, а робітничий клас використовував знання, що ними володіла інтелігенція, та її вміння ідеологічно впливати на суспільство. Цей взаємовплив проявився у створенні більшовицької партії, яке стало результатом наукової прозорливості, невтомної політичної й організаторської діяльності В. І. Лєніна, а також марксистів, які згуртувалися навколо нього, робітників, передових людей російського суспільства, кращих представників трудового народу⁵. Взаємовплив робітничого класу, на який історія поклала місію революційного перетворення старого й побудови нового суспільства, і соціалістичної інтелігенції видозмінювався й удосконалювався в процесі класових битв, насамперед під час трьох російських революцій.

³ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 черв. 1987 р.— К., 1987. С. 42.

⁴ Лєнін В. І. Віддання в солдати 183-х студентів // Повне зібр. творів. — Т. 4.— С. 377.

⁵ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 147.

Життя постійно висувало нові питання, на які необхідно було оперативно давати відповідь, причому на кожному конкретному історичному етапі розвитку. А це було справою надзвичайно складною — і теоретично, й практично. Народи країни ставали на непроторені шляхи. Тому не завжди вдавалося одразу знайти найбільш правильний вихід з того чи іншого становища.

Чимало представників буржуазної та дрібнобуржуазної інтелігенції зустріли Жовтневу революцію насторожено або й вороже. Деякі сприйняли її як замах на їхній спосіб життя. Тільки вузьке коло, насамперед професійні революціонери і ті представники буржуазної інтелігенції, для яких служіння батьківщині було смыслом існування, одразу включилися у налагодження нового життя, віддавали всі свої знання й сили державному, господарському, культурному та воєнному будівництву. Разом з В. І. Леніним працювали Я. М. Свердлов, Ф. Е. Дзержинський, М. І. Калінін, В. В. Куйбишев, С. М. Кіров, Й. В. Сталін та ін. На Україні активними організаторами боротьби за встановлення й зміцнення Радянської влади були Ф. А. Сергєєв (Артем), Г. І. Петровський, В. О. Антонов-Овсієнко, А. В. Іванов, В. П. Затонський, Я. Б. Гамарник, Д. І. Ульянов, М. О. Скрипник, Є. Б. Бош, А. С. Бубнов та ін. І все ж чисельність тих, хто віддавав свої знання справі управління країною в перші місяці й роки після Жовтня, була вкрай незначною. «... Інтелігентні, освічені, здібні політичні керівники в Росії були в невеликій кількості,— писав В. І. Ленін.— Ця верства в Росії була тонка і за минулу боротьбу надірвалась, перепрацювалась, зробила більше, ніж могла»⁶.

Жовтнева революція докорінно змінила не тільки соціальні функції і роль інтелігенції у суспільстві, а й становище різних її соціально-політичних груп. Пролетарська інтелігенція, яка за царизму боролася в підпіллі, зазнавала утисків, арештів і заслання, виконувала функції управління країною. Верхівка буржуазної інтелігенції, органічно пов'язана з поваленими експлуататорськими класами, була позбавлена своїх привілеїв. Значна її частина, а також чимало представників дрібнобуржуазної інтелігенції опинилися у стані ворогів Радянської влади, стали на шлях саботажу, що створювало серйозну загрозу самому існуванню нового державного ладу.

Досить значна частка буржуазної інтелігенції виїхала з країни й сформувала закордонну еміграцію. Більшості з неї довелося згодом сповна відчувати весь драматизм свого становища. Однак закордонна еміграція того часу взагалі й інтелігенції зокрема — явище неоднозначне. Багато хто з числа людей інтелектуальної праці справді безрадісно доживали свій вік на чужині. Проте були й такі, що продовжували розвивати за рубежом традиції вітчизняної науки, техніки, літератури, мистецтва, створивши нові напрями й школи у фізиці, хімії, філософії, літературі, біології, живопису, скульптурі тощо.

Багатьом з числа інтелігенції, в тому числі й демократично настроєній, треба було вирішити: з ким бути? Одні одразу стали на шлях підтримки Радянської влади. Інші поступово, різними шляхами, критично оцінюючи розвиток політичних подій, йшли до співробітництва з нею, визначали своє місце в нових умовах. Прискорення процесу залучення цієї частини старих спеціалістів до активної участі у соціалістичному будівництві стало важливою складовою частиною ленінського плану формування нової інтелігенції.

Завдання боротьби проти внутрішньої контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції, які постали одразу ж після перемоги Жовтня, неможливо було вирішити без грамотних і досвідчених військових кадрів. Чимало генералів та офіцерів, у тому числі й штабних працівників,

⁶ Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету 18 берез.: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Повне зібр. творів.— Т. 38.— С. 142.

одразу пліч-о-пліч з білорусовиками-офіцерами стали на бік революційного народу. Цьому беззастережному переходу сприяли їх глибоко патріотичні почуття.

В літопису революції і громадянської війни назавжди залишаться імена тих представників дореволюційного офіцерства й генералітету, які завдяки своїй самовідданості й професійному вмінню внесли помітний вклад у перемогу першої в світі робітничо-селянської держави над її внутрішніми й зовнішніми ворогами. Серед них — генерали П. П. Ситін, В. М. Єгор'єв, О. О. Самойло, офіцери М. О. Щорс, І. П. Уборевич, Б. М. Шапошников, І. Ф. Федько, М. О. Руднев, П. В. Єгоров, Ю. В. Саблін, Р. Ф. Сіверс, А. С. Скачко, С. О. Худяков, А. І. Геккер, Л. Л. Ключев, Ю. М. Коцюбинський, В. М. Примаков та багато інших.

Водночас нова влада залучала старих спеціалістів до участі у різних сферах народногосподарського й культурного будівництва. Складність цього процесу на Україні, зокрема, зумовлювалася гостротою й затяжним характером воєнних дій, політичним бандитизмом, діяльністю націоналістичних угруповань. Та, незважаючи на все це, іншого виходу, як поставити знання інтелігенції на службу новому суспільству, у Радянської влади тоді не було. Вся «... наука, техніка, мистецтво, — писав В. І. Ленін, — в руках спеціалістів і в їхніх головах»⁷.

Серед тих, хто одразу перейшов на бік перемігшого народу, слід назвати К. А. Тімірязєва, І. М. Губкіна, К. Е. Цюлковського, М. Є. Жуковського, О. П. Карпінського, Д. К. Заболотного, В. І. Вернадського, М. Ф. Гамалію, О. О. Богомольця, Л. В. Писаржевського, А. Ю. Кримського, І. В. Мічуріна, І. П. Бардіна, Є. О. Патона, О. О. Блока, В. Я. Брюсова, Є. Б. Вахтангова, О. Я. Таїрова, Л. В. Собінова, А. В. Нежданову, П. Г. Тичину, М. Т. Рильського, П. К. Саксаганського, М. К. Заньковецьку, І. О. Мар'яненка, О. С. Курбаса, А. М. Бучму, Я. С. Степового, К. Г. Стеценка, М. Д. Леонтовича, Л. М. Ревуцького, Г. Г. Верьовку, Б. М. Лятошинського, І. С. Іжакевича й багатьох інших.

Однак численні верстви старих спеціалістів зайняли вичікувальну, нейтральну позицію. З тим, щоб прискорити політичне розмежування в їхньому середовищі, В. І. Ленін продовжував закликати до бережного до них ставлення, до тактового проведення роботи по їх перевихованню. Успіхи у цій справі значною мірою зумовлювалися тим, що разом з Володимиром Іллічем нею займалися люди полум'яної віри у правоту обраного життєвого шляху, самі інтелігенти у повному розумінні цього слова — А. В. Луначарський, Ф. Е. Дзержинський, М. І. Калінін, М. В. Фрунзе, Ф. А. Сергєєв (Артем), В. П. Затонський, Д. З. Мануїльський, В. Я. Чубар та ін. Їхні особисті якості, висока комуністична моральність, освіченість сприяли переходу на бік Радянської влади багатьох представників старої, буржуазної інтелігенції.

Уже в роки громадянської війни чимало вчених, професорів, інженерів, лікарів, учителів, діячів мистецтва включилися в будівництво нового життя. В подальшому їх кількість зростала. На кінець відбудовного періоду більшість старої інтелігенції включилася в соціалістичне творення. На XIV з'їзді ВКП(б), зокрема, відзначалося, що «радянський службовець (вчитель, лікар, інженер, агроном і т. д.) за своїми прагненнями й настроями починає ставати радянським по суті»⁸. Багато з них сумлінно й чесно виконували свої професійні обов'язки. Однак були й такі, що повністю позбавитися пережитків минулого не могли. Вони продовжували тяжіти над ними. Давалося взнаки і негативне, а часом і відверто вороже ставлення до них з боку окремих робітників, господарників, партійних, профспілкових та інших працівників. Нерідко

⁷ Ленін В. І. Успіхи і труднощі Радянської влади // Там же. — С. 52.

⁸ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 3. — С. 265 (далі — КПРС в резолюціях...).

пропозиції інженерно-технічної інтелігенції, спрямовані на раціоналізацію виробництва, піднесення продуктивності праці й поліпшення її організації, ігнорувалися не тільки робітниками, а й адміністрацією. На квартирах спеціалістів проводилися безпідставні обшуки, а то й протизаконні арешти, довільно реkvізувалося їхнє майно. Все це, безумовно, не тільки не сприяло зближенню старої інтелігенції з народом, а й глушило прояви притаманних їй кращих громадянських рис, таких необхідних у ті напружені роки.

Поступово зневажливе ставлення до старої інтелігенції змінювалося. Значні успіхи в соціалістичному будівництві, яких добивалися трудящі Радянської країни, остаточно переконували її в тому, що тільки влада Рад може створити можливості для успішного розвитку економіки, для справжнього прогресу науки й культури. 11 квітня 1928 р. Об'єднаний Пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) відзначив, що «...протягом 10 років після Жовтневої революції більша частина технічної інтелігенції перейшла до широкого співробітництва з Радянською владою, підтримуючи на ділі індустріалізацію країни»⁹. На таких же позиціях стояла значна частина старих спеціалістів, які становили тоді третину всієї інтелігенції. Згодом вони стали свідомими учасниками соціалістичного будівництва, активно включилися в суспільно-політичне життя.

Залучення старих спеціалістів до соціалістичних перетворень аж ніяк не могло повністю задовольнити суспільство в необхідних кадрах ні щодо кількісних потреб, ні щодо ідейних якостей. Оскільки пролетаріат був єдиним класом, здатним очолити соціалістичне будівництво в Росії, створити новий державний апарат і налагодити його роботу, В. І. Ленін постійно акцентував увагу на тому, що «...робітничий клас повинен збільшувати кількість адміністраторів із свого середовища, створювати школи, готувати в державному масштабі кадри працівників»¹⁰. Значну роль у цьому мало відіграти й бідніше селянство.

Ці ленінські настанови послужили теоретичним обґрунтуванням інших двох шляхів формування народної інтелігенції: висування робітників і селян на керівні і управлінські посади з наступним навчанням їх на практичній роботі та на різних курсах, у школах і т. д.; підготовка спеціалістів через вищі й середні професійні навчальні заклади. Перший з них — народжений революцією — в умовах класової боротьби, яка в перехідний період часом набувала характеру гострих сутичок¹¹, мав особливо велике значення. Відсутність достатнього рівня освіченості на перших порах компенсувалася тверезим розумом, практичною кмітливістю, класовою свідомістю й революційним ентузіазмом працівників.

Поступово висуванство набрало значного розмаху. Робітники й селяни посідали керівні пости у різних галузях народного господарства, поповнювали зростаючий управлінський апарат. При цьому необхідно було налагоджувати взаєморозуміння між висуванцями-керівниками і старими спеціалістами. Перші іноді не проявляли достатнього такту при організації діяльності спеців, а останні не завжди розуміли, як можна керувати, наприклад, виробництвом, не маючи достатньої професійної підготовки.

Партія вживала заходів, щоб пом'якшити цю невідповідність. Так, у постанові ЦК ВКП(б) «Про завдання партії в справі висування робітників і селян в держапарат» (березень 1927 р.) йшлося про необхідність піднесення його на якісно новий ступінь, про перехід на керівну роботу й безпартійних, які б мали певну освіту¹². Про це ж

⁹ КПРС в резолюціях...— К., 1980.— Т. 4.— С. 80.

¹⁰ Ленін В. І. Промова про господарське будівництво 31 берез.: IX з'їзд РКП(б), 29 берез.—5 квіт. 1920 р. // Повне зібр. творів.—Т. 40.—С. 257.

¹¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 148—149.

¹² Висування робітників і селян в держапарат в постановах ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У.— Харків, 1929.— С. 512.

ішлося і на квітневому (1928 р.) Об'єднаному Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б), який поставив завдання висувати на господарську роботу як партійних, так і безпартійних у строгій відповідності з придатністю до нової справи товариша, якого висувають¹³.

Одночасно налагоджувалося навчання висуванців. Практикувалися такі його форми, як прикріплення до старого службовця з метою ознайомлення з методами роботи останнього. Розширювалася мережа відповідних навчальних закладів, курсів та шкіл. Однак це давало тільки мінімум необхідних знань. Лише продовження навчання, у тому числі й шляхом самостійного оволодіння ними, перетворювали висуванця-керівника й управлінця в справжнього знавця своєї справи. До відповідальних партійних і державних діячів, господарських керівників пройшли шлях висуванці, зокрема, М. А. Лесечко і Д. С. Коротченко, О. О. Бурмистров і С. Т. Абакумов. Директорами великих промислових підприємств стали, наприклад, Я. Т. Мармазов, А. Ф. Плещеев, П. А. Гмиря, І. Г. Макаров. На керівну господарську роботу були висунуті зачинателі стахановського руху О. Г. Стаханов, М. О. Ізотов, М. Д. Дюканов, П. Ф. Кривонос. Протягом багатьох років успішно керували колгоспами висуванці, талановиті організатори сільськогосподарського виробництва Ф. І. Дубковецький, Д. В. Бойко, М. О. Посмітний, Г. С. Могильченко та багато інших.

Однак не можна було не враховувати обмеженості висуванства. Для того щоб управляти, вчив В. І. Ленін, «... треба бути компетентним, треба повністю і досконало знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту»¹⁴. А всього цього висуванство дати не могло. Тому партія завжди вважала, що головним шляхом формування нової, соціалістичної інтелігенції є підготовка спеціалістів через вищу й середню професійну школу. З цією метою одразу ж після встановлення Радянської влади робітникам і селянам було полегшено умови для здобуття освіти. Радянська вища школа будувалася з урахуванням кращих традицій і досягнень дореволюційної вищої школи. Одночасно велика увага приділялася її пролетаризації, у тому числі й шляхом організації робітничих факультетів та підготовчих курсів, на які приймалися робітники і селяни для проходження прискореної підготовки до вступу у вищі учбові заклади. З кожним роком змінювався соціальний склад студентства, і вже на кінець відбудовного періоду робітники і селяни були переважною більшістю серед студентської молоді.

У ході дальшої боротьби за побудову соціалізму партія не ослабляла уваги до проблеми підготовки кадрів спеціалістів. Велику роль у її розв'язанні відіграли, зокрема, рішення пленумів ЦК ВКП(б) у квітні й липні 1928 р. та у листопаді 1929 р.

Важливі кроки у справі підготовки кадрів інтелігенції було зроблено й на Україні, особливо в 1927—1933 рр., коли народним комісаром освіти республіки був видатний діяч Комуністичної партії, один з кращих представників ленінської когорти М. О. Скрипник. В той час у вузах України пройшли перші масові випуски спеціалістів — вихідців з робітників і селян. На 1 березня 1934 р. вони становили в країні 65,2% серед виробничо-технічних спеціалістів (удвічі більше, ніж у 1929 р.), а комуністи й комсомольці — 25,1% (проти 10,4% у 1929 р.).

Формування народної інтелігенції в Радянській країні відбувалося у безпосередньому зв'язку з усім розвитком соціалістичного ладу. В результаті успішного виконання завдань другої п'ятирічки була створена матеріально-технічна база соціалізму. У ті ж роки в основному було вирішено й проблему формування кадрів нової, радянської інтелігенції. Лише вузи України за роки двох п'ятирічок випустили майже

¹³ Див.: КПРС в резолюціях...— Т. 4.— С. 86.

¹⁴ Ленін В. І. Промова на III Всеросійському з'їзді робітників водного транспорту 15 берез. 1920 р. // Повне збір. творів.— Т. 40.— С. 207.

стільки спеціалістів з вищою освітою, скільки було в усій Росії напередодні першої світової війни. З 1921 р. по 1938 р. вузи й технікуми республіки підготували близько 400 тис. спеціалістів. На той час з масою нової інтелігенції остаточно злилася решта старих спеціалістів.

Наприкінці 30-х років загальна чисельність інтелігенції, зайнятої в різних галузях народного господарства Української РСР, перевищила 0,5 млн. чол.¹⁵ Її творчі здібності яскраво розкрилися в процесі спонукання велетнів промисловості, у зміцненні обороноздатності країни, в боротьбі за соціалістичні перетворення на селі й піднесення сільсько-господарського виробництва, у досягненнях науки, освіти, культури, охорони здоров'я. Це було результатом формування нової, народної інтелігенції марксистсько-ленінського світогляду, глибокого усвідомлення нею своєї ролі у розвитку суспільства, охопленого революційним ентузіазмом та трудовим пафосом.

Водночас на життєві позиції інтелігенції певні фактори справляли негативний вплив. І якщо одна її частина загартовувалася, зміцнювала в собі благородні риси радянської людини, інша — не одразу зрозуміла й сприйняла сутність революційних перетворень, а то й була здатна до антинародних вчинків. Немало було й таких, хто зазнав не завжди обґрунтованих докорів, необ'єктивних, а то й несправедливих звинувачень, і насамперед з боку адміністративного апарату, який кількісно зростає швидкими темпами, у тому числі значною мірою за рахунок інтелігенції та службовців нової генерації. Тогочасна система управління, вказувалося на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС, відбивала умови й особливості різних періодів в історії нашої країни з усіма їх досягненнями, суперечностями й труднощами¹⁶.

Зростання апарату управління не завжди диктувалося потребами життя, а було наслідком суб'єктивних, волюнтаристських рішень, хоча при цьому не слід не зважати й на відсутність відповідного досвіду у тих соціальних сил, які прийшли до влади після Жовтня. Основою механізму адміністрування були сувора централізація рішень і неухильне виконання директив зверху, насамперед особисто Сталіна, який, вважалось, тільки один і міг дати принципові оцінки історичного процесу й вказівки з усіх практичних питань соціалістичного будівництва. Обов'язковою умовою функціонування такої адміністративної системи мало бути право зміщення будь-кого без пояснення причин. Подібні факти мали місце вже наприкінці 20-х років.

Саме тоді частина інтелігенції, яка входила до адміністративної системи, почала втрачати риси, притаманні кращим її представникам. Поступово ставали інертними, безініціативними й ті, хто працював безпосередньо на підприємствах різних галузей народного господарства та в установах ідеологічного профілю. Адже вихід за рамки стандартного мислення, зокрема в духовній сфері, нерідко закінчувався звинуваченнями в різноманітних «гріхах», навішуванням ярликів антинародності, націоналізму, космополітизму тощо. Творчі невдачі в науці та техніці, новаторстві й раціоналізаторстві часто трактувалися як шкідництво, навмисне нагромадження труднощів і т. ін. Все це викликало у багатьох спеціалістів пасивність, небажання брати на себе відповідальність за все, що виходить за межі інструкцій і директив, не ризикувати ні в чому.

Ще більшої деформації і втрат зазнала інтелігенція в 30-ті роки, коли мали місце шельмування кращих її представників і масові репресії, яким не може бути ніякого виправдання. Вони були пов'язані з тим, що у верхніх ешелонах адміністративної системи наростало культивування величчя особи Сталіна й одночасно применшувалася роль В. І. Ле-

¹⁵ Народне господарство Української РСР в 1959 році: Стат. щорічник.— К., 1960.— С. 516.

¹⁶ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 черв. 1987 р.— С. 40.

ніна і Комуністичної партії! Наростання культу особи могло відбуватися тільки на основі поширення страху, зумовлювалося переродженням певної частини керівних кадрів і одночасним знищенням кращих представників інтелігенції, кристалево чесних партійних, державних, господарських і військових працівників. Безвинно загинули такі видатні полководці, як М. М. Тухачевський, Й. Е. Якір, І. П. Уборевич, В. К. Блюхер, О. І. Єгоров, Я. Б. Гамарник та інші прославлені воєначальники — цвіт військової інтелігенції країни. Вони могли багато зробити для військового будівництва в країні, для її надійної оборони.

В той період трагічно обірвалося життя видатних партійних і державних діячів Г. К. Орджонікідзе, С. М. Кірова, Я. Е. Рудзутака, В. Я. Чубаря, П. П. Постишева, С. В. Косіора, В. П. Затонського, М. О. Скрипника. Було усунуто від державної роботи Г. І. Петровського. Цей перелік кращих представників керівного заgonу інтелігенції, що постраждали від репресій, далеко не повний. Досвід і знання багатьох провідних спеціалістів різних галузей народного господарства, працівників культури, науки і освіти були поставлені під сумнів, а самі вони були репресовані й відправлені на заслання, де багато з них загинули. Тільки завдяки збігу щасливих обставин не був позбавлений можливості першим у світі вивести радянську людину в космос С. М. Корольов, якого у 1938 р. було заарештовано й звинувачено в неймовірному намірі продати креслення космічної ракети фірмі «Мессершміт»¹⁷.

Культ особи породжував умови, коли високе становище й влада над людьми були доступними для тих, хто намагався його наслідувати в межах, відведених можливостями тієї чи іншої посади. Так, Т. Д. Лисенка, який досяг високих вчених звань — академіка і президента ВАСГНІЛ, було удостоєно найвищих урядових нагород при тому, що своїми науково не обгрунтованими експериментами і вольовими рішеннями він завдав значної шкоди сільському господарству, радянській науці, багатьом її діячам, зокрема, був основним винуватцем у загибелі вченого із світовим ім'ям М. І. Вавилова.

Таким чином, деяка частина інтелігенції, займаючи в ті роки відповідальні посади, була причетна до зловживань владою. З'явилась в інтелігентському середовищі і така група, яка опустилася до написання доносів і наклепницьких заяв на своїх товаришів — чесних радянських людей. Так поступово вихолощувалися традиційні риси інтелігентності, давався взнаки дефіцит благородства, милосердя й подвижництва. Та було чимало й тих, хто і в обстановці культу особи не зрадив свої політичні переконання і моральні принципи, хоч і заплатив за це своєю свободою і навіть життям.

Коли ж на долю нашої країни випала година суворих випробувань, переважна більшість радянської інтелігенції підкорила всі свої зусилля, знання й досвід справі захисту Батьківщини. І зробила це свідомо, виходячи з почуття свого громадянського обов'язку й відповідальності. В перші ж дні Великої Вітчизняної війни багато спеціалістів різних галузей народного господарства, студентська молодь — майбутні кадри інтелігенції — пішли добровольцями на фронт. Чимало вчених, інженерів, партійних і радянських працівників поповнили лави народного ополчення. Начальницький і командний склад Червоної Армії постійно підвищував рівень стратегічного і тактичного керівництва й бойової майстерності військових кадрів, армійські політпрацівники проводили величезну роботу по згуртуванню солдатів і офіцерів у боротьбі проти ненависного ворога. Героїчний подвиг на фронті здійснила медична інтелігенція. У самому пеклі боїв було чимало письменників, журналістів, культосвітпрацівників. Багато з них стали активними учасниками партизанського руху. На жаль, знайшлися й такі, хто пішов на

¹⁷ Лит. газ.— 1987.— 7 янв.

службу до окупантів, зрадив своєму народові, згодом і втік на Захід, де продовжував свою антирадянську діяльність. Та цих відщепенців була жменька.

Чимало інтелігенції, в тому числі й евакуйованої з України, самовіддано працювало в радянському тилу над створенням матеріальних і духовних передумов для перемоги над ворогом. У своїх художніх і публіцистичних творах закликали народ на боротьбу проти фашизму П. Г. Тичина, Л. С. Первомайський, М. П. Бажан, М. Т. Рильський, О. Є. Корнійчук й ін. У складі фронтових концертних бригад виступали М. І. Литвиненко-Вольгемут, І. С. Паторжинський, З. М. Гайдай, М. С. Гришко. Улюбленими на фронті стали пісні композиторів В. П. Соловйова-Седого, Ю. С. Мейтуса, А. Я. Штогаренка, Л. М. Ревуцького, Г. Г. Верьовки. Ефективні наукові розробки здійснили українські вчені О. О. Богомолець, Є. О. Патон, О. В. Палладін та багато інших.

Своє ідейне, трудове і бойове загартування, свій багатющий досвід, нагромаджений у ході соціалістичного будівництва і під час захисту Вітчизни, інтелігенція використовувала, беручи активну участь у відбудові зруйнованого під час війни народного господарства, зміцненні економічного, науково-технічного й оборонного потенціалу, міжнародних позицій Радянського Союзу, у досягненні повної й остаточної перемоги соціалізму в нашій країні. Незважаючи на численні втрати в роки війни, інтелігенція перетворилася у велику соціальну групу, яка налічувала 8,8 млн. чол., у тому числі на Україні — понад 1,6 млн.¹⁸

Народність і патріотизм інтелігенції проявлялися в її активному творчому внеску в просування радянського суспільства на всіх напрямках економічного, соціально-політичного й духовного розвитку, в досягненні воєнно-стратегічного паритету між СРСР і США. Разом з усім народом інтелігенція гаряче схвалювала більшовицьку принциповість і самокритичність партії, яка провела велику роботу по усуненню наслідків культу особи, відновленню ленінських норм партійного і державного керівництва, виправленню помилок суб'єктивістського, волюнтаристського характеру. Все це сприяло утвердженню непогнутаючого союзу робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції¹⁹.

Характерною особливістю розвитку нашої країни в останні десятиріччя є дедалі зростаюча роль, яку відіграє інтелігенція в усіх сферах життя суспільства. Наукова і виробнича інтелігенція вносить помітний вклад у розвиток економіки як вирішальної сфери людської діяльності, в подальше нарощування й ефективне використання науково-технічного потенціалу, створення й розширення застосування нової техніки й технології, підвищення якості продукції, зростання продуктивності праці, піднесення ефективності агропромислового комплексу, прискорення виробництва товарів народного споживання, удосконалення керівництва народним господарством. На 1985 р. чисельність інженерів і техніків та спеціалістів сільського господарства досягла в СРСР 16,7 млн. чол., а вчених — 1,5 млн.²⁰

Працюючи безпосередньо в галузях матеріального виробництва, ці групи інтелігенції разом з робітничим класом і колгоспним селянством тільки в 1970—1985 рр. збільшили національне багатство країни з 1,4 трил. до 3,6 трил. крб., а основні фонди — з 860 млрд. до 2,3 трил. крб. Лише в роки одинадятої п'ятирічки було створено 17,4 тис. зразків нових типів машин, обладнання, апаратів, приладів і засобів автоматизації, освоєно вперше 19,3 тис. нових видів промислової продукції, створено 3,6 тис. автоматизованих систем управління та обробки інформації²¹. Ці досягнення значною мірою зумовлювалися зміц-

¹⁸ Народное хозяйство СССР в 1985 г.: Стат. ежегодн.— М., 1986.— С. 404.

¹⁹ Див.: Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 150—151.

²⁰ Народное хозяйство СССР в 1985 г.— С. 64, 401.

²¹ Там же.— С. 48, 73, 74, 77.

ненням союзу науки і виробництва, участю наукових, інженерно-технічних працівників і спеціалістів сільського господарства у піднесенні культурно-технічної й професійно-кваліфікаційної підготовки робітничого класу і колгоспного селянства, що сприяло зближенню класів і соціальних груп за характером і змістом праці.

Інші групи інтелігенції беруть участь у зміцненні духовного потенціалу суспільства, піднесенні освітнього рівня, політичної і виробничої культури, соціальної свідомості радянських людей, у дедалі повнішому засвоєнні трудящими масами багатств духовної і матеріальної культури, активному залученні їх до художньої творчості, у викорененні звичаїв, що суперечать соціалістичному способу життя. Всього на 1985 р. в різних галузях народного господарства, науки і культури було зайнято 33,6 млн. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, у тому числі на Україні — 6,3 млн.²²

Отже, радянська інтелігенція як велика соціальна група, що за кількісними показниками вже перевищила чисельність колгоспного селянства, вносить помітний вклад у ті безспірні і очевидні успіхи, яких досягла Радянська влада за сім десятиріч. Однак, як відзначалося на XXVII з'їзді КПРС, поряд з цим у 70-і — на початку 80-х років у розвитку країни мали місце певні несприятливі тенденції й труднощі²³. Аналізуючи стан розвитку радянського суспільства, М. С. Горбачов у доповіді на червневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС вказав на передкризові форми суперечностей, які поступово нагромаджувалися й не діставали свого розв'язання, на незадовільний стан економіки²⁴. Їхне коріння також сягає у попередні десятиріччя. І слід сказати, що у цьому певну негативну роль відіграла й інтелігенція, особливо та її частина, що була зайнята адміністративно-управлінською діяльністю. Саме в цій сфері виникла така найбільш поширена соціальна хвороба, як бюрократизм. Ще В. І. Ленін звертав увагу на те, що його подолати дуже важко²⁵. Однак з того часу бюрократія ще більше зміцніла, стала згуртованішою й витонченішою. Вона завжди виступає проти радикальних реформ у системі управління, що загрожують втратою керівних посад і привілеїв, гальмує, а то й зводить нанівець будь-яку докорінну перебудову, як це було, зокрема, з ідеями історичного XX з'їзду КПРС, з економічною реформою 1965 р.

Компетентність, професійний престиж і кваліфікація спеціалістів в умовах бюрократизму втрачали свою роль. На противагу їм процвітали заздріслива посередність, кар'єризм, добування чинів і матеріальних благ, можливостей проявляти свою владу, щоб усувати все, що загрожує власному благополуччю. Саме через це не вдалося своєчасно проаналізувати стан в народному господарстві. Навпаки, створювалася величезна кількість різних перешкод, заборон, табу, які сковували творчу ініціативу людей компетентних, ділових. За таких умов трудящі відчувалися від суспільних інтересів, втрачали громадянську ініціативу й почуття хазяїна, а з ним і зацікавленість у тому, щоб найкраще виконувати своє суспільне призначення. А все це разом створювало цілий механізм гальмування, який призвів до застою, зумовив помітне зниження темпів економічного зростання, порушення в розподільних відносинах, негативні явища в соціальній й духовно-моральній сферах. Останнє позначилося на життєвих позиціях спеціалістів різних галузей народного господарства, діячів науки та культури. Деякі кола інтелігенції відійшли від активної участі у виробничому й суспільно-

²² Там же. — С. 400: Народне господарство Української РСР в 1985 р.: Стат. щорічник. — К., 1986. — С. 246.

²³ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 165.

²⁴ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 25—26 черв. 1987 р. — С. 7, 39.

²⁵ Див.: Ленін В. І. Промова на засіданні Московської загальноміської конференції РКП(б), 18 січ. 1919 р.: Короткий газетний звіт // Повне збір. творів. — Т. 37. — С. 409.

політичному житті країни, втратили дух подвижництва й ентузіазму в роботі, стали інфантильними, соціально байдужими. Мали місце прояви бездуховності й аполітизму, дилетантства й нігілізму. Спостерігалось падіння престижу знань. Щоправда, причини цього явища мають значно глибші корені. Так, у 20-х роках потреба в кадрах спеціалістів виправдовувала екстенсивний шлях їх підготовки. Однак і в 30-ті роки, і навіть в останні десятиріччя у цій сфері мало що змінювалось. Під час вступу до вузів першорядну роль відігравали не знання, а соціальні фактори — різні пільги і привілеї. Водночас дедалі очевиднішою ставала матеріальна й моральна ущербність становища найбільш кваліфікованої й такої необхідної в умовах НТР праці вчених, інженерів, лікарів, учителів. Все це значною мірою й призвело до формування хибної філософії наслідування й посередності, допотопного мислення й оказимілювання²⁶.

Та навіть у найскладніших умовах комуністичні духовні засади інтелігенції залишались. Виступаючи на XX з'їзді ВЛКСМ, М. С. Горбачов висловив переконаність у тому, що людина з твердими політичними переконаннями і моральними принципами і за найнесприятливіших обставин лишається сама собою, не йде шляхом «житейського опортунізму», компромісів із совістю, не шукає способів відходу від активного життя. «Ми знаємо, — наголосив, зокрема, він, — що мільйони комуністів і безпартійних і за найважчих часів не поступалися своїми принципами і переконаннями. Саме тому стали можливими ті рішучі плідотворні зміни, які відбуваються тепер у нас в країні»²⁷.

Немало таких людей було й серед інтелігенції. В період наростання застійних явищ у багатьох господарських керівників вистачало громадянської мужності на свій страх і ризик йти на порушення застарілих інструкцій, а часом і законоположень з метою створення умов для нормальної роботи довірених їм заводів, фабрик, колгоспів і радгоспів. Чимало з них було притягнуто за це до кримінальної відповідальності. Однак не притупилося в них почуття громадянського неспокою.

Всупереч бюрократичним рогаткам вчителі-новатори, проявляючи самовідданість і душевну щедрість, продовжували розвивати педагогічну науку, удосконалювали методику навчання, виховання у підростаючого покоління кращих людських рис, свідомого потягу до знань і поваги до праці. У їх діяльності було чимало від тих російських інтелігентів, які несли народу знання. Досить назвати тут В. О. Сухомлинського, М. П. Щетиніна, В. Ф. Шаталова, багатьох інших вчителів, щоб переконатися в патріотичному, новаторському підході їх до справи.

Багато художників слова, музики, театру, живопису і кіно можуть заслужено пишатися тим, що перебудова і гласність дісталися їм не як подарунок, а як результат активної тривалої боротьби, всупереч нерозумінню, а часом і безпідставним нападкам. У своїх творах вони звертали увагу не лише на досягнення, а й на проблеми, які не могли не хвилювати їх громадянську совість, на ті процеси і явища, що на рубежі 70—80-х років призвели до нелегкої для нашої країни ситуації. Кожен з них по-своєму готував свідомість народу до перебудови, до гласності, переконував у необхідності кардинального повороту до правди життя, виступав проти відомого експансіонізму, проти догм, які сковували наші ідеали, проти ерозії совісті й історичної пам'яті. Серед них слід назвати В. Д. Дудінцева і В. В. Овечкіна, В. М. Шукшина і Ф. О. Абрамова, В. П. Астаф'єва і Ю. В. Трифонова, В. Г. Распутіна і В. І. Белова, О. Ю. Германа, Е. Г. Климова і Т. Є. Абуладзе, О. Т. Гончара і І. Ф. Драча, І. Л. Муратова і О. М. Підсуху

²⁶ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 16 червня 1986 року. — К., 1986. — С. 16.

²⁷ Див.: Горбачов М. С. Молодь — творча сила революційного оновлення: Виступ на XX з'їзді ВЛКСМ // Рад. Україна. — 1987. — 17 квіт.

та ін. Ще чверть віку тому О. М. Підсуха висловив так свої почуття: «Вітру б весняного, свіжого бризу, знизу й доверху, зверху — донизу». Письменникам, громадським діячам, вченим належить значний внесок у розв'язання екологічних проблем, пов'язаних з охороною Байкалу та Ясної Поляни, північних річок тощо. «Література, — сказав М. С. Горбачов під час зустрічі з майстрами пера, — готувала суспільство до змін, тривожила суспільну совість. Деякі публіцисти сміливо виступали за ті ідеї, які сьогодні здобули силу партійних і державних рішень в економіці, культурі, освіті»²⁸.

Поряд з робітничим класом і селянством активним учасником перебудови виступає інтелігенція. Багато керівних посад віддано новому поколінню спеціалістів різних галузей народного господарства, науки і культури. Поступово розширюється коло тієї справжньої інтелігенції, без якої суспільство не зможе перейти на шлях нового мислення. У дедалі більшій кількості людей розумової праці помітно проявляються самовідданість, високий професіоналізм, потяг до творчості, новаторства, загострюється почуття обов'язку. Новими рисами характеризується діяльність багатьох вчених, спеціалістів різних галузей матеріального виробництва, хоч їм доводиться ще нерідко долати канони вчорашнього дня, перешкоди, зведені в минулому, насамперед управлінським апаратом. Ось чому з таким піднесенням вони сприйняли рішення червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС про радикальну реформу економічного управління.

Одночасно наростає революційність у духовній сфері. Проте пристрасті, які розгортаються серед частини художньої інтелігенції, не завжди відповідають суспільним потребам. Затягнулися пошуки відповіді на питання «що робити?» і «як робити?» у працівників суспільних наук. В середовищі творчої інтелігенції активно почали дебатоватися проблеми національного характеру, зокрема, щодо самобутності її чистоти національних культур, вивчення рідних мов, вживання їх у побуті, в державному будівництві. При всій у цілому правильній постановці цих проблем слід дбати і про те, щоб не послабити єдності інтернаціональної культури, щоб одночасно з вільним розвитком національних мов поширювалася й російська мова як засіб міжнаціонального спілкування. Громадянська активність різних верств інтелігенції виявляється також у виступах і практичних справах, спрямованих на удосконалення здійснюваної нині реформи школи, творче проведення перебудови вищої і середньої спеціальної освіти тощо.

У поширенні нового мислення серед різних професійних груп інтелігенції переконають соціологічні дослідження, проведені в 1987 р. сектором історії інтелігенції Інституту історії АН УРСР. Так, переважна кількість опитаних інженерно-технічних працівників Старокраматорського машинобудівного заводу пов'язує успіх перебудови з підвищенням професіоналізму. Понад 80% з них ратує за необхідність постійного опанування нових знань. Велику роль відводять вони таким факторам, як ініціативність, вміння самостійно приймати важливі рішення. Чотири п'ятих учасників опитування вважають цю рису невід'ємною в інженерно-технічних працівників. Однак з повною віддачею використати свої професійні знання вдається поки що не всім — лише дещо понад третині опитаних. Отже, механізм гальмування й тут подолано ще не зовсім. Висловлювалося незадоволення рівнем технічної оснащеності підприємств і заробітною платою, яка не відповідає обсягу виконуваної роботи. Не може не справляти стримуючого впливу на активізацію трудової діяльності відсутність перспектив просування по службі або брак надій на його здійснення. Так, соціологічні дослідження, проведені сектором історії інтелігенції Інституту історії АН УРСР.

²⁸ Див.: Горбачов М. С. Переконаність — основа перебудови: Зустріч у ЦК КПРС // Рад. Україна.—1987.—14 лют.

свідчать, що лише менше половини медпрацівників здравниць Алушти цілком задоволені обраною професією, ще менша — виконуваною роботою. Одна з причин цього, на їхню думку, полягає у відсутності в багатьох з них можливостей застосовувати з повною віддачею професійні знання. Чимало медпрацівників уникають проявляти ініціативу в роботі, не будучи впевненими, що знайдуть підтримку у тих чи інших керівників. Мабуть, на такі факти міськком і міськвиконком мають звертати сьогодні особливу увагу. Не слід забувати й про резерви суб'єктивного характеру: за останні три роки чверть усіх медичних працівників здравниць дістала зауваження щодо якості виконуваної роботи і у частини з них кількість останніх продовжує зростати. Понад 50% з них працюють поки що не на повну силу. Отже, серед інтелігенції, як і в складі робітничого класу та селянства, були і є різні верстви, кожна з яких має свої особливості та інтереси, по-своєму сприймає життєві цінності. Одні групи інтелігенції не тільки зберегли кращі традиції вітчизняної інтелігенції, а й збагатили їх в умовах соціалістичного способу життя новими рисами. Саме їх мав на увазі М. С. Горбачов, коли говорив, що інтелігенція товариства радянських народів завжди мала на увазі насамперед людину як об'єкт свого постійного дослідження, неспокою і роздумів²⁹. Були й такі, що на певних етапах історичного розвитку розгубили ті чи інші людські якості.

Однак очисні процеси революційного характеру, які відбуваються на сучасному етапі вдосконалення соціалізму, починають помітно впливати і на них, змушують їх переосмислювати реалії і цінності життя, позбавлятися бюрократичних методів діяльності і хибних поглядів, ставати на переконані й активні життєві позиції. Саме ці процеси в середовищі інтелігенції, як і всього радянського народу, є визначальними на рубежі сьомого і восьмого десятиріч Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Ю. А. Курносов

ВЕЛИКИЙ ОКТЯБРЬ И НОВАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ

Резюме

В статье на основе ленинской концепции интеллигенции исследуются основные этапы исторического пути, которые она прошла вместе со всем советским народом за семь десятилетий после Великого Октября. Значительное внимание уделено анализу того, какие традиционные черты интеллигенция сохранила и пронесла до сегодняшнего дня, от каких она освободилась и какие приобрела в условиях социалистического образа жизни.

²⁹ Горбачев М. С. Время требует нового мышления // Лит. газ. — 1986. — 5 нояб.

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ (Київ)

БІЛЬШОВИКИ ТА ЇХНІ ПОЛІТИЧНІ ПРОТИВНИКИ НА УКРАЇНІ В 1917 р.: СПІВВІДНОШЕННЯ СИЛ

У Зверненні ЦК КПРС «До радянського народу», прийнятому у зв'язку з 70-річчям Великого Жовтня, соціалістична революція характеризується як небачений всенародний подвиг, велич якого дедалі зростає. «У нашій свідомості, в наших почуттях,— говориться у Зверненні,— Жовтень — це предмет найвищої національної гордості радянських людей. Революція стала безприкладним злетом історичної творчості

мас, зоряним часом перем цього народу, який скинув ярмо капіталістичної і поміщицької експлуатації»¹.

Більшовикам усієї країни, які тримали твердий курс на соціалістичну революцію, протистояли в 1917 р. численні буржуазні та дрібнобуржуазні партії. Незважаючи на певні відмінності, всі вони перебували в одному таборі її противників, котрі вважали, що Росія після повалення самодержавства повинна йти буржуазним шляхом розвитку.

Більшовицькі організації на Україні — невід'ємна складова частина єдиної РСДРП(б), один з наймогутніших і бойових її загонів — зіткнулися, крім того, з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією в особі ряду націоналістичних партій та організацій і створеної ними Центральної ради, що ускладнювало боротьбу за владу Рад у цій частині країни.

Змістом даної статті є показ у співвідношенні основних політичних противників партії революційного пролетаріату на Україні в 1917 р.

Історія піднесення і падіння партії меншовиків, її ідейного та організаційного краху досить детально описана в нашій історичній літературі. У багатьох працях, котрі охоплюють як усю країну в цілому, так і Україну зокрема, наводиться чисельність цієї партії, що характеризує її становище на різних етапах розвитку революції. Є відправні дані в матеріалах травневої Всеросійської конференції меншовицьких і соціал-демократичних об'єднаних організацій (45 тис. чол.), серпневого об'єднавчого з'їзду меншовиків (193 тис. чол.). Аналізуючи ці дані, дослідники оцінюють їх по-різному. М. В. Рубан, наприклад, вважає, що до травня «чисельність меншовицької партії становила приблизно 50 тис.»². Однак І. І. Мінц робить дещо інший висновок. Оскільки у травні ще існував ряд об'єднаних організацій, до вказаного числа, на його думку, механічно включено й ту частину більшовиків, яка тоді перебувала в них. Тому число організованих меншовиків у країні на травень він визначає в 30—35 тис. чол.³

Оголошена меншовиками їх чисельність до серпневого з'їзду також не сприймається дослідниками на віру. Дані ці, стверджує І. І. Мінц, «дуже перебільшені»⁴. Деякі вчені вважають, що на серпень у результаті розколу ряду об'єднаних організацій реальне число меншовиків не перевищувало 150 тис.⁵ У тому, що їх кількість різко зменшилася на кінець року, однак майже всі дослідники, але темпи цього процесу визначаються по-різному. Що ж до України, то тут у травні 1917 р. меншовиків налічувалося понад 15 тис., а в серпні — 42 тис.⁶, за іншими даними — 49 тис.⁷ і 50 тис.⁸ Р. І. Ветров та Б. І. Корольов, які присвятили вивченню становища меншовицьких організацій на Україні ряд цікавих праць, не наводять даних про кількість меншовиків на кінець 1917 р. Щоправда, перший з них в одній із своїх публікацій стверджує, що на осінь 1917 р. їх було «більш як 42 тис.»⁹. Та встановлена цими авторами кількість (і то — із застере-

¹ Рад. Україна.— 1987.— 14 берез.

² Рубан Н. В. Октябрьская революция и крах меньшевизма (март 1917—1918 гг.).— М., 1968.— С. 52.

³ Мінц І. І. История Великого Октября.— М., 1968.— Т. 2.— С. 121—122.

⁴ Там же.— С. 899.

⁵ Спирин Л. М. Классы и партии в гражданской войне в России (1917—1920 гг.).— М., 1986.— С. 90.

⁶ Ветров Р. І., Корольов Б. І. Криза меншовицьких організацій на Україні в період підготовки більшовиками Жовтневої революції // Укр. іст. журн.— 1979.— № 4.— С. 62, 64.

⁷ Астрахан Х. М. Большевики и их политические противники в 1917 году. Из истории политических партий в России между двумя революциями. — Л., 1973— С. 295.

⁸ Банкротство мелкобуржуазных партий в России. 1917—1922: Сб. науч. тр.— М., 1977.— Ч. I.— С. 116.

⁹ Ветров Р. І. Борьба большевиков Украины против меньшевиков в 1918—1920 гг. // Годы борьбы и побед.— Киев, 1983.— С. 50.

женням) характеризувала становище меншовицьких організацій на серпень. До кінця року воно, безумовно, зазнало серйозних змін. Автори наводять численні переконливі факти ідейного та організаційного розпаду меншовицьких організацій, показують, як і чому це відбувалося. Природно, важливо було б проілюструвати цей цілком правильний висновок не тільки фактом нищівної поразки меншовиків на виборах до Всеросійських Установчих зборів, де вони набрали тільки 1,4% голосів, а й визначити їх чисельність. Значною мірою наблизитися до розв'язання цього питання допомагають варті уваги дані, вміщені у статті В. І. Міллера¹⁰. На жаль, Р. І. Ветров у монографії (1983 р.) та в авторефераті докторської дисертації (1985 р.) обминув цю цікаву публікацію й не висловив свого ставлення до неї. А проте порівняння наведених В. І. Міллером даних за серпень і грудень 1917 р. дає змогу наочно бачити, як рідшали в окремих губерніях ряди партії меншовиків (табл. 1).

Таблиця 1'. Чисельність меншовиків на Україні в 1917 р.

Губернії	Серпень	Листопад— грудень	Губернії	Серпень	Листопад— грудень
Волинська	3010	—	Харківська	3700	3640
Катеринославська	14620	15803	Херсонська	7102	2500
Київська	7378	3000	Чернігівська	3134	3350
Подільська	927	—			
Полтавська	5025	1600*	Всього	49941	32894
Таврійська	5045*	3000			

* Разом з бундівцями.

Як видно з наведеної таблиці, ряди меншовиків на Україні значно скоротилися. Якщо у серпні 1917 р. вони становили тут приблизно 1/4 загального їх числа в країні (50 тис. чол.), то на кінець року — майже 33 тис., тобто меншовицькі організації в цьому регіоні країни зменшилися приблизно на третину. Що ж стосується Донбасу, то там зменшення їх числа відбувалося, як твердить автор, «головним чином за рахунок організацій східної частини» басейну, тобто Донецької області, де із серпня по грудень меншовицькі організації скоротилися більш як удвоє — з 13 150 до 6 тис.¹¹ Щоправда, невідомо, що являли собою на той час їхні організації на Волині та Поділлі. Риска в таблиці проти вказаних губерній не означає їх зникнення в цій частині України. Про те, що вони ще існували там, свідчать результати виборів до Установчих зборів і незначний процент одержаних ними голосів¹², а також конференція меншовиків Волині, що відбулася в Житомирі 7—9 грудня¹³.

Посилена більшовизація мас, яка розгорнулася в ході розгрому корніловщини, різке посилення популярності партії більшовиків, завершення процесу розмежування в об'єднаних соціал-демократичних організаціях сприяли зростанню лав більшовицької партії, масовому відходо́ві від меншовиків найбільш революційної частини їх складу.

І хоч у названій статті В. І. Міллера стверджується, що меншовики втратили вплив на маси, та за даними автора їх чисельність по країні фактично залишалася незмінною — 149 626 у серпні й 143 037 у грудні, а ряд організацій продовжував зростати й після об'єднавчого з'їзду. До них віднесено і меншовицькі організації Катеринославщини, що

¹⁰ Міллер В. И. К вопросу о состоянии партии меньшевиков осенью 1917 г. // Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. — М., 1980. — С. 302.

¹¹ Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. — С. 300, 302.

¹² Кичий И. В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине. — Львов, 1986. — С. 56, 58.

¹³ Жизнь Волини. — 1917. — 12 дек.

суперечить загальній тенденції скорочення меншовицьких рядів взагалі, а в цьому промисловому районі — особливо. На думку цитованого автора, «з початку 1918 р. спостерігається швидкий розпад меншовицької партії...»¹⁴. Однак масове скорочення меншовицьких організацій у Донбасі відбувалося досить інтенсивно вже восени 1917 р. (табл. 2).

Таблиця 2

Місто	Листопад	Вересень	Джерела
Олександрівськ	1500	500	Социал-демократ (Харьков).
Бахмут	560	300	—1917. — 10 окт.; Наша
Горлівка	470 (VII)	300	борьба (Екатеринослав). —
Дружківка	760	100	1917. — 24 нояб.
Єнакієве	2100 (VIII)	1500	
Костянтинівка	1640	800	
Луганськ	1200 (VIII)	900	
Маріуполь	2000 (VIII)	800	
Микитівка	400	180	
Юзівка	700 (VIII)	800	
Разом	11330	6180	

Таким чином, вказані організації, за відомостями самих меншовиків, за дуже короткий строк скоротили число своїх членів приблизно удвоє, а окремі з них — у кілька разів. І лише одна — Юзівська — стала трохи більшою, хоч і тут, як скрізь, тривала посилена більшовизація мас. Немає сумніву, що аналогічні процеси мали місце і в інших організаціях. І якщо вони проходили не так швидко, то все ж повсюдно виявлялася тенденція до зменшення числа членів цієї партії.

18 листопада в катеринославській меншовицькій газеті було опубліковано сповнену безсилої люті статтю «Більшовики та меншовики», яку 23 листопада передрукували також «Известия» Юзівської Ради. В ній відверто визнавався факт спаду впливу меншовиків і нестримне поширення більшовицьких ідей у пролетарському середовищі. «... Правильно (і треба мати мужність це визнати), — говорилося в статті, — що робітничі маси у величезній більшості йдуть тепер за більшовиками. Це незаперечний факт»¹⁵.

Різкий відплив спостерігався не тільки у промислово розвинутих районах, а й у тих сільськогосподарських губерніях, де процент пролетаріату був незначним і переважали ремісники, що були живлющим середовищем для дрібнобуржуазних партій. 23 вересня у Кременчуці відбулася губернська конференція меншовиків Полтавщини. На ній було заявлено, що в усіх організаціях губернії налічується 2400 членів. Таким чином, за один місяць їх стало менше наполовину — (5025 і 2400 чол.). Та й це останнє число не відображає справжнього становища меншовиків на Полтавщині, оскільки до нього увійшли й ті більшовики, які ще перебували в об'єднаних соціал-демократичних організаціях. Представник Полтави, наприклад, заявив, що у них «сильна течія більшовицька»¹⁶.

З наведеної таблиці, складеної В. І. Міллером, видно, що меншовики Катеринославської губернії на серпень 1917 р. налічували 14 620 членів своєї партії. На кінець року, за таблицею, їх число зросло більш як на 1 тис. чол. — до 15 803. Постає цілком закономірне запитання: чи відповідають ці чисельні характеристики справжньому станowi речей? Тим більше, що в літературі трапляються інші дані. Які з них точніше відображають становище меншовицьких організацій? Є підстави вва-

¹⁴ Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. — С. 300, 302, 306.

¹⁵ Наша борьба. — 1917. — 18 нояб.

¹⁶ Дело революции. — 1917. — 26 сент.; Социал-демократ. — 1917. — 1 окт.

жати, що перше число певною мірою занижує, а друге — дещо перебільшує їх справжню кількість.

Спинимось коротко на даних за серпень. У літературі, крім числа 14 620, є згадка й про 20 тис. меншовиків Донбасу на вказаний час¹⁷. Ці ж автори у своїй наступній публікації дійшли висновку, що їх у серпні стало більш як 22 тис.¹⁸

За повідомленням мандатної комісії Всеросійського з'їзду об'єднаних соціал-демократів, на ньому Донбас був представлений 17 організаціями з 28 570 членами партії. Це число відбиває, звичайно, обліковий склад, а не реально діючих членів партії. Крім того, воно включало й тих більшовиків, які ще перебували в об'єднаних соціал-демократичних організаціях. До нього увійшли також меншовики Харківської губернії та Донської області. За одними відомостями, на той час їх було на Дону 7 тис. чол.¹⁹ (хоча автори при цьому не дають посилання на джерело), за іншими — 13 100²⁰. Враховуючи сказане, можна допустити, що число меншовиків у самому Донбасі на літо 1917 р. становило приблизно 15—17 тис.

Щодо числа 15 803 на грудень необхідно сказати таке. 21 листопада відбулася губернська конференція меншовиків Катеринославщини. В її роботі взяло участь 15 організацій з 9656 членами²¹. Представлене на конференції число меншовиків (близько 10 тис.) охоплювало основну їх масу в губернії. В цьому нас переконують також наявні в архіві Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС оригінали мандатів, виданих 25 листопада 1917 р. чотирьом делегатам Катеринославщини на Надзвичайний з'їзд об'єднаних соціал-демократичних організацій: у кожному ясно сказано, що всі вони представляють 9071 меншовика губернії²². Там же зберігаються посвідчення трьох харківських делегатів, що були посланцями 2316 меншовиків губернії й 1325 — самого Харкова²³. Порівняно із серпнем їх ряди скоротилися в місті приблизно в 3 рази — з 3100 до 1325. Таким чином, у двох промислово розвинутих губерніях України налічувалося на кінець 1917 року близько 13 тис. меншовиків. Всього ж на цей час їх залишалося на Україні ще близько 30 тис.

У нашій літературі можна зустріти неодноразові висловлювання про необхідність критичного підходу до даних, опублікованих у меншовицькій пресі. Та іноді ними все ж оперують як цілком достовірними.

Дані Об'єднавчого з'їзду про число меншовиків Донбасу часом механічно порівнюються з числом більшовиків у цьому регіоні (28,5 тис. меншовиків і 16 тис. більшовиків) і на цій підставі зараховують його до тих районів, де чисельно переважали меншовики²⁴. Формальне співставлення наведених даних викривляє істинне становище. Тому з неприхованим задоволенням їх опублікувала «Новая жизнь» (газета соціал-демократів — інтернаціоналістів) і з не меншим задоволенням — «Робітнича газета» (орган українських соціал-демократів) за 14 вересня 1917 р. Та, як зазначалося вище, організованих меншовиків у самому Донбасі було значно менше. Крім того, частина більшовиків ще перебувала в об'єднаних соціал-демократичних організаціях, збільшуючи цим загальну їх чисельність.

¹⁷ Укр. іст. журн.— 1979.— № 4.— С. 65.

¹⁸ Пролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне.— М., 1980.— С. 48.

¹⁹ Укр. іст. журн.— 1979.— № 4.— С. 65.

²⁰ Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде.— С. 302.

²¹ Наша борьба.— 1917.— 24 нояб.; Голос рабочего (Лисичанск).— 1917.— 5 дек.; Изв. Лозово-Павловского Совета Р., С. и Кр. Д.— 1917.— 12 дек.

²² Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 17, арк. 28, 29, 30, 31 (далі — ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС).

²³ Там же, арк. 101, 103.

²⁴ Астрахан Х. М. Указ. соч.— С. 295.

Навівши дані про кількість більшовиків у Донбасі (на 1 липня — 16 тис.) та в Києві з районом (10 тис.)²⁵, Я. М. Свердлов в організаційному звіті ЦК VI з'їздові РСДРП(б) зазначив: «Усе це мінімальні цифри»²⁶. Про неповноту даних по Донбасу говорив у своєму виступі на з'їзді член Донецького обкому партії більшовиків А. З. Каменський²⁷. Про те, що вони були заниженими, свідчить інформація харківського «Пролетарія» від 26 липня 1917 р. про загальноміську конференцію більшовиків. У ній говориться, що «всього організованих членів у Донецькому басейні налічується 17 000»²⁸.

Чимало фактів свідчить про те, що вплив більшовиків серед робітників Донбасу був переважаючим. Про це чітко сказано в доповіді обкому VI з'їздові партії²⁹.

Таблиця 3. Склад більшовицьких та меншовицьких організацій у другій половині 1917 р. в основних містах України відображає запропонована таблиця

Місто	Більшовики		Меншовики	Джерела
	(чол. за місяцями)			
Київ	4000 (IX) 5000 (XI)	*	2500 (VIII) до 3000 (XI)	Переписка секретариата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями (март — октябрь 1917 г.).—М., 1957. — С. 263; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 12, арк. 7; спр. 17, арк. 34; Укр. іст. журн. — 1962. — № 5. — С. 21.
Харків	2400 (VII) 3000 (XII)		3100 (VII) 1325 (XI)	Шестой съезд РСДРП (большевиков). — С. 356; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 12, арк. 63; спр. 17, арк. 103; Укр. іст. журн. — 1962.— № 5. — С. 22.
Катеринослав	3500 (VII) 4000 (XI)		2500 (VIII)	Шестой съезд РСДРП (большевиков). — С. 359; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 14, арк. 6; Летопись революции. — 1926. — № 5. — С. 65.
Одеса	1600—1700 (VII) 2200 (VII) 3400 (X) 4000 (XI)		2100 (VIII)	Переписка секретариата ЦК РСДРП(б). — С. 236, 493; Укр. іст. журн. — 1962. — № 5. — С. 20; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 12, арк. 47.
Юзівка	2000 (X)		800 (XI)	Большевистские организации Украины (март—ноябрь 1917 г.). — С. 408; Наша борьба. — 1917. — 24 нояб.

Порівняння кількості більшовиків і меншовиків у деяких промислових центрах Донбасу в липні 1917 р. дає змогу стверджувати, що більшовики там уже влітку 1917 р. чисельно переважали. Під впливом подій, що відбувалися, агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків, зростання свідомості мас, набутого ними політичного досвіду співвідношення сил у період двовладдя, особливо після розгрому корніловського заклоту, надзвичайно швидко змінювалося (табл. 3).

²⁵ Шестой съезд РСДРП (большевиков). Август 1917 г.: Протоколы.— М., 1958.— С. 363.

²⁶ Там же.— С. 26.

²⁷ Там же.— С. 51.

²⁸ Большевицские организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.): Сб. документов и материалов.— Киев, 1957.— С. 440.

²⁹ Шестой съезд РСДРП (большевиков).— С. 51, 52, 363.

На червень 1918 р. меншовиків на Україні лишилося близько 6 тис. Та навряд чи буде правильним, говорячи про швидкий відплив рядових членів партії з їхніх організацій у роки громадянської війни, стверджувати, що «значна частина перейшла потім до більшовиків»³⁰.

Проведений у 1922 р. перепис членів Комуністичної партії показує, що в цілому по країні вихідців з інших партій у лавах більшовиків було порівняно небагато — 22 517 чол. (5,8%). На Україні, де існувало багато партій, кількість їх була трохи більшою — всього 4805 чол. (8,9%)³¹. З них колишніх меншовиків і бундівців — 2579 чол. (53,6%), російських есерів — 1480 (30,8%), інших — 746 чол. (15,6%). З наведених даних видно, яким малим у КПУ (вона об'єднувала в 1922 р. 53 901 комуніста) був процент вихідців з інших партій.

Партія більшовиків увібрала в себе найреволюційнішу частину пролетаріату, його передовий загін. Навіть меншовики були змушені визнати цей факт. Їхня газета «Новая жизнь» за 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. з гиркотою писала, що «ядро більшовицької партії становить цвіт російського робітничого класу, найсвідомішу, найстійкішу і творчо обдаровану його частку».

Щільно примикала до меншовиків така дрібнобуржуазна організація, як Бунд, що об'єднувала напівпролетарські верстви єврейських ремісників переважно в Білорусії та на Україні. У квітні в ній лічилося близько 8 тис. чол., у серпні — близько 19 тис., у вересні — більш як 20 тис., а в грудні 1917 р. на VIII з'їзді Бунду було представлено 30 тис. членів цієї партії³².

Зроблено спроби визначити число бундівців і на Україні. У серпні 1917 р. їх тут налічувалося понад 10 тис., у тому числі в Південно-Західному краї — 6 тис., у Донбасі — 3 тис. й на півдні — 1,5 тис.³³

Кілька праць присвячено безпосередньо Бунду. В них ретельно аналізуються його програмні положення, наводяться цікаві спостереження за ступенем його поширення, промовисті факти про обмежений його вплив. Але в цих працях, на жаль, немає відомостей про чисельність організацій Бунду на Україні на різних етапах підготовки й проведення соціалістичної революції. В цьому плані проблема перебуває на стадії накопичення фактичного матеріалу. Кілька прикладів про чисельність організацій Бунду в ряді міст України в 1917 р.: у серпні в Києві було 750 бундівців, у Катеринославі — 800, Одесі — 792³⁴, Житомирі (у травні) — 174³⁵, Слов'янську (на червень) — 150, Єлисаветграді — 200, Сумах — 100³⁶, Бахмуті (в жовтні) — 250³⁷. Все це дає підставу зробити висновок про незначний кількісний склад і порівняно невелику питому вагу, а отже, і вплив Бунду на маси порівняно з іншими партіями на Україні.

Шлях партії соціалістів-революціонерів від угодовства до контрреволюції детально розглянуто в ряді праць радянських дослідників. Українські дослідники зробили тільки перші кроки в цьому напрямі, та все ж дедалі більше прояснюються етапи поширення есерівських організацій та їх діяльності. Порівняно з іншими партіями вони на літо

³⁰ Годы борьбы и побед.— С. 52.

³¹ Всероссийская перепись членов РКП 1922 г. Состав РКП (б-ков) по итогам предварительной разработки.— М., 1923.— Вып. 4.— С. 44—45.

³² Рубан Н. И. Указ. соч.— С. 252; Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия.— М., 1977.— С. 73; Шестаков Ю. И. Борьба большевистской партии против национализма и оппортунизма Бунда.— М., 1980.— С. 82.

³³ Ветров Р. И. Борьба большевиков Украины против мелкобуржуазных партий в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март 1917 — январь 1918 гг.).— Автореф. дис... докт. ист. наук.— Киев, 1985.— С. 28.

³⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 275, оп. 1, спр. 12, арк. 17, 65; спр. 14, арк. 24, 41.

³⁵ Житом. обл. держ. арх., ф. 405, спр. 7, арк. 207 (далі ЖОДА).

³⁶ Наше слово.— 1917.— 8 июня; Наш голос.— 1917.— 18 июня.

³⁷ Социал-демократ.— 1917.— 10 окт.

1917 р. були особливо багатолюдними. За підрахунками дослідників, у Донецько-Криворізькому басейні у липні їх було 36 тис. *, у Південно-Західному краї — 14—15 тис., на півдні України — 18—20 тис.³⁸

З даних мандатної комісії Всеукраїнського з'їзду партії есерів можна зробити висновок, що на 3 грудня їх осередки на Україні охоплювали 69 132 члени³⁹. Запис до партії здійснювався в масовому порядку, але від списків до реально діючих функціонерів дистанція була величезною. Р. І. Ветров вважає, що на початок липня загальна чисельність есерів по всіх губерніях України становила 68—70 тис.⁴⁰

Вище зазначалося, що 3 грудня відкрився з'їзд російських есерів у Києві, на якому було представлено 69 132 члени партії з усієї України. Р. І. Ветров у своєму авторефераті наводить ці дані. Але при порівнянні липня з груднем вони не розкривають динаміки процесу, не показують, які зміни відбувалися в рядах партії протягом року. Їх ідентичність пояснюється таким чином: «Цілком очевидно, що з пропагандистською метою була наведена цифра, яка відбивала приблизну чисельність есерів ще на літо 1917 р., але вона не враховувала різке скорочення рядів есерів, що, як відомо, почалося в післялипневий період»⁴¹.

Звичайно, слід підходити з певною мірою обережності до цих даних і взагалі до кількісних характеристик партії есерів, яка влітку й восени 1917 р. була найчисленнішою серед інших партій⁴² і налічувала по країні приблизно 500—700 тис. чол.⁴³, а формально записаних було навіть близько 1 млн. чол.⁴⁴

За такої, здавалося б, значної кількості членів есерівської партії вона мала відігравати вирішальну роль у політичних подіях 1917 р. Однак її справжнє становище було зовсім не таким відрадним, як могло видатися на перший погляд. Непомірно розбухла, не згуртована ідейно та організаційно, з внутрішніми суперечностями, що роздирали її, есерівська партія переживала серйозну кризу, яка невдовзі привела її до розколу.

Про істинне становище в есерівських організаціях Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси можна судити з повідомлення уповноваженого і члена ЦК партії М. Я. Гендельмана *, який у вересні об'їхав ці міста з інспекторською перевіркою. У своєму звіті про відрядження в ЦК своєї партії, надісланому з Харкова 19 вересня, він досить похмурими фарбами змалював ситуацію, що склалася там. «Загальне становище в містах, які я відвідав,— робить висновок Гендельман,— уявляється мені безвідрадним і викликає песимістичні очікування»⁴⁵. У своєму наступному листі, написаному напередодні жовтня, він визнає, що «в робітничих масах помічається сильне поліпшення в дусі більшовизму»⁴⁶.

* За даними В. С. Коваля, есерівські організації в Донбасі об'єднали у липні 1917 р. майже 28 тис. чол. Див.: Коваль В. С. Борьба большевиков Украины против соглашательских партий в социалистической революции (март—декабрь 1917 г. На материалах Донбасса).— Автореф. дисс.... канд. ист. наук.— Киев, 1982.— С. 13.

³⁸ Ветров Р. И., Черненко А. М. Октябрьская революция и банкротство эсеров на Украине (март—декабрь 1917 г.).— Днепропетровск, 1983.— С. 11.

³⁹ Киев. мысль.— 1917.— 5 дек.; Земля и воля.— 1917.— 9 дек.

⁴⁰ Ветров Р. И. Автореф. дисс.... докт. ист. наук.— С. 29.

⁴¹ Ветров Р. И., Черненко А. М. Указ соч.— С. 60.

⁴² Див.: Ленін В. І. Доповідь Ради Народних Комісарів, 13(26) січня 1918 р.: Надзвичайний Всеросійський залізничний з'їзд // Повне збір. творів.— Т. 35.— С. 281.

⁴³ Вопр. истории.— 1975.— № 2.— С. 42; Великая Октябрьская социалистическая революция.— Энциклопедия.— С. 688.

⁴⁴ Спирин Л. М. О тактике большевиков по отношению к мелкобуржуазным партиям в годы гражданской войны: Исторический опыт Великого Октября.— М., 1975.— С. 163.

* На II Всеросійському з'їзді Рад він від імені правих есерів заявив про відмову фракції, яку представляв, брати участь у з'їзді. Див.: Второй Всероссийский съезд Советов Р. и С. Д.— М.; Л., 1928.— С. 5, 37.

⁴⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 274, оп. 1, спр. 26, арк. 178 зв.

⁴⁶ Там же.— арк. 287.

У кореспонденції іншого уповноваженого, Г. М. Тура з Юзівки від 30 вересня містяться аналогічні мотиви: «Більшовизм за останні дні починає тут, як і скрізь, лютувати... Я боюся як (би) такий важливий робітничий центр не вийшов із сфери нашого впливу»⁴⁷.

Процес розвалу есерівської та інших дрібнобуржуазних партій, що посилився після Жовтневого збройного повстання в Петрограді, привів до того, що число їх скорочувалося. Значну частину в есерівських організаціях становили ліві, які в листопаді оформилися в самостійну партію. У згаданій змістовній праці Р. І. Ветрова та А. М. Черненка про есерів на Україні показано, як у цей період дедалі поглиблювався розкол між правою та лівою частинами, як есерівські організації втрачали силу.

Заслугує на увагу висновок авторів про те, що «вплив правих катастрофічно падав, а лівих есерів був ще досить значним...»⁴⁸. На підтвердження сказаного наводяться деякі дані про результати виборів до Всеросійських Установчих зборів. Водночас автори неодноразово⁴⁹ ведуть мову про катастрофічне скорочення рядів партії, однак нічим не обґрунтовують свої твердження. Уявляється, що автори випереджають події, заявляючи, нібито «завершальний етап боротьби за владу Рад став разом з тим заключним актом політичного банкрутства есерів на Україні»⁵⁰. Такий висновок стосовно часу проведення І Всеукраїнського з'їзду Рад є дещо передчасним, оскільки створюється оманливе враження, нібито есерівські організації на кінець 1917 р. мало не припинили зовсім своє існування й згорнули діяльність. Насправді ж цей процес був складнішим і тривалішим.

На перевиборах Харківської та Катеринославської Рад, що відбулися у серпні, найбільше голосів одержали саме есери. У виконкомах названих Рад вони становили, відповідно, 37,5% і 30%. І лише перевибори Харківської Ради в листопаді та Катеринославської в грудні принесли більшовикам переконливу перемогу, та все ж есери зайняли друге місце при зменшенні числа їх представників у виконкомах обох Рад рівно на 10%.

Політична поразка, якої зазнали всі дрібнобуржуазні партії, в тому числі й есери, напередодні Жовтня, не була ще їхнім остаточним ідейним та організаційним крахом. Усі вони, і насамперед есери, являли собою поки що вагому політичну силу. Наприкінці ж 1917 р. при загальному зменшенні рядів есерівської партії деякі її організації продовжували зростати, інші рідшали. Наприклад, у Костянтинівці та Юріївці (нині — Комунарськ) в есерівських організаціях влітку 1917 р. було по 1 тис. чол., а в січні 1918 р. їх стало тут відповідно 170 і 300⁵¹.

Водночас у Юзівці, де есерівська організація в червні налічувала 750 чол., у липні вона виросла до 1 тис. чол.⁵², а в березні 1918 р. становила більш як 3 тис. чол.⁵³ У Кременчуці в липні в есерівській організації лічилося 1140 чол., а на жовтень стало 2 тис.⁵⁴

У Харківській губернії в червні налічувалося 45 груп з 2 тис. членів партії есерів⁵⁵, а в липні у самому Харкові їх уже стало 3 тис.,

⁴⁷ Там же.— арк. 176.

⁴⁸ Ветров Р. И., Черненко А. М. Указ. соч.— С. 46.

⁴⁹ Там же.— С. 23, 28, 34.

⁵⁰ Там же.— С. 52.

⁵¹ Трудовой народ.— 1917.— 11 июля; Земля и воля.— 1918.— 26 янв.

⁵² Земля и воля.— 1917.— 9 июля; Ветров Р. И., Черненко А. М. Указ. соч.— С. 11.

⁵³ Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917—апрель 1918 г.); Сб. документов и материалов.— Киев, 1962.— С. 123.

⁵⁴ Ветров Р. И., Черненко А. М. Указ. соч.— С. 11; Земля и воля.— 1917.— 17 окт.

⁵⁵ Земля и воля.— 1917.— 14 июля.

в губернії ж — до 5 тис.⁵⁶ За даними, наведеними Л. М. Спіріним, у Харківській губернії в березні 1918 р. було 10 200 лівих есерів⁵⁷. Цифра досить вражаюча, однак слід враховувати той факт, що тільки в одному Ізюмському повіті в січні 1918 р. налічувалося близько 3 тис. переважно лівих есерів, а у Вовчанському тоді ж їх було 1 тис.⁵⁸ В Ізюмі 14 лютого проходив повітовий з'їзд партії лівих есерів, на який прибуло 25 представників від 16 осередків з 2500 членами партії⁵⁹. Всього на Харківщині есерівські організації діяли тоді в 11 повітах. Тому навряд чи можна нехтувати цими даними без переконливих доказів їх неповноти або неточності.

Таблиця 4

Назва Рад, місяць	Більшовики	Меншовики	Есери	УПСР—УСДРП	Інші	Безпартійні
Київська Р.Р.Д. (XI)	60	20	13,3	6,7	—	—
Харківська (XI)	47,5	10	27,5	10	—	5
Катеринославська (XII)	46,6	16,7	20	16,7	—	—
Луганська (X)	87,5	5	5	2,5	—	—
Одеська (XI)	40	22,8*	20	8,6	8,6**	—
Миколаївська (X)	33	19	45	—	3	—

* Разом з бунівцями.

** Разом з безпартійними.

Таблиця 5. Партійний склад делегатів від Рад України на Всеросійських з'їздах Рад

З'їзд	Число делегатів	Більшовики та співчуваючі	Есери та співчуваючі	Меншовики	Інші партії	Невідомі
II — 25—27 жовт. (7—9 листоп.) 1917 р.	140	65	33 (22 лівих)	20 (16 інтер.)	13	9
III — 10—13 (23—26) січ. 1918 р.	101	53+2	26 (14 лівих)	5	2	13
IV — 14—16 берез. 1918 р.	210	114+9	60 (53 лівих)+2	10 (3 інтер.)	7	8

Як уже зазначалося, в цій найчисленнішій з партій ішов посилений процес розколу, формування її лівої частини, яка дедалі дужче схилялася до більшовицького гасла «Вся влада Радам!», дедалі різкіше ставила питання про необхідність підтримки робітничо-селянської влади та її діяльності, спрямованої на захист інтересів трудящих міст і сел, чітко усвідомлюючи, що інакше їй загрожує втрата колишнього впливу й авторитету. Ці тенденції явно проглядалися ще перед Жовтнем, але після перемоги збройного повстання у Петрограді вони викикали в рядах партії есерів обгрунтовану тривогу.

В міру переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну меншовики та есери в Радах, які перебували, за визначенням В. І. Леніна, «у центрі всієї революції»⁶⁰, втрачали свої колишні позиції. Найсвідоміші робітники і солдати все частіше відмовляли їм у довірі і все активніше підтримували партію пролетаріату — справжню захисницю інтересів робітничого класу і всіх трудящих.

У Радах, як у фокусі, відбивалася розстановка політичних сил. Основну масу їх виконавчих комітетів, сформованих на пропорційній основі відповідно до складу партійних фракцій, у листопаді—грудні

⁵⁶ Там же.— 15 июля.

⁵⁷ Спирин Л. М. Указ. соч.— С. 100.

⁵⁸ Земля и воля.— 1918.— 26 янв.

⁵⁹ Там же.— 17(14) февр.

⁶⁰ Ленин В. И. Съема (квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б): Доповідь про поточний момент 24 квітня (7 травня) // Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 341.

1917 р. очолили більшовики, які зайняли уряд: досить міцні позиції. Ось яким було процентне співвідношення партійно-політичних сил у виконкомах Рад великих промислових центрів України наприкінці 1917 р. (табл. 4).

Яскравим показником тієї ролі, яку стали відігравати меншовики та есери в політичному житті, було різке зменшення чисельності їхніх фракцій у Радах і, як наслідок, порівняно невеликий процент серед делегатів на з'їздах Рад (табл. 5).

Таким чином, якщо на II Всеросійському з'їзді Рад меншовики в українській делегації становили 15,6%, то на наступних—III й IV—їх число скоротилося майже до 5%. Реальне місце меншовиків серед трудящих України переконливо продемонстрував і II Всеукраїнський з'їзд Рад, що проходив у Катеринославі 17—19 березня 1918 р.: серед більш як 1 тис. делегатів вони являли собою жалюгідну групу з 6 чол., тобто менше 1%.

Значнішим було число представників на з'їздах Рад есерів, серед яких переважали ліві. На II Всеросійському з'їзді Рад вони становили 23,5%, на III—25,7%, а на IV—приблизно третину членів української делегації.

Якщо у правих есерів різко зменшилося число прибічників, то ліві ще продовжували користуватися певною підтримкою. На II Всеукраїнському з'їзді Рад, де були широко представлені Ради селянських депутатів, із зареєстрованих делегатів на момент його відкриття, які заявили про свою партійність, 414 чол. (або близько половини) були лівими есерами—російськими та українськими. І це були в основному представники Катеринославської, Полтавської та Харківської губерній⁶¹.

Есерівські ряди рідшали, їхні місцеві організації розвалювалися⁶². Ще зберігали певний вплив ліві есери, які до другого свого з'їзду (17—25 квітня 1918 р.) налічували 62 651 чол.⁶³ Однак після відомих подій липня 1918 р. відбувся дальший розкол і різкий відплив рядових членів з цієї партії, лідери якої стали на шлях контрреволюції й боротьби проти Радянської влади.

Крім головних дрібнобуржуазних партій меншовиків та есерів, що діяли по всій країні, на Україні були досить сильними буржуазні та дрібнобуржуазні націоналістичні партії, а серед них—українські есери й соціал-демократи, що створювало тут для більшовиків додаткові труднощі в боротьбі за владу Рад. В організаціях українських есерів (УПСР), як зазначалося в доповіді ЦК III з'їздові УПСР 21 листопада 1917 р., було 75 тис. чол.⁶⁴

Українські есери, які на виборах до Установчих зборів у ряді місць виступали в блоці з українськими соціал-демократами, «селянською спілкою», а часом і з російськими есерами, одержали, як відомо, найбільше число голосів. Проте ця перемога була ілюзорною й короткочасною. Буквально наступного дня після виборів навіть та частина українського селянства, яка певний час сподівалася на вирішення Центральною радою земельного питання в інтересах трудящих, після її III Універсалу (7 листопада) та роз'яснень до нього переконалася в істинній суті ради і партій, що її підтримували, й зробила свій остаточний вибір на користь влади Рад і партії більшовиків.

Підсумовуючи діяльність УПСР за 1917 р. і характеризуючи її становище на початок січня 1918 р., центральний орган цієї партії

⁶¹ Социалистическое строительство в годы гражданской войны на Украине.— Киев, 1986.— С. 23.

⁶² Гусев К. В., Ерицян Х. А. От соглашательства к контрреволюции (очерки истории политического банкротства и гибели партии социалистов-революционеров.— М., 1968.— С. 194; та ін.

⁶³ Спирин Л. М. Классы и партии в гражданской войне в России.— С. 100.

⁶⁴ Народная воля.— 1917.— 23 лист.; Земля и воля.— 1917.— 30 нояб.

змалював досить неприємну картину. Число членів УПСР у губерніях стало дуже незначним. За винятком Чернігівщини, де виявлених членів цієї партії набралось 1056, у решті губерній їх число не перевищувало 1 тис. чол., а подекуди обмежувалося кількома десятками. Так, на Волині було зафіксовано всього 82 члени УПСР, Катеринославщині — 616, Київщині — 953, Поділлі — 811, Полтавщині — 767, у Таврії — 74, на Харківщині — 854, Херсонщині — 781⁶⁵.

Після перемоги соціалістичної революції, падіння Центральної ради і повсюдного встановлення влади Рад ця партія, котра й до перемоги Жовтня не мала опори в робітничому середовищі, розгубила свій актив. Від неї відійшла й та частина селянства, яка на певному етапі її підтримувала.

Центральний орган УПСР повідомив своїх читачів про становище осередків партії, що склалося в Києві після захоплення міста окупантами, коли, здавалося б, були створені найсприятливіші умови для її діяльності. А втім газета не приховувала свого здивування з приводу відсутності опори партії в масах, незважаючи на те, що вона являлася правлячою: «Як це не дивно, а наша партія, будучи державною, не має широкого впливу... Коли ми в нашій столиці не маємо широких організованих в нашій партії трудящих мас, то що може бути на провінції...»⁶⁶.

З масовим поверненням солдатів у свої села ряди УПСР різко скоротилися, зникла зовсім і та уявна міцна опора, яку нібито мали українські есери в армії. Антинародна суть УПСР, відхід від неї селянських мас призвели до різкого скорочення її чисельності. У травні 1918 р. стався розкол УПСР і ліве її крило поклало початок партії боротьбістів. У Харкові 14 листопада 1918 р. на загальних зборах місцевої організації УПСР було присутніх тільки 17 чол., що є досить переконливим показником кризового становища, в якому перебувала ця партія. В доповіді А. Заливчого йшлося про те, що її лідери фактично залишилися без мас, партія втратила авторитет. «Особливо серед робітництва УПСР майже не має впливу...» Що ж до її загальної чисельності, то на той час було «в партії 600—700 членів — кількість надзвичайно мала...»⁶⁷.

Деяке пожвавлення українських лівих есерів, так званих боротьбістів — дрібнобуржуазної націоналістичної партії, спостерігається в 1919 р. Але цей період її активності був нетривалим. У березні 1920 р. Всеукраїнська конференція боротьбістів прийняла рішення про саморозпуск.

Порівняно невеликою була споріднена з меншовиками дрібнобуржуазна націоналістична партія українських соціал-демократів — УСДРП. Незважаючи на нечисленність складу (у квітні 1917 р. — 1000—1200 чол., у жовтні — 5 тис.)⁶⁸, її лідери займали ключові позиції в Генеральному секретаріаті Центральної ради.

У спеціальному дослідженні І. Ф. Кураса детально аналізується увесь пройдений УСДРП шлях — від виникнення до остаточного політичного краху. На великому фактичному матеріалі відтворюється конкретна діяльність цієї партії та її місцевих організацій. Велика їх частка (23 із 42) діяла на Київщині, Поділлі й Полтавщині, поповнюючи свої ряди за рахунок дрібної міської буржуазії. Максимальна кількість членів була в Києві та Харкові: приблизно по 200 чол. (у квітні). В Одесі й Полтаві тоді ж було, відповідно, 106 і 35 членів УСДРП⁶⁹.

⁶⁵ Боротьба. — 1918. — 28(15) квіт.

⁶⁶ Там же. — 17(4) квіт.

⁶⁷ Там же. — 27(14) груд.

⁶⁸ Курас І. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — Киев, 1978. — С. 128; Ветров Р. И. Автореф. дис. ...докт. ист. наук. — С. 28.

⁶⁹ Курас І. Ф. Повчальний урок історії // Ідейно-політичне банкрутство української соціал-демократичної партії / — К., 1986. — С. 83—84.

Проповідуючи класовий і національний мир, ратуючи за продовження імперіалістичної війни, захищаючи існуючий лад, виступаючи проти соціалістичної революції і влади Рад, УСДРП не стала ні масовою, ні авторитетною. В Харкові, за свідченням тамтешнього її лідера М. Петренка, хоч в організацію й записалося 700 чол., членські внески сплачувало тільки 170—180, а на зборах звичайно бувало до 80 чол.⁷⁰

У звіті про виконану роботу, заслуханому на загальних зборах організації 18 серпня, зазначалося, що дані збори, як і попередні, не залучили великого числа членів партії. Керівництво харківської організації УСДРП саме заявило, що йому фактично не вдалося створити на промислових підприємствах міста свої діючі організації, й змушене було констатувати, що переважна частина «українського пролетаріату йде за російськими партіями»⁷¹.

Аналогічне становище склалося і в Києві. Так, 3 грудня на засіданні місцевої організації УСДРП було присутніх, як можна судити за результатами голосування, всього 78 чол.⁷² Очевидно, це була реальна кількість членів цієї партії в Київській міській організації.

Вплив УСДРП був надзвичайно слабким⁷³. У період загальнонаціональної кризи різко зросла політична активність мас, швидкими темпами йшов процес їх більшовизації, визрівало розчарування в меншовиках та есерах, російських і українських, значно посилювалося прагнення певної частини трудящих вийти з-під впливу дрібнобуржуазних партій, а всередині цих партій виникали ліві угруповання й течії.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка засвідчила неспроможність політики угодовства, революційно настроєні елементи цих партій остаточно переконалися, що їм не по дорозі зі своїми лідерами, котрі тільки називали себе соціалістами, а насправді зрадили своїм заявам і відкрито перейшли в табір контрреволюції.

Подібні процеси відбувалися в усіх дрібнобуржуазних партіях: скрізь виділяються ліві течії, які невдовзі організовано оформляються в самостійні групи й партії.

Повсюдно нарастають опозиційні настрої в організаціях УСДРП⁷⁴, відбувається розкол в рядах українських соціалістів і виникнення «лівих» груп, що стало одним із промовистих доказів краху політики Центральної ради й партій, що її підтримували, переходу на революційні позиції тієї частини українських трудящих, які певний час перебували під її впливом. В організації таких груп виявлялася підтримка лівою частиною цих партій більшовицьких лозунгів, їх розчарування в Центральній раді. Зникнення з політичної арени численних партій, що іменували себе соціалістичними, і перехід революційно настроєних їх колишніх членів на позиції більшовиків мали важливе політичне значення. Тим самим були продемонстровані їх ідейний та організаційний розвал і торжество принципів марксизму-ленінізму. Відмічаючи історичну заслугу партії більшовиків у революції, В. І. Ленін писав: «...В рішучий момент, в момент завоювання влади і створення Радянської республіки, більшовизм був єдиним, він привернув до себе все краще з близьких йому течій соціалістичної думки, він об'єднав навколо себе *весь* авангард пролетаріату і *гігантську більшість* трудящих»⁷⁵.

Партія кадетів — головна партія російської буржуазії, за свідченням Л. М. Спіріна, «ніколи не перевищувала кількох десятків тисяч

⁷⁰ Робітнича газ.— 1917.— 26 серп.

⁷¹ Изв. Юга.— 1917.— 24 авг.

⁷² Робітнича газ.— 1917.— 6 груд.

⁷³ Банкротство мелкобуржуазных партий России 1917—1922 гг.: Сб. науч. тр. — М., 1977.— Ч. I.— С. 122—123.

⁷⁴ Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне.— М., 1980.— С. 22—27.

⁷⁵ Ленін В. І. Привіт італійським, французьким і німецьким комуністам // Повне збір. творів.— Т. 39.— С. 201—202.

чоловік», «починаючи з літа 1917 р. вплив і чисельність кадетів стали катастрофічно падати»⁷⁶. І. І. Мінц, посилаючись на дані кадетського щотижневика, стверджує, що в кожній повітовій організації налічувалося в середньому близько 100 чол., а в губернській та обласній — по 200—300, за винятком столиць⁷⁷.

У колективній праці «В. И. Ленин и история классов и политических партий в России» автори дійшли висновку, що на кінець літа 1917 р. її чисельність дорівнювала 50 тис. чол.⁷⁸ Облік опублікованих списків місцевих комітетів кадетської партії дав змогу іншому радянському історикові — Х. М. Астрахану — простежити зростання з місяця в місяць числа її організацій. На його думку, до жовтня в ній налічувалося 70—80 тис. членів партії⁷⁹. У своїй іншій праці Л. М. Спирін визначає кількість кадетів на кінець літа 1917 р. — 65—70 тис. чол. Це число він супроводжує такою припискою: «З осені число кадетів зменшується»⁸⁰. Досліджуючи в своїй праці кадетську контрреволюцію та її розгром, Н. Г. Думова вважає, що «навіть чи партія «народної свободи» влітку 1917 р. налічувала більш як 70 тис. чоловік»⁸¹. Щоправда, спеціальні енциклопедичні видання обмежилися мінімальними даними для визначення числа членів кадетської партії в 1917 р. — «бл. 50 тис. чол.»⁸².

Таким чином, єдиної думки про точне число членів цієї партії немає. Не існує якихось даних і про кількість їх на Україні. Разом з тим відомо, що у липні в ряді губерній, у тому числі в Катеринославській та Чернігівській, відбулися делегатські з'їзди. Є відомості про те, що в Катеринославі та Ніжині у червні було зареєстровано, відповідно, 300 й 60 кадетів, а в Глухові на липень 1917 р. — 300⁸³. У міській організації Житомира в травні лічилося понад 300 членів партії «народної свободи»⁸⁴. Отже, дотримуючись середніх даних, можна вважати, що у 8 губернських містах і 3 обласних центрах (на Україні такими були Київ, Харків та Одеса) влітку 1917 р. налічувалося приблизно 2—2,5 тис. кадетів. Якщо виходити з існування в третині повітів країни організацій партії «народної свободи» з указаним середнім числом її членів, то кагети на Україні в цілому становили влітку 1917 р. порівняно невеликий загін загальною чисельністю 5—6 тис. чол.

Підсумки виборів до Всеросійських Установчих зборів за округами та губернськими містами свідчать про те, що процент виборців, які віддали свої голоси за цю контрреволюційну партію, був незначним⁸⁵.

Разом з тим слід зазначити, що в міру переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну дедалі чіткіше поляризувалися сили революції й контрреволюції. В той час як навколо партії

⁷⁶ Спирин Л. М. Указ. соч. — С. 43.

⁷⁷ Мінц И. И. Указ. соч. — С. 105.

⁷⁸ В. И. Ленин и история классов и политических партий в России. — М., 1970. — С. 258.

⁷⁹ Астрахан Х. М. Указ. соч. — С. 187.

⁸⁰ Спирин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. — 1920 г.). — М., 1977. — С. 252, 323.

⁸¹ Думова Н. Г. Кадетская контрреволюция и ее разгром (октябрь 1917—1920 гг.). — М., 1982. — С. 24.

⁸² Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. — С. 221; Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. — М., 1987. — С. 251.

⁸³ Астрахан Х. М. Указ. соч. — С. 186; Спирин Л. М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России. — С. 347, 349; Крестьянское движение в 1917 году. — М.; Л., 1927. — С. 128.

⁸⁴ ЖОДА, ф. Р-405, спр. 7, арк. 238.

⁸⁵ Спирин Л. М. Классы и партии в гражданской войне в России. — С. 416—424; Кичий И. В. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине. — С. 57, 58, 60, 61; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — С. 152, 180; Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине. Хроника событий. — Киев, 1982. — Ч. 2. — С. 206; Соболев М. Выборы до Всеросійських та Українських установчих зборів на Полтавщині // Літопис революції. — 1931. — № 3. — С. 48—49.

більшовиків згуртовувалися всі передові й революційні елементи, партія кадетів ставала центром контрреволюційного табору.

Хоча кадети на виборах до Всеросійських Установчих зборів на Україні порівняно з виборами в органи місцевого самоуправління й одержали удвоє менший процент від загальної кількості голосів (близько 4%), все ж число виборців, що віддали за них свої голоси, майже потроїлося.

Таблиця 6. Основні політичні партії та їх чисельність наприкінці 1917 р. (в тис. чол.)

Партія	По всій країні	На Україні	Джерела
Більшовики	400	50	Протоколи ЦК РСДРП(б) (август 1917—февраль 1918). — М., 1958. — С. 94; Нариси історії Комуністичної партії України. — К., 1977. — С. 212.
Меншовики	143	33	Октябрьское вооруженное восстание в Петрограде. — М., 1980. — С. 302.
Бунд	30	10	Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. — С. 73; Ветров Р. И. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — С. 28.
Есери	500 (V)	69	Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. — С. 688; Укр. іст. журн. — 1976. — № 12. — С. 78.
Українські есери (УПСР)	—	75	Укр. іст. журн. — № 11. — С. 145.
Українські с.-д. (УСДРП)	—	5	Кураc И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — С. 128.
Кадети	50	8—10	Великая Октябрьская социалистическая революция. — Энциклопедия. — С. 221.

В ряді великих міст України на осінь 1917 р. кадети в основному збільшили число своїх прихильників, що дає змогу зробити висновок про зростання сил контрреволюції на момент вирішального штурму, а також про їх відносну слабкість порівняно з пролетаріатом і його партією. Кадети на виборах до Установчих зборів одержали по країні 2 млн. голосів, а на Україні—приблизно 1/6 їх частку. Очевидно, таке співвідношення поширюється й на членів цієї партії. Напевно, не буде гріхом проти істини, якщо, з урахуванням сказаного, визначити їх число на Україні на осінь 1917 р. у 8—10 тис. чол.

Кадети, безумовно, були головною силою контрреволюції, але водночас розгорнули свою діяльність і близькі до них за цілями й завданнями буржуазно-поміщицькі партії та організації: українські соціалісти-федералісти, спілка земельних власників, єврейські та польські буржуазно-націоналістичні партії, споріднені з ними групи.

Притягальним центром для всіх контрреволюційних сил стала буржуазно-націоналістична Центральна рада, що перетворилася на одне з вогнищ всеросійської контрреволюції. В союзі з каледінцями, які розгорнули свій наступ на революційний Донбас, вона стала головною перпоною на шляху встановлення Радянської влади на Україні. Переліченими партіями не вичерпується багатобарвна палітра політичного життя на Україні в 1917 р. Проте інші буржуазні та дрібнобуржуазні партії й організації мали незначне число членів і не відігравали істотної ролі у складній політичній боротьбі. Та не брати їх до уваги не можна. Завдання наступних дослідників — визначити істинне місце цих партій в історичних подіях тих часів.

Якщо звести повідомлені вище дані в таблицю [6], можна наочно побачити, які основні партії діяли наприкінці 1917 р. і що вони являли собою в кількісному відношенні.

Не являючись абсолютно точними, ці дані все ж певною мірою відтворюють головні сили протиборства, які чинили жорстокий опір партії пролетаріату. Всіх її ворогів об'єднувала спільна антирадянська платформа, але суперечності в контрреволюційному таборі не сприяли його зміцненню. На відміну від ідейно та організаційно згуртованої партії більшовиків, лави якої невинно зростали, а її чітка і ясна програма знаходила дедалі більші розуміння й підтримку як значного числа робітників, так і більшості трудящего селянства, всі її політичні противники не тільки не змогли об'єднати свої зусилля, а й не зуміли подолати внутрішні протиріччя. В результаті вплив цих партій стрімко падав, а число їх членів різко скорочувалося.

Партія пролетаріату своєю послідовно революційною діяльністю привертала на свій бік широкі маси трудящих, які на практиці переконалися, що її політичні вимоги відповідають їх життєвим інтересам і прагненням. Твердий курс більшовиків на соціалістичну революцію був підтриманий і кращими представниками дрібнобуржуазних партій, для яких з часом стало очевидним, що політика, здійснювана їхніми лідерами, йде у розріз з інтересами трудящих, що тільки соціалістична революція і влада Рад забезпечать жаданий мир, принесуть свободу й вирішать усі поставлені життям проблеми в інтересах трудового народу.

Широкі народні маси на основі власного політичного досвіду зробили свій вибір. Вони пішли за партією більшовиків, керованою В. І. Леніним. Вірні своєму інтернаціональному обов'язку, трудящі України, для яких ленінська карбована думка про єдність дій пролетарів великоруських та українських як неодмінну передумову існування вільної України⁸⁶ стала твердою життєвою позицією, разом з робітничим класом і селянською біднотою всієї Росії піднялися на боротьбу за перемогу соціалістичної революції. Результатом їх героїчного подвигу став Великий Жовтень, який відкрив перед народами нашої країни широкий шлях будівництва соціалістичного суспільства і поклав початок нової ери в житті людства.

Ю. М. Гамрецький

БОЛЬШЕВИКИ И ИХ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРОТИВНИКИ НА УКРАИНЕ В 1917 г. СООТНОШЕНИЕ СИЛ

Резюме

В статье рассмотрено соотношение сил большевиков Украины — одного из крупных и боевых отрядов единой РСДРП(б) — и их основных политических противников в 1917 г. На основе конкретного фактического материала показаны, кроме общероссийских буржуазных и мелкобуржуазных партий, и местные, националистические, осложнявшие борьбу пролетариата за победу власти Советов на Украине. Определяется их численность и документально обосновывается, как по мере перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую эти партии теряли свое влияние, уменьшались в количестве, как они неуклонно шли к своему идейному и организационному краху.

⁸⁶ Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання // Повне зібр. творів.— Т. 24.— С. 125.

І. М. МЕЛЬНИКОВА (Київ), І. М. КУЛИНИЧ (Київ)

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І РОЗВИТОК СВІТОВОЇ СИСТЕМИ СОЦІАЛІЗМУ

Велика Жовтнева соціалістична революція, поклавши початок утвердженню соціалізму як нового суспільного ладу, стала переломною подією всесвітньої історії. Її перемога визначила генеральний напрям і основні тенденції світового розвитку в сучасну епоху, відкрила магістральний шлях соціального прогресу людства — загального революційного оновлення світу на соціалістичних засадах. Після Жовтня 1917 р. капіталізм перестав бути єдиною всеохоплюючою соціально-економічною формацією. Робітничо-селянська Радянська держава, що народилася в революції, являла собою принципово відмінну від капіталізму суспільну систему. Невдовзі після перемоги Жовтневого збройного повстання В. І. Ленін писав: «Історія людства проробляє в наші дні один з найбільших, найважчих поворотів, що мають неосяжне — без найменшого перебільшення можна сказати: всесвітньо-визвольне — значення... Ми ввели і зміцнили Радянську республіку, новий тип держави, незмірно вищий і демократичніший, ніж найкращі з буржуазно-парламентарних республік. Ми встановили диктатуру пролетаріату, підтриманого біднішим селянством, і розпочали широко задуману систему соціалістичних перетворень. Ми пробудили віру в свої сили і запалили вогонь ентузіазму в мільйонах і мільйонах робітників усіх країн»¹. Таким чином, Країні Рад — першій в світі соціалістичній державі випала відповідальна і важка історична роль — бути першопрохідцем у прокладанні нових шляхів суспільного розвитку, створенні бази для становлення соціалізму не тільки в національному, а й в інтернаціональному масштабі.

В. І. Ленін вбачав міжнародне, всесвітньо-історичне значення Жовтневої революції в її загальній революціонізуючій дії на всі інші країни, а також у тому, що деякі основні риси перемігшої в Росії соціалістичної революції мають не місцеве, не національно-особливе, не російське тільки, а міжнародне значення і будуть властиві всім наступним соціалістичним революціям². Цей другий аспект всесвітньо-історичного значення Жовтневої революції і створення першої в світі соціалістичної держави Ленін незмінно пов'язував з необхідністю творчого застосування набутого в Росії досвіду революції в інших країнах, де з новою силою мають проявитися як загальні риси й головні закономірності соціалістичної революції, вперше розкриті нашою країною, так і своєрідне конкретно-історичне, національно-особливе їх відбиття. Ще в 1916 р. Ленін писав, що різні країни придуть до соціалізму «не зовсім однаково, кожна внесе своєрідність в ту чи іншу форму демократії, в той чи інший різновид диктатури пролетаріату, в той чи інший темп соціалістичних перетворень різних сторін суспільного життя»³.

Жовтнева соціалістична революція дала могутній імпульс інтернаціональній солідарності міжнародного пролетаріату. Провідною тенденцією в розвитку міжнародного робітничого руху стало зростання класової соціалістичної свідомості пролетарських мас, формування революційного авангарду, що прискорило процес утворення комуністичних партій у багатьох країнах світу й підготувало ґрунт для створення в 1919 р. III-го, Комуністичного Інтернаціоналу.

¹ Ленін В. І. Головне завдання наших днів // Повне зібр. творів. — Т. 36. — С. 75—76.

² Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Там же. — Т. 41. — С. 3—4.

³ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» // Там же. — Т. 30. — С. 117.

Під впливом соціалістичної революції, що перемогла в Росії, піднялася революційна хвиля, яка захопила багато країн. Боротьба пролетаріату й національно-визвольний рух пригноблених народів у жовтні 1918 р. покінчили з Австро-Угорською імперією. На її уламках виникли нові національні держави—Австрія, Угорщина, Чехословаччина, Югославія. В листопаді 1918 р. відбулася революція в Німеччині, яка скинула кайзерівську монархію. В 1919 р. виникли нові вогнища соціалістичної революції в ряді європейських країн—утворилися Угорська, Баварська та Словацька Радянські республіки. Вони впали під ударами переважаючих сил контрреволюції та міжнародного імперіалізму, але залишили глибокий слід у свідомості революційного пролетаріату, підтвердивши реальну можливість руху по шляху до соціалізму. Жовтнева революція сколихнула й Схід, піднявши на боротьбу проти імперіалістичного іґа мільйони в колоніальних і залежних країнах. Колосальне значення мало те, що народжена Жовтнем Радянська держава з самого початку існування стала на шлях широго поважання незалежності та самовизначення всіх народів, великих і малих.

Своїм першим актом — Декретом про мир, прийнятим 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. II Всеросійським з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів, Радянська влада проголосила основні принципи зовнішньої політики соціалістичної держави: інтернаціоналізм і солідарність у відносинах з народами, які борються проти імперіалізму; політика мирного співіснування з країнами з іншим соціальним ладом. У ленінському Декреті про мир, зверненому до всіх урядів і народів, констатувалося, що Радянська держава проводитиме свою зовнішню політику «згідно з правовою свідомістю демократії взагалі і трудящих класів особливо...»⁴, що свідчило про класову основу зовнішньої політики соціалізму, її інтернаціоналізм. Декрет закликав народні маси включитися в боротьбу за мир, за перебудову міжнародних відносин, щоб у цих відносинах запанували рівноправність, свобода, мир і дружба. Свідомих робітників Декрет закликав «успішно довести до кінця справу миру і разом з тим справу визволення трудящих та експлуатованих мас населення від усякого рабства та експлуатації»⁵. В цьому документі знайшли концентрований вираз ідеї формування нової системи міжнародних відносин і дальшого розвитку світового революційного процесу, розпочатого перемогою Жовтневої революції.

Радянський уряд урочисто проголосив основою своєї діяльності в галузі міжнародних відносин рівність і суверенність народів, вільне їх самовизначення аж до відокремлення й створення самостійних держав. І зразу ж почав послідовно й рішуче втілювати в життя проголошені ним принципи взаємовідносин між народами як усередині країни, так і в стосунках з іншими державами. Коли в грудні 1917 р. Фінський сейм виніс рішення про відокремлення Фінляндії від Росії, Радянський уряд без зволікань, 31 грудня 1917 р., прийняв постанову про визнання державної незалежності Фінляндської республіки⁶. Невдовзі після цього у Фінляндії відбулася пролетарська революція і утворився робітничий уряд. 1 березня 1918 р. між РСФРР та Фінляндською Соціалістичною Республікою було укладено договір, що закріплював встановлені між ними відносини рівноправності, добросусідства, взаємодопомоги й співробітництва⁷. Радянсько-фінляндський договір, за дорученням РНК РСФРР підписаний В. І. Леніним, став першим в історії міжнародно-правовим актом, що регулював зв'язки двох суверенних пролетарських держав. Дія договору була нестривалою, оскільки у травні 1918 р. фінляндська буржуазія при до-

⁴ Документи внешней политики СССР.— М., 1957.— Т. 1.— С. 12.

⁵ Там же.— С. 14.

⁶ Там же.— С. 71.

⁷ Декреты Советской власти.— М., 1957.— Т. 1.— С. 503—510.

помозі німецьких інтервентів задушила Фінляндську Соціалістичну Республіку.

Перемога Жовтневої революції створила передумови для відновлення незалежності Польщі. Рядом юридичних актів, декретів і постанов Радянського уряду було розірвано всю систему договорів, що стосувалися поділу Польщі, «через їх суперечність принципів самовизначення націй і революційній правосвідомості російського народу, який визнав за польським народом невід'ємне право на самостійність і єдність»⁸. Тим самим створювалися безпосередні умови для поновлення в листопаді 1918 р. польської державності.

У постанові ВЦВК про анулювання грабіжницького Брест-Литовського договору, підписаній 13 листопада 1918 р. В. І. Леніним та Я. М. Свердловим, знову підкреслювалося, що «в основу справжнього миру народів можуть лягти лише ті принципи, які відповідають братнім відносинам між трудящими всіх країн і націй і які були проголошені Жовтневою революцією»⁹. Першим досвідом здійснення на практиці принципів пролетарської класової солідарності і братерського співробітництва між країнами, що ставали на шлях соціалістичної революції, було прагнення Радянського уряду встановити тісне співробітництво з Угорською Радянською республікою весною і літом 1919 р. Молода Радянська держава надала дійову підтримку народові Афганістану у відстоюванні його національної самостійності, 10 червня 1919 р. встановила з ним офіційні добросусідські відносини¹⁰, які в наступний період були підтверджені й закріплені в ряді рівноправних договорів та угод. Їх практична реалізація не припинялася навіть у важкі роки громадянської війни та інтервенції. І в наші дні допомога Радянського Союзу Демократичній Республіці Афганістан у захисті завоювань Жовтневої революції базується на тих, перших післяреволюційних договорах і угодах між обома країнами. Після підписання 28 лютого 1921 р. в Москві договору з Афганістаном, який заклав основи дружніх зв'язків між двома сусідніми країнами¹¹, Радянський уряд в інструкції своєму представникові в Кабулі у червні 1921 р. чітко визначав політичну лінію у відносинах з країнами, які, подібно до Афганістану, виступали за утвердження своєї самостійності: «Наша політика є політика миру і співробітництва між усіма народами. Нині, коли східні народи, які, будучи економічно відсталими, болісно терплять іноземне економічне гноблення, соціалістична Радянська Росія є для них природним другом»¹².

Восени 1921 р. була підписана угода між Радянською Росією і Монголією, де перемогла народна революція. В бесіді з монгольською делегацією 5 листопада 1921 р. В. І. Ленін висловив надзвичайно важливу думку про можливість некапіталістичного розвитку раніше відсталих країн при підтримці соціалістичних держав. В. І. Ленін зазначав також, що внаслідок географічного розташування Монголії агресивні імперіалістичні кола намагатимуться перетворити її на плацдарм воєнних дій проти Радянської держави. Як єдино правильний шлях він пропонував послідовну боротьбу за зміцнення державної та господарської незалежності Монголії в союзі з робітниками й селянами Радянської Росії¹³. Створена в 1921 р. Монгольська Народно-Революційна партія взяла на озброєння марксистсько-ленінське вчення і, спираючись на допомогу першої країни соціалізму, повела трудящих на боротьбу за остаточне визволення, забезпечення необхід-

⁸ Документи внешней политики СССР.— С. 460.

⁹ Там же.— С. 566.

¹⁰ Там же.— М., 1958.— Т. 2.— С. 174.

¹¹ Там же.— С. 221.

¹² Там же.— М., 1960.— Т. 4.— С. 166.

¹³ Див.: Ленін В. І. Розмова з делегацією Монгольської Народної Республіки // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 222—223.

них передумов для соціалістичних перетворень. Це було прямим продовженням справи Великого Жовтня. В 1924 р. проголошено Монгольську Народну Республіку.

Жовтнева революція відкрила новий етап у розвитку пролетарського інтернаціоналізму, незмірно посилила дієвість його основоположних принципів, якісно збагатила зміст і форми його вияву. Найважливішим інтернаціональним обов'язком робітничого класу Радянської країни — батьківщини світового соціалізму й оплоту світового революційного руху — стала революційна перебудова суспільства, прагнення зробити «максимум здійснимого в одній країні для розвитку, підтримки, пробудження революції в усіх країнах»¹⁴. В. І. Ленін надавав величезного значення силі прикладу соціалізму, його революціонізуючого впливу на народи інших країн. «Треба показати практично, на прикладі,— підкреслював Володимир Ілліч,— значення комунізму»¹⁵. Творча діяльність радянських людей у будівництві нового суспільства і всемірна підтримка ними трудящих зарубіжних країн у їхній боротьбі за національну свободу й соціальний прогрес стали взірцем виконання інтернаціонального обов'язку. У свою чергу міжнародний пролетаріат бачив свій інтернаціональний обов'язок у підтримці першої соціалістичної держави. Інтернаціоналісти із зарубіжних країн, беручи участь у захисті завоювань Великого Жовтня, боролися за спільну для трудящих усього світу справу соціалізму. Тим самим вони не лише допомагали радянському народові відбивати скажені атаки внутрішніх ворогів і міжнародного імперіалізму, в надзвичайно важких умовах будувати Радянську державу, а й боролися за свободу своїх народів, за соціалістичне майбутнє своїх країн.

Міжнародне значення історичних завоювань Жовтневої революції яскраво розкрилося у створенні та розвитку СРСР — першої в світі єдиної союзної соціалістичної держави. В Декларації про утворення СРСР, прийнятій I Всесоюзним з'їздом Рад 30 грудня 1922 р., вказувалося на докорінну відмінність характеру відносин між народами в капіталістичному та соціалістичному світі й зазначалося, що «сама будова Радянської влади, інтернаціональної за своєю класовою природою, штовхає трудящі маси радянських республік на шлях об'єднання в одну соціалістичну сім'ю». З'їзд підкреслив, що «нова союзна держава стане гідним увінчанням закладених ще в жовтні 1917 року основ мирного співжиття і братерського співробітництва народів, ...послужить вірним оплотом проти світового капіталізму й новим рішучим кроком на шляху об'єднання трудящих усіх країн...»¹⁶.

Згуртування всіх націй і народностей нашої країни на принципах соціалістичного інтернаціоналізму в нерушимий союз рівноправних народів стало важливим внутрішнім фактором, який сприяв будівництву соціалізму. В той же час досягнення Радянської держави в утвердженні нового суспільного ладу, досвід соціально-економічних і культурних перетворень, зовнішня політика Радянського Союзу, що завжди ґрунтувалася на принципах миру, поважання незалежності та рівноправності всіх народів, зміцнення позицій СРСР на міжнародній арені, стали вирішальними факторами зростаючого впливу Країни Рад на світовий розвиток, явили собою надихаючий приклад для трудящих усіх країн у боротьбі за соціальне й національне визволення.

Титанічні зусилля робітничого класу, всіх народів нашої країни в будівництві соціалізму увінчалися перемогою. Уперше в історії наукова теорія соціалізму була практично втілена у життя і людство здобуло реально існуюче соціалістичне суспільство. На досвіді Радянсько-

¹⁴ Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський // Там же.— Т. 37.— С. 290.

¹⁵ Ленін В. І. Збори активу Московської організації РКП(б) 6 грудня 1920 р.: Доповідь про концесії // Там же.— Т. 42.— С. 71.

¹⁶ Документи внешней политики СССР.— М., 1962.— Т. 6.— С. 117—118.

го Союзу пройшли історичну перевірку найважливіші загальні закономірності соціалістичної революції й будівництва соціалізму. Радянський Союз став живим втіленням ідей пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, взірцем соціалістичних міжнародних відносин між трудящими різних країн.

Нездоланна життєва сила соціалістичного устрою, нерозривної дружби народів нашої країни, радянського патріотизму і пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму особливо яскраво виявилися в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Відстоюючи свободу й незалежність Радянської Вітчизни, завоювання соціалізму, радянський народ, керований Комуністичною партією, виконував і свій інтернаціональний обов'язок, подаючи допомогу у визвольній боротьбі народам інших країн, поневолених фашизмом.

Радянський Союз вніс вирішальний вклад у розгром німецького фашизму та японського мілітаризму. І це була не тільки воєнна перемога Радянських Збройних Сил, а й перемога соціалізму в протиборстві двох суспільних формацій, яка показала, що соціалізм — найнадійніший оплот миру, демократії й соціального прогресу. Склалися сприятливі умови для поглиблення всесвітньо-історичного процесу соціального визволення, розпочатого Великим Жовтнем. У ряді країн Європи та Азії, визволених від панування фашизму й мілітаризму, звершилися народно-демократичні та соціалістичні революції, почали здійснюватися докорінні соціально-економічні та суспільно-політичні перетворення, які відкрили народам цих країн шлях до соціалізму.

Перемога соціальних революцій 40-х років у цілому ряді країн була зумовлена передусім внутрішніми закономірностями їхнього історичного розвитку, тривалої і впертої боротьби трудящих мас під керівництвом комуністичних і робітничих партій проти імперіалістичного гноблення, за соціальне й національне визволення, революційною ситуацією, що склалася в цих країнах на кінець війни. Та, безумовно, важливе значення мало й те, що народно-демократичні і соціалістичні революції на завершальному етапі антифашистської національно-визвольної боротьби і в перші повоєнні роки розвивалися не ізольовано, а могли спиратися на допомогу могутньої соціалістичної держави — Радянського Союзу, були захищені від втручання зовнішніх імперіалістичних сил. Політична, економічна, дипломатична підтримка Радянського Союзу сприяла закріпленню революційних завоювань і зміцненню нового суспільного устрою в народно-демократичних країнах, створювала необхідні передумови для їх переходу до будівництва соціалізму.

Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок світовій соціалістичній системі. Але тривалий час соціалізм розвивався в рамках однієї, окремо взятої країни. З переходом на шлях соціалізму ряду країн почали активно діяти об'єднуючі їх сили. Виникла об'єктивна можливість і необхідність політичного згуртування та співробітництва на основі спільності соціального ладу, інтересів і цілей, спільного захисту соціалістичних завоювань, економічного співробітництва і взаємодії. Соціалізм, ставши дійсністю спочатку в нашій країні, перетворився на світову систему¹⁷.

Світова соціалістична система як інтернаціональна спільність суверенних держав, що стали на шлях соціалізму, склалася в основному в другій половині 40-х років. На цей час революційний процес, що розвивався в країнах народної демократії, привів до встановлення у них диктатури пролетаріату й утвердження соціалістичних виробничих відносин. Таким чином, диктатура пролетаріату стала силою інтернаціональною, тобто існуючою уже не в одній, а в ряді країн.

¹⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— К., 1986.— С. 11.

Міцний фундамент для розвитку дружніх відносин між СРСР та країнами народної демократії був закладений договорами про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу. З Чехословаччиною, Польщею та Югославією такі договори були укладені Радянським Союзом ще в період спільної боротьби проти фашизму. В 1948 р. були підписані договори з Румунією, Угорщиною, Болгарією. На початку 50-х років Радянський Союз мав договори про дружбу та співробітництво з усіма народно-демократичними державами. Союзнацькі договори були підписані й між ними самими¹⁸. Всі ці договори стали міжнародними документами нового типу. Вони юридично закріпили союз рівноправних і суверенних держав і заклали правові основи розвитку співробітництва між народами на принципах пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму.

Якщо до цього Радянський Союз здійснював вплив на розвиток світового революційного руху головним чином силою свого прикладу, то після утворення світової системи соціалізму великого значення для інших країн набула історична практика будівництва соціалізму в СРСР. Життя показало, що інші народи, вступаючи на шлях соціалістичного розвитку, можуть спертися на здобутки Радянського Союзу як першої в історії людства країни соціалізму і, використовуючи її досвід з урахуванням конкретних історичних умов і особливостей своєї країни, істотно полегшити процес побудови соціалістичного суспільства. «Радянський народ своєю роботою першопрохідця,— писав Перший секретар ЦК Угорської соціалістичної робітничої партії Я. Кадар до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна,— дав великий основоположний і дійсний у міжнародному масштабі досвід тим народам, які пізніше вступили або в майбутньому стануть на шлях будівництва соціалізму... Практика — підсумки півстолітньої боротьби й надихаючі історичні досягнення Радянського Союзу, утворення світової соціалістичної системи й динамічний розвиток наших країн — блискучий доказ правильності ленінського вчення про будівництво соціалізму»¹⁹.

Розвиток світової соціалістичної системи проходить двома взаємозв'язаними лініями. Одна з них — економічні перетворення в країнах, що стали на шлях соціалізму; друга — розвиток міждержавних економічних, політичних і духовних взаємин, які дедалі більше згуртовують народи соціалістичних країн і сприяють як успіхам будівництва соціалізму в кожній країні, так і зміцненню світової системи соціалізму в цілому.

«Соціалізм,— говориться в новій редакції Програми КПРС,— викликав до життя новий, небачений раніше тип міжнародних відносин, що розвиваються між соціалістичними державами. Їх міцний фундамент — однотипність соціально-економічного і політичного ладу; марксистсько-ленінська ідеологія; класова солідарність; дружба, співробітництво і взаємодопомога в розв'язанні завдань будівництва і захисту нового суспільства; боротьба за мир, міжнародну безпеку і суспільний прогрес; рівноправність, поважання незалежності і суверенітету кожної держави»²⁰.

Країни і народи, що стали на шлях соціалізму,— а тепер це вже третина людства, багато країн, розташованих на трьох континентах,— починали з різних вихідних рівнів за станом економіки і культури, укладом життя, історичними й національними традиціями. В неоднакових умовах, при різних співвідношеннях класових сил і політичного досвіду, специфіки міжнародного становища окремих країн та інших особливостей проходило в них становлення нового суспільного ладу.

¹⁸ Історія зовнішньої політики СРСР. 1945—1975.— М., 1976.— Т. 2.— С. 52—53, 204—205.

¹⁹ Кадар Я. Ленін — теоретик и организатор строительства социализма // Ленинизм живет и побеждает.— М., 1970.— С. 369.

²⁰ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: Нова ред.— С. 11—12.

А це неминуче породжувало, як і передбачав В. І. Ленін, багатоманітність шляхів і методів, багатство конкретних форм соціалістичних перетворень у всіх сферах суспільного життя.

Однак при всій багатоманітності світу соціалізму, і це знову підкреслив XXVII з'їзд КПРС, неминуще значення мають загальні закономірності соціалізму. Історична практика, досвід, нагромаджений соціалістичними країнами за минулі десятиліття, демонструють визначальну роль дії цих загальних закономірностей, таких як: влада трудящих при провідній ролі робітничого класу; керівництво розвитком суспільства з боку комуністичної партії, озброєної ідеологією наукового соціалізму; утвердження суспільної власності на основні засоби виробництва й на цій базі — планомірне зростання економіки в інтересах народу; здійснення принципу «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею»; розвиток соціалістичної демократії; рівноправність і дружба всіх націй і народностей; захист революційних завоювань від посягань класових ворогів²¹.

Використання загальних закономірностей у конкретних умовах кожної із соціалістичних країн — основа їх впевненого просування вперед, подолання труднощів зростання і своєчасного розв'язання суперечностей, які виникають, реальний вклад правлячих комуністичних партій у загальний процес соціалістичного розвитку.

Економіка європейських країн народної демократії в перший післявоєнний період розвивалася в цілому, незважаючи на всі виникаючі труднощі, досить швидкими темпами. Так, у 1962 р. промислове виробництво перевершило довоєнний рівень в Албанії більш як у 28 разів, Болгарії — в 15, Угорщині — в 5,1, НДР — 3,6, Польщі — 9,1, Румунії — 6,6, Чехословаччині — 4,7, Югославії — в 5,2. Радянському Союзу — у 9,1 раза. Всі соціалістичні країни разом піднесли цей показник за даний період у 7,5, а капіталістичні — в 2,7 раза. Разом з цим відбувався процес істотних якісних змін у структурі продуктивних сил: різко змінилося співвідношення промисловості й сільського господарства в сукупному суспільному продукті. В усіх європейських соціалістичних країнах протягом цих років динамічно розвивалися ключові галузі виробництва²².

Звичайно, таких успіхів братні країни змогли домогтися лише завдяки згуртуванню своїх економічних і політичних потенціалів. Вступ ряду європейських країн на шлях соціалізму після другої світової війни і утворення світової соціалістичної системи стало яскравим підтвердженням лєнінського положення про те, що «навколо революційної Росії все більше й більше групуватимуться окремі різні федерації вільних націй» і що це об'єднання відбуватиметься «цілком добровільно, без брехні і заліза...»²³.

Торкаючись майбутніх економічних стосунків між країнами й народами, В. І. Ленін зазначав, що «все суспільство повинно перетворитися в єдиний кооператив трудящих... Зараз потрібне одне, щоб тільки було однастайне прагнення йти з відкритою душею в цей єдиний світовий кооператив»²⁴.

В умовах економічної блокади з боку імперіалістичних держав Заходу країнам, які після закінчення другої світової війни обрали соціалістичний шлях розвитку, необхідно було негайно переорієнтувати свої зовнішньоекономічні зв'язки, тісніше згуртуватися навколо

²¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 153.

²² Содружество социалистическое. СЭВ: итоги и перспективы. — М., 1973. — С. 27—32.

²³ Ленін В. І. Третій Всеросійський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів : Заключне слово перед закриттям з'їзду 18 (31) січня // Повне зібр. творів. — Т. 35. — С. 277.

²⁴ Ленін В. І. Промова на III з'їзді робітничої кооперації // Там же. — Т. 37. — С. 331—332.

першої в світі соціалістичної держави — Радянського Союзу. Цього вимагало життя. Разом з розвитком і зміцненням світової соціалістичної системи розвивались і вдосконалювалися різні форми економічного співробітництва між братніми країнами. В 1945—1948 рр. це співробітництво мало переважно двосторонній характер, охоплюючи головним чином сферу обігу. Воно відповідало завданням відбудови народного господарства країн у той період, характерові й рівневі продуктивних сил. Але в цих країнах існували загальні проблеми, зв'язані з післявоєнною відбудовою й далішим розвитком економіки. Їх територіальна близькість також стала однією з передумов розвитку та поглиблення співробітництва. Таким чином, у міжнародній обстановці, що склалася на той час, двосторонні зв'язки між країнами народної демократії і Радянським Союзом були вже недостатніми. Братні країни мали знайти відповідні форми співробітництва, які б створили можливість якнайкраще використати переваги світової соціалістичної системи при розв'язанні різних економічних проблем і протистояти економічному та політичному натискові капіталістичних країн.

На початку січня 1949 р. в Москві відбулася нарада представників Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії, СРСР і Чехословаччини, на якій обговорювалися питання економічного співробітництва країн народної демократії й Радянського Союзу. Нарада констатувала: США, Англія та уряди деяких інших західноєвропейських країн бойкотують торговельні зв'язки з країнами народної демократії й Радянським Союзом, котрі не вважають за потрібне підкорятися диктатові «плану Маршалла», що порушує їх суверенітет і суперечить народногосподарським інтересам. Враховуючи цю обставину та з метою здійснення ширшого економічного співробітництва країн народної демократії й СРСР, було визнано за необхідне створити Раду Економічної Взаємодопомоги з представників європейських країн — учасниць наради на основі рівноправного представництва. У 1950 р. до РЕВ вступила Німечка Демократична Республіка, в 1962 р. — МНР, в 1972 р. — Куба, в 1978 р. — В'єтнам. У 1949 р. Албанія також стала членом РЕВ, але з 1961 р. вона не бере участі в її роботі. Нині РЕВ об'єднує 10 суверенних соціалістичних країн, розташованих на трьох континентах, з населенням (1985 р.) приблизно 465 млн. чол.²⁵

Створення РЕВ, яке стало значною історичною подією й закономірним результатом формування нового типу міжнародних відносин, що почали складатися між країнами соціалізму вже в перші повоєнні роки, було природним завершенням прагнення соціалістичних країн до тіснішого економічного та політичного співробітництва, планомірного розвитку форм багатосторонньої спільної діяльності, яскравим підтвердженням ленінських слів про те, що «при соціалізмі трудящі маси самі не згодні ніде на замкнутість з чисто економічних... мотивів»²⁶. Наступне десятиріччя після створення РЕВ характеризується інтенсивним розвитком економічного співробітництва безпосередньо у сфері виробництва і зростаючим впливом його на сферу обігу.

Будівництво основ соціалізму в країнах народної демократії й нарощування загального економічного потенціалу світової соціалістичної системи проходило в умовах загострення міжнародної обстановки, посилення підступів імперіалістичних сил з метою відновлення в соціалістичних країнах повалених народом експлуататорських режимів. Це вимагало дальшого згуртування братніх країн для гарантування своєї безпеки і спільного захисту завоювань соціалізму. Важливою віхою в розвитку воєнно-політичного союзу соціалістичних країн став Варшавський Договір, укладений в травні 1955 р. на Нараді європейських

²⁵ Содружество стран — членов СЭВ // Политико-экономический словарь-справочник. — М., 1986. — С. 127.

²⁶ Ленін В. І. Підсумки дискусії про самовизначення // Повне збір. творів. — Т. 30. — С. 35.

держав по забезпеченню миру й безпеки в Європі у відповідь на створення агресивних блоків імперіалістичних держав²⁷. Підписаний вісьмома європейськими соціалістичними державами Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу сприяв дальшому згуртуванню, зміцненню й розвитку економічного, політичного і воєнного їх співробітництва, створенню надійної системи колективної безпеки.

Таким чином, у рамках Ради Економічної Взаємодопомоги та Організації Варшавського Договору історично склалася соціалістична співдружність, яка є політичним і економічним союзом суверенних соціалістичних держав, об'єднаних спільністю корінних інтересів і цілей, дружбою і взаємодопомогою, узами широкого, багатопланового співробітництва, координацією дій у міжнародних справах.

Єдність країн соціалізму знайшла свій вияв у Декларації, прийнятій на Нараді представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, яка відбулась у Москві в листопаді 1957 р. В цьому документі, що став результатом колективної теоретичної думки братніх марксистсько-ленінських партій соціалістичних країн, узагальнено досвід розвитку світової соціалістичної системи, розглянуто питання стратегії й тактики комуністичних партій з урахуванням загальних закономірностей переходу до соціалізму та їх вияву в конкретних історичних умовах, підтверджено основні принципи взаємовідносин між соціалістичними державами. «Для зміцнення братерських відносин і дружби між країнами соціалізму, — наголошувалося в Декларації, — необхідна марксистсько-ленінська інтернаціоналістична політика комуністичних і робітничих партій... Всі питання взаємовідносин між соціалістичними країнами можуть повністю розв'язуватись шляхом товариського обговорення на основі неухильного додержання принципів соціалістичного інтернаціоналізму»²⁸.

В другій половині 60-х і в 70-х роках між багатьма соціалістичними країнами були підписані нові двосторонні договори про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу. Необхідність цього була зумовлена особливостями розвитку соціалістичної співдружності, зв'язаними з удосконаленням виробничих відносин у кожній країні, завершенням будівництва основ соціалізму й переходом до будівництва зрілого, розвинутого соціалістичного суспільства, з поглибленням соціалістичної економічної інтеграції і всебічним розвитком процесу поступового зближення країн соціалізму, а разом з цим і виникненням нових завдань, які вимагали посилення взаємодії в усіх сферах життя як на двосторонній, так і на багатосторонній основі, в тому числі й у рамках Ради Економічної Допомоги та Організації Варшавського Договору. Оновлення договірних відносин було зв'язане також зі зміною міжнародної обстановки: зміцненням позицій світового соціалізму, зростанням впливу соціалістичної співдружності на хід подій у світі. На початок 80-х років між соціалістичними країнами існувало 46 договорів про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу (або про дружбу та співробітництво)²⁹.

Успіхи перших 20 років співробітництва країн — членів РЕВ забезпечили можливість переходу від окремих інтеграційних заходів до якісно нового етапу співробітництва — розгортання комплексного інтеграційного процесу по всіх основних напрямках виробництва. Необхідність курсу на всебічний розвиток економічної інтеграції диктували потреби дальшої інтернаціоналізації матеріального й духовного життя країн — членів РЕВ, зміцнення їх політичного союзу і взаємодії. У липні 1971 р. XXV сесія Ради Економічної Взаємодопомоги прийня-

²⁷ Варшавское Совещание европейских государств по обеспечению мира и безопасности в Европе, 11—14 мая 1955 г. — М., 1955.

²⁸ Програмні документи боротьби за мир, демократію і соціалізм. — К., 1964. — С. 11.

²⁹ Дипломатия стран социализма. — М., 1980. — С. 89—90.

ла Комплексну програму поглиблення і вдосконалення співробітництва та розвитку соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ, розроблену зусиллями всіх країн — учасниць цієї організації. Важливе місце в реалізації Комплексної програми мало прийняття довгострокових цільових програм співробітництва та двосторонніх довгострокових програм економічного й науково-технічного співробітництва.

У світовому господарстві позиції соціалістичного світу визначаються передусім його виробничим і науково-технічним потенціалом, на-рощування якого відбувається швидшими, ніж у сучасного капіталізму темпами. І ця тенденція простежується навіть на фоні зниження загальносвітової динаміки економічного розвитку в 70—80 роках. Так, сукупний національний дохід соціалістичних країн протягом 15 років (1971—1985 рр.) зростав у середньому за рік на 5,3%, у країнах РЕВ — на 4,6, у розвинутих же капіталістичних країнах — на 3 і в країнах, що розвиваються, — на 4,7%. Частка країн соціалізму в світовому виробництві електроенергії зросла у 1985 р. порівняно з 1970 р. з 23 до 25%, видобуток нафти — з 18 до 28, газу — з 22 до 41, виробництво сталі — з 30 до 38, мінеральних добрив — з 33 до 43, цементу — з 30 до 38, металорізальних верстатів — з 39 до 53, колісних і гусеничних тракторів — із 47 до 56% і т. д.³⁰

В останні роки соціалістичним країнам доводилось вирішувати намічені завдання в складних умовах, зазнаючи певного впливу погіршення світової економічної кон'юнктури й міжнародного політичного клімату. Деяке уповільнення темпів економічного розвитку на початку 80-х років було пов'язане і з змінами внутрішніх умов — вичерпанням у соціалістичних країнах в основному можливостей екстенсивного методу й переходом на інтенсивний шлях розвитку народного господарства, що вимагає перебудови його структури, реконструкції промисловості, вдосконалення механізму управління з метою ефективнішого використання економічного потенціалу, зростання на якісно новій основі.

На переломному етапі, в середині 80-х років, світ соціалізму, поставлений жорстокими вимогами історії перед необхідністю повніше й на вищому якісному рівні використовувати корінні переваги свого передового суспільного ладу, різко підвищити коефіцієнт корисної дії соціалістичної суспільної системи, відповів на виклик часу прийняттям і закріпленням у рішеннях XXVII з'їзду КПРС, чергових з'їздів правлячих партій країн соціалістичної співдружності курсу на прискорення соціально-економічного розвитку. Здійснюється крутий поворот до всемірної інтенсифікації виробництва, науково-технічного, економічного й соціального прогресу, динамічнішого зростання сил і могутності соціалізму. Необхідність такого динамізму диктується турботою про добробут народів, інтересами посилення обороноздатності й протидії війсьній небезпеці, нарешті в цьому — демонстрація можливостей соціалізму, переваг соціалістичного способу життя. Соціалізм не може відстати, не може поступитися своїми історичними перевагами в темпах економічного зростання, здатності вдосконалювати суспільні відносини відповідно до вимог часу та інтересів соціального прогресу.

З кожним роком дедалі настійніше виявляється загальна потреба країн соціалізму в спільному використанні переваг інтернаціоналізації господарського життя. Вже досягнута така ступінь взаємодії і взаємодоповнення національних господарств, за якої перспективи кожної країни РЕВ невіддільні від прогресу інтеграційного співробітництва. Важливими етапами цього шляху стали рішення Економічної наради на вищому рівні (1984 р.) та Комплексна програма науково-технічного прогресу країн — членів РЕВ до 2000 року, прийнята наприкінці

³⁰ Богомолів О. Т. Социалистические страны на переломном этапе мирового экономического развития // Коммунист. — 1987. — № 8. — С. 103.

1985 р. У відповідності з ними готуються або вже здійснюються великомасштабні програми та угоди з багатостороннього співробітництва в галузі машинобудування, електроніки, енергетики, збереження ресурсів. У результаті координації планів на 1986—1990 рр. в основному розв'язані важливі питання забезпечення країн РЕВ паливом і сировиною, в тому числі завдяки об'єднанню зусиль у спорудженні паливно-сировинних об'єктів, яскравим прикладом чого є спорудження газопроводів «Союз», Уренгой — Помари — Ужгород, «Прогрес», Криворізького гірничо-збагачувального комбінату для переробки окислених залізних руд. До здійснення Комплексної програми науково-технічного прогресу залучено близько 400 радянських організацій та понад 1000 підприємств і організацій інших країн РЕВ³¹.

Визначаючи ключову роль економічної інтеграції в розвитку світового соціалізму, КПРС виходить з того, що «інтеграція покликана дедалі більше сприяти прогресу суспільного виробництва і соціалістичного способу життя в країнах співдружності, прискоренню процесу вирівнювання рівнів їх економічного розвитку, зміцненню позицій соціалізму в світі»³². В Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року конкретизовані плани й завдання господарської взаємодії з братніми соціалістичними країнами. СРСР, володіючи найпотужнішим економічним та науково-технічним потенціалом, вбачає свій інтернаціональний обов'язок у тому, щоб всіляко сприяти розвитку інтеграційного співробітництва в рамках РЕВ, реалізації спільно накреслених планів і завдань. Їх виконання є для КПРС і братніх партій, трудящих країн співдружності не тільки економічним, а й політичним завданням. Прискорений соціально-економічний розвиток, науково-технічний прогрес, реалізація значних соціальних програм виведуть наші країни на якісно вищий рівень, а досягнення соціалізму в нарощуванні продуктивності праці та опануванні здобутків науково-технічної революції визначатимуть результати мирного економічного змагання з капіталізмом і стануть найпереконливішим аргументом на користь соціалізму. З метою надання нових імпульсів соціалістичній інтеграції Радянський Союз, розпочавши перебудову всього народного господарства, управління ним, приділяє велику увагу й перебудові управління зовнішньоекономічною діяльністю. Зокрема, ст. 19 Закону про державне підприємство (об'єднання) наголошує на тому, що зовнішньоекономічна діяльність підприємства є важливою складовою частиною всієї його роботи і що пріоритетне значення при цьому мають співробітництво з підприємствами соціалістичних країн, розширення й поглиблення соціалістичної економічної інтеграції та розвиток ефективної кооперації³³.

У спільних документах країн соціалістичної співдружності знайшло відображення прагнення до активнішої взаємодії країн соціалізму, яка дає ефект не простого додавання, а примноження їх потенціалів, служить стимулом загального руху вперед, досягнення нових висот у соціально-економічному розвитку й науково-технічному прогресі. Першорядне значення для зміцнення єдності та згуртованості соціалістичної співдружності мала робоча зустріч у Москві 10—11 листопада 1986 р. керівників братніх партій соціалістичних країн — членів РЕВ. Учасники зустрічі обговорили кардинальні проблеми дальшого розвитку і вдосконалення співробітництва між соціалістичними державами, можливості повнішого розкриття потенціалу соціалізму. Було вироблено єдину лінію з найважливіших внутрішніх і міжнародних питань³⁴.

³¹ Там же.— С. 106.

³² Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 204.

³³ Рад. Україна.— 1987.— 1 лип.

³⁴ Правда.— 1986.— 12 нояб.

Обговоривши підсумки зустрічі, Політбюро ЦК КПРС підкреслило надзвичайно важливе значення її результатів для прискорення прогресу братніх країн, підвищення рівня їх співробітництва в усіх галузях. Було вказано, що це нерозривно зв'язане з дальшим розвитком відносин між країнами соціалізму на основі принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, рівноправності та взаємної відповідальності, взаємної вигоди і взаємної допомоги в економічній сфері, поєднання ініціативи кожного з узгодженою лінією в міжнародних справах, всесвітнім розширенням обміну досвідом соціалістичного будівництва і його спільним узагальненням. Високу оцінку дали підсумкам зустрічі керівні органи інших братніх партій країн — членів РЕВ³⁵.

Виходячи із спільно зробленого висновку про необхідність надати більшого динамізму інтернаціональній взаємодії, братні комуністичні та робітничі партії країн соціалістичної співдружності розгорнули велику роботу по вдосконаленню всієї системи взаємозв'язків і співробітництва, пошуку їх оптимальних форм. В економічних відносинах узято курс на поглиблення спеціалізації та кооперації виробництва, особливо в галузях, які визначають науково-технічний прогрес, розвиток прямих виробничих і науково-технічних зв'язків, створення спільних підприємств і науково-технічних об'єднань, активне співробітництво між виробничими та науковими колективами братніх країн, розвиток їх творчої й трудової ініціативи. Прямі зв'язки, насамперед між підприємствами та організаціями, які беруть безпосередню участь у реалізації конкретних завдань Комплексної програми науково-технічного прогресу країн — членів РЕВ до 2000 року і двосторонніх довгострокових програм економічного та науково-технічного співробітництва СРСР і братніх країн, сприяють раціональнішому використанню потужностей і вдосконаленню технологічних процесів, прискоренню впровадження у виробництво досягнень науки й техніки, прогресивного досвіду. У вирішенні цих завдань, розвитку нових, прогресивних форм співробітництва велика роль трудових колективів, безпосереднього спілкування трудящих братніх країн, обміну передовим виробничим і науково-технічним досвідом, інтернаціонального соціалістичного змагання, яке стало рухом мільйонів.

Важливим напрямом інтернаціональної взаємодії братніх партій, країн і народів соціалістичної співдружності є співробітництво та зближення в духовній, ідеологічній і культурній сфері. Актуальні питання ідейно-політичної роботи у світлі рішень з'їздів братніх партій і підсумків робочої зустрічі керівників комуністичних і робітничих партій країн — членів РЕВ у Москві були обговорені на нараді секретарів братніх партій соціалістичних країн з міжнародних та ідеологічних питань, що відбулася 22—23 січня 1987 р. у Варшаві. Учасники наради визначили шляхи поглиблення змісту і вдосконалення форм ідейно-політичної та пропагандистсько-виховної роботи в дусі патріотизму й інтернаціоналізму, активної боротьби за побудову соціалізму та комунізму в кожній з країн, зміцнення взаєморозуміння між народами в інтересах миру, національної незалежності, демократії, соціального прогресу. Було відмічено необхідність переконливіше розкривати політику й досягнення соціалістичних країн у галузі прав і свобод людини, вдосконалення соціалістичної демократії, національних відносин, розширення участі громадян в управлінні суспільством³⁶.

На сучасному перехідному етапі, коли йде пошук оптимальних форм соціалістичного розвитку та взаємодії братніх партій і країн на всіх напрямках удосконалення суспільного устрою, зростає значення повнішого використання духовного, інтелектуального потенціалу со-

³⁵ Там же. — 15 нояб.

³⁶ Проблемы мира и социализма. — 1987. — № 3. — С. 25.

ціалістичної співдружності. Визначаються нові, прогресивні форми ідеологічного й культурного співробітництва, щоб тісніше зв'язати його з практикою вдосконалення соціалізму, залучити до культурних зв'язків широкі верстви населення, демократизувати сферу духовного спілкування народів соціалістичних країн. Надзвичайно важливе завдання ідеологічної діяльності братні партії країн соціалізму вбачають в інтернаціональному вихованні трудящих, зміцненні дружби народів, яка виявляє свою велику життєву силу через соціалістичний інтернаціоналізм.

Марксистсько-ленінським партіям належить спрямовуюча, керівна роль у розвитку всебічного співробітництва соціалістичних країн. Своєю інтернаціоналістською політикою та практичною організацією діяльності вони ефективно впливають на розвиток і вдосконалення міждержавних, міжнародних відносин нового, соціалістичного типу. **«КПРС вважає своїм інтернаціональним обов'язком,— підкреслюється в Програмі КПРС,— разом з іншими братніми партіями зміцнювати єдність, нарощувати могутність і вплив соціалістичної співдружності»**³⁷.

Зв'язки правлячих партій країн соціалістичної співдружності характеризуються нині надзвичайною різноманітністю форм. Центральні Комітети братніх партій у тісній взаємодії утверджують єдність поглядів з усіх кардинальних питань внутрішньої і зовнішньої політики. Центральні органи партій успішно використовують продуману, ефективну систему обговорення та вироблення єдиної політики. Особливе значення в цій системі мають зустрічі, бесіди й переговори на вищому партійному рівні, діяльність Політичного консультативного комітету Варшавського Договору, обмін партійними делегаціями, особливо під час партійних з'їздів. Удосконалюються й самі форми міжпартійного співробітництва. Складається, як зазначалося на XXVII з'їзді КПРС, нова, можливо, ключова його ланка — інститут багатосторонніх робочих зустрічей керівників братніх партій, які дають змогу оперативного, по-товариському радитися щодо всього комплексу проблем соціалістичного будівництва, його внутрішніх і зовнішніх аспектів.

Під час офіційного дружнього візиту в Чехословаччину у квітні 1987 р. Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов у промові на мітингу чехословацько-радянської дружби в Празі всебічно охарактеризував соціалізм як могутнє міжнародне формування, що склалося в повоєнний період, з розгалуженою мережею взаємозв'язків між братніми країнами по партійній, державній і громадській лініях, міцними основами міжнародного соціалістичного поділу праці, великим досвідом функціонування багатосторонніх організацій соціалістичних держав, обміном цінностями науки й культури. Зробивши висновок, що період становлення соціалізму як світової системи минув і настав якісно новий етап у його розвитку, М. С. Горбачов виклав інтернаціональні принципи, якими керується КПРС і які мають бути основою взаємовідносин братніх партій на якісно новому етапі взаємодії країн соціалізму. **«Ми виходимо насамперед з того,— сказав він,— що всю систему політичних відносин між країнами соціалізму можна й треба неухильно будувати на основі рівноправності та взаємної відповідальності. Ніхто не має права претендувати на особливе становище в соціалістичному світі. Самостійність кожної партії, її відповідальність перед своїм народом, право суверенно розв'язувати питання розвитку країни — це для нас безумовні принципи. Разом з тим ми глибоко переконані, що успіхи соціалістичної співдружності неможливі без турботи кожної партії і країни не тільки про власні, а й про спільні інтереси, без шанобливого ставлення до друзів і союзників, обов'язкового врахування їх інтересів»**³⁸. Неухильне додержання братніми соціалі-

³⁷ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 205.

³⁸ Рад. Україна.— 1987.— 12 квіт.

стичними країнами цих інтернаціоналістських принципів має сприяти зміцненню їх єдності й згуртованості, взаемокорисному обмінові досвідом соціалістичного будівництва і товариському співробітництву, зрілості соціалізму, зростанню його притягальності і впливу у світі.

У зміцненні й поглибленні зв'язків і співробітництва братніх партій дедалі зростає роль місцевих партійних органів. Прямі контакти між місцевими партійними органами соціалістичних країн стали дієвим фактором політичного, економічного і культурного зближення братніх народів. Встановлення прямих зв'язків радянськими підприємствами та об'єднаннями з партнерами в країнах РЕВ втягує у співробітництво багатомільйонні маси трудящих. Широкий розвиток зв'язків між партійними організаціями провідних трудових колективів сприяє посиленню інтернаціоналістської свідомості братніх народів, формуванню єдиного соціалістичного способу життя.

Одна з головних особливостей сучасного, якісно нового етапу взаємовідносин між країнами соціалізму полягає в тому, що вони будуються з урахуванням різноманітності соціалістичного світу. В кожній окремій країні соціалізм розвивається під впливом притаманних їй історичних, національних, культурних, географічних особливостей. І правлячі партії з повагою ставляться не лише до цієї специфіки, а й до поглядів у кожній з країн на шляхи будівництва соціалізму.

В перші роки встановлення народної влади братні країни, природно, зверталися до єдиного на той час досвіду побудови соціалізму в Радянському Союзі. І, як правило, основні моменти цього досвіду були корисними для всіх соціалістичних країн. Адже СРСР був тоді єдиною країною, на яку вони могли спертися в своєму розвитку. Згодом, керуючись загальними закономірностями будівництва соціалізму, вони набули й власного досвіду соціалістичного розвитку. І цей досвід став надбанням усієї соціалістичної співдружності. Зросло значення обміну досвідом соціалістичного будівництва, його узагальнення. «Жодна партія,— підкреслює М. С. Горбачов,— не має монополії на істину. І, зрозуміло, усі вони криво зацікавлені в використуванні з урахуванням умов своїх країн усе цінне, що народжується в соціалістичному світі... Що ж до цінності цього досвіду, то критерій у нас один: суспільно-політична практика, результати соціально-економічного розвитку, зміцнення соціалізму на ділі»³⁹.

Не виключено, що у взаємовідносинах між соціалістичними країнами інколи можуть виникати труднощі, виявлятися різний підхід до розв'язання тих або інших питань. У таких випадках обов'язок кожної партії полягає в тому, щоб піклуватися про усунення суперечностей, у товариському дусі вирішувати всі питання, залишаючись на позиціях марксизму-ленінізму, не допускати підриву дружби народів соціалістичних країн.

80-ті роки висунули ряд серйозних проблем дальшого вдосконалення форм і поглиблення процесів міжпартійних зв'язків, які можна розв'язати тільки колективними зусиллями братніх партій. Зростання й розширення масштабів співробітництва, ускладнення його завдань вимагає вироблення дійовіших його форм, які відповідають не тільки сьогоdnішньому, а й завтрашньому етапові розвитку. Загострення на початку 80-х років міжнародного становища також вимагає дальшого зміцнення єдності дій правлячих партій, спрямування їх на зміцнення всіх ланок соціалістичної співдружності.

Людство переживає нині тривожний період своєї історії. Небачені досягнення науково-технічної революції відкривають перед ним безмежні горизонти прогресу, але й несуть у собі небезпеку його знищення. Агресивні кола імперіалізму гонкою озброєнь загрожують самому існуванню людської цивілізації. Найгострішою проблемою, що

³⁹ Там же.

постала перед людством, є проблема війни і миру. Відвернути війну, уберегти світ від ядерної катастрофи можна. В цьому — історичне покликання соціалізму, всіх прогресивних сил нашої планети, підкреслено в Програмі КПРС. Світ без воєн, без зброї — ідеал соціалізму. Миролюбна, конструктивна зовнішня політика СРСР і братніх країн соціалістичної співдружності демонструє всьому світові глибокий гуманізм і демократичність, продовжуючи цим ленінські ідеї мирного співіснування й дружби між народами. І це знайшло своє відображення у прийнятому на засіданні Політичного консультативного комітету в Берліні (травень 1987 р.) документі «Про воєнну доктрину держав — учасниць Варшавського Договору», який чітко виражає оборонний характер воєнної доктрини соціалізму, готовність і рішучість активно сприяти ядерному роззброєнню, ліквідації всіх видів зброї масового знищення, щоб зупинити сповзання людства до ядерної катастрофи. Країни соціалізму усвідомлюють, що успішне здійснення ними своєї історичної місії — збереження і зміцнення загального миру — багато в чому залежить від їх єдності і взаємодії.

Світ соціалізму вступає у новий, надзвичайно важливий етап свого розвитку. І щоб бути на рівні вимог, які висуває історія, щоб крокувати в ногу з часом, соціалізму — наймолодшій суспільній формації — необхідно розв'язувати нині чимало завдань щодо поглиблення демократичних завоювань, створення умов для розвитку господарської, політичної та соціальної ініціативи широких трудящих мас. Виходячи з відповідальності за долю соціалізму, з принципів соціалістичного інтернаціоналізму, братні партії країн співдружності об'єднують свої зусилля у справі оновлення створеного ними нового суспільного ладу.

На XXVII з'їзді КПРС вказувалося на велике значення продовження за одностайним рішенням його учасників дії Варшавського Договору, без якого сьогодні важко уявити собі світову політику в цілому, на прийняття Комплексної програми науково-технічного прогресу та на необхідність удосконалення діяльності штабу соціалістичної інтеграції — Ради Економічної Взаємодопомоги. «Енергія, діловитість, ініціатива — всі ці якості відповідають потребам часу, і ми будемо прагнути, щоб вони поширювалися на всю систему взаємовідносин братніх партій», — заявив на XXVII з'їзді М. С. Горбачов⁴⁰.

Від міцності соціалістичної співдружності, від успіхів творчої діяльності кожної країни, цілеспрямованості та узгодженості дій братніх партій і країн величезною мірою залежить хід змагання соціалізму з капіталізмом, майбутнє земної цивілізації. Досвід розвитку світової системи соціалізму, починаючи з перемоги Великого Жовтня у 1917 р., свідчить про те, що соціалістичний лад створює всі можливості як для впевненого прогресу суспільства, так і для гармонійних взаємовідносин між країнами.

І. Н. Мельникова, І. М. Кулинич

ВЕЛИКИЙ ОКТЯБРЬ И РАЗВИТИЕ МИРОВОЙ СИСТЕМЫ СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье показывается роль Великой Октябрьской социалистической революции как эпохального события, ставшего рождением мира социализма и началом нового этапа в развитии пролетарского интернационализма; международное значение опыта первого в мире социалистического государства; жизненность революционных традиций Великого Октября и продолжение его дела в победе народно-демократических и социалистических революций 40-х годов в ряде стран и образовании мировой си-

⁴⁰ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 85.

стемы соціалізму; розвиток між соціалістическими державами нового типу міжнародних відносин на принципах соціалістического інтернаціоналізму; формування соціалістического содружества. Розглядаються актуальні питання розвитку світового соціалізму, удосконалення інтернаціонального взаємодія країн соціалістического содружества на сучасному етапі.

Проти буржуазної фальсифікації історії

О. М. МАЙБОРОДА (Київ)

НЕСПРОМОЖНІСТЬ ТЛУМАЧЕННЯ БУРЖУАЗНОЮ ЕТНОПОЛІТИКОЮ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ НАРОДІВ РОСІЇ В ПЕРІОД ПІДГОТОВКИ ТА ПРОВЕДЕННЯ ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Велика Жовтнева соціалістична революція стала поворотним етапом в історії народів нашої країни. Під час її підготовки більшовицька «партія, — зазначається у новій редакції Програми КПРС, — з'єднала в один могутній потік пролетарську боротьбу за соціалізм, селянську боротьбу за землю, національно-визвольну боротьбу пригноблених народів Росії, загальнонародний рух проти імперіалістичної війни, за мир і спрямувала його на повалення буржуазного ладу»¹.

Проблема місця і ролі національно-визвольного руху народів Росії в період соціалістичної революції завжди була в полі зору буржуазних суспільствознавців. У працях на цю тему, виданих на Заході останнім часом, робляться марні спроби скористатися уроками історії для визначення найбільш ефективних методів маніпулювання національною свідомістю народів з метою пропаганди націоналізму і з його допомогою досягти стратегічної мети — розколоти за національними ознаками Радянський Союз. Крім того, фальсифікація національно-визвольного руху народів Росії покликана «спростувати» історичну закономірність їх об'єднання у Союзі РСР. «Проблема... порівняльної ваги національності і класу в революції, — писав професор Мічиганського університету (США) Р. Сані, — є більше, ніж академічне питання. По суті, на карту поставлено законність радянських виправдань реінтеграції національних меншостей у єдину державу»².

Постійна увага буржуазних суспільствознавців до розвитку національного руху народів Росії в період Жовтневої революції зумовлюється також потребою визначити серцевинну лінію в історії нашої країни, щоб, враховуючи її провідну роль у світовій соціалістичній системі, підібрати «ключ» до з'ясування основних закономірностей розвитку інших держав соціалістичної співдружності. Таким «ключем» буржуазні автори вважають етнічність, під якою західні соціологи розуміють комплекс етноспецифічних рис певної групи людей або етнічну одиницю (народ). Не випадково американські політологи Г. Кляйн та М. Ребан акцентують увагу на тому, що «вивчення східноєвропейських політичних систем показує постійний взаємозв'язок між етнічністю, модернізацією* та політичним розвитком», і саме «етнічність помітно фігуру-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 148.

² Transcaucasia: Nationalism and social change. — Ann Arbor, 1983. — Р. 244.

* Під модернізацією буржуазні суспільствознавці розуміють процес бурхливого промислового розвитку як капіталістичних, так і соціалістичних країн. Цей термін використовується для обґрунтування поглядів про схожість основних напрямів їх розвитку.

вала у піднесенні комунізму в регіоні». Останню думку майже дослівно повторює професор Мічиганського університету А. Мейер³.

Наведені положення свідчать про дедалі більшу популярність у буржуазному суспільствознавстві «концепції етнічності», суть якої зводиться в основному до тверджень про переважання етноспецифічних факторів над соціально-класовими у суспільно-політичному розвитку різних країн. Застосування основних положень цієї концепції при аналізі політичної історії набуло вигляду етнополітики. Прибічники цього напрямку буржуазного суспільствознавства намагаються сформулювати певні закономірності історичного розвитку шляхом узагальнення різних емпіричних даних про роль національних почуттів людей, їх боротьби за збереження власної етнічної специфіки в періоди піднесення національних рухів.

Як уже зазначалося, «буржуазна «емпірична методологія» лише зовні протилежна раціональним теоретичним побудовам, а по суті керується тими або іншими апіорними ідеями»⁴. Не маючи можливості в рамках однієї статті викласти всі основні постулати етнополітики, зупинимося лише на тих її положеннях, що мають безпосереднє відношення до обраної теми. Насамперед це думка про те, що місія кожної етнічної спільності — перехід до статусу національності в процесі саморозкриття і самоусвідомлення за умов обов'язкової «мобілізації»-і активної участі народних мас у національному русі. Реакційне західне суспільствознавство пов'язує національне піднесення з обов'язковим «внутрішнім очищенням», тобто відкиданням зовнішніх культурних впливів, щоб дати, мовляв, можливість соціальній групі заново відкрити свою справжню обцинну ідентичність⁵.

Хто ж стоїть на чолі цього процесу? В буржуазній політології існують елітистські концепції, згідно з якими виділення національної ідентичності відбувається тоді, коли «еліти свідомо вирішують обрати етнічні символи як основу мобілізації у суперництві з іншими елітами або за контроль над локальним суспільством, або за рівний чи привілейований доступ до можливостей та ресурсів, які з'являються у процесі модернізації»⁶. Хоча в даному разі економічні аспекти певною мірою порушуються, однак замовчується питання про економічні інтереси широких трудящих мас. Тим самим чітко вимальовується намагання буржуазних політологів спростувати марксистсько-ленінське положення про непримиренність соціально-класових суперечностей всередині націй і народностей.

Вожді, зазначав В. І. Ленін, керують не соціально-однорідною масою, а політичними партіями, які відображають інтереси певних соціальних класів, на які діляться маси⁷.

Буржуазна етнополітика зображає «еліту» етнічних спільностей як об'єднуюче ядро, ігноруючи соціально-класові суперечності, характерні для її стосунків з трудящими. Такий підхід «веде до заміни матеріального об'єкту ідеальним», коли зміст політичної свідомості «визначається не матеріальними, а ідеологічними відносинами, її розвиток — «саморозвитком» свідомості» тощо⁸.

Носії таких ідеалістичних поглядів не можуть зрозуміти справжню суть революційних подій, які є результатом діяльності мас, що досягли певного рівня класової свідомості. За словами Ф. Енгельса, «соціальна

³ The politics of ethnicity in Eastern Europe.— Boulder, 1981.— P. 1, 2.

⁴ Божко П. И. Методологическая роль исторического материализма в познании политических явлений : Автореф. дис. ... канд. филос. наук.— Киев, 1982.— С. 22.

⁵ Smith A. Nationalism in the twentieth century.— Oxford, 1979.— P. 121.

⁶ Brass P. Ethnicity and nationality formation // Ethnicity.— 1976.— № 3.— P. 229.

⁷ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі // Повне зібр. творів.— Т. 41.— С. 23.

⁸ Лашина М. В. Закономерности политики как общественного явления // Политика как общественное явление.— М., 1972.— С. 31.

революція — це *відкрита війна бідних проти багатих*»⁹. Тому питання про співвідношення у свідомості трудящих національних окраїн національних і класових моментів набуває важливого значення для відтворення там ходу революційних подій. Англійський історик Дж. Хоскін твердить, що події 1917 р. поставили перед кожним мешканцем Російської держави питання: належить він головним чином до Російської імперії чи до своєї «національної батьківщини»¹⁰. Водночас питання про класову приналежність трудящих національних окраїн та їх ставлення до російського пролетаріату буржуазний автор свідомо ігнорує.

Зрозуміло, що в ході підготовки та здійснення соціалістичної революції на околицях Російської імперії національним інтересам приділялося важливе місце. Однак перемога національно-визвольного руху була неможливою без повалення спочатку самодержавства, а потім — буржуазного Тимчасового уряду. Жоден народ не міг здійснити це власними силами, без допомоги російського робітничого класу та його авангарду — більшовицької партії. Тим самим створювався ґрунт для єднання трудящих окраїн з російським пролетаріатом, для поступового викриття націоналістичної ідеології, яка нерідко була домінуючою на початковому етапі розвитку національних рухів, і утвердження інтер-націоналістських гасел.

Національні моменти в революції становили лише один бік подій. Характерно, що і деякі дослідники політичної історії нашої країни визнають наявність на той час у свідомості народних мас національних окраїн «подвійної відданості» — етнічній спільності та соціальному класу¹¹. Однак у будь-якому разі основна тенденція етнополітики — акцент на етнічні фактори.

Особливо настирливо пропагується думка про безроздільну підтримку народними масами окраїн своїх «національних еліт», на якій ґрунтується теза про те, ніби там «класова свідомість серед корінних мас взагалі не існувала. Там же, де існувала, вона мала змішані національні обертони. Так, на Україні конфлікт був між українськими селянами і російськими землевласниками, в Татарії — між татарськими робітниками і російськими промисловцями, в Баку — між мусульманськими робітниками і вірменськими, російськими, шведськими або грузинськими нафтовими магнатами»¹².

Прибічники етнополітичних концепцій свідомо замовчують питання про економічні інтереси, навколо яких відбувалося об'єднання класових сил. «Національні обертони», про які говорять буржуазні автори, на практиці відходили на задній план, натомість яскраво проявлялася спільність класових інтересів і цілей трудящих різних націй, з одного боку, і експлуататорських класів незалежно від їх національної приналежності, — з другого.

На власному досвіді народні маси національних районів переконалися в тому, що місцеві буржуазно-націоналістичні партії — виразники інтересів «національних еліт» — були зацікавлені перш за все в посиленні експлуатації простих трудівників, що буржуазія «...інтересам капіталістичної експансії принесла в жертву свободу націй, як і демократизм взагалі»¹³. Спільність класових та економічних інтересів місцевої буржуазії з буржуазією великоруською підтвердила політика першої напередодні Великого Жовтня. Характеризуючи цей період, В. І. Ленін зазначав: «...Буржуазія пригноблених націй *тільки* базикає про націо-

⁹ Енгельс Ф. Ельберфельдські промови // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 2.— С. 528.

¹⁰ Hosking G. History of the Soviet Union.— London, 1985.— P. 96.

¹¹ Transcaucasia.— P. 245.

¹² Bennigsen A., Wimbush S. Muslim national communism in the Soviet Union.— Chicago; London, 1979.— P. 19.

¹³ Ленін В. І. Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення // Повне зібр. творів.— Т. 27.— С. 63.

нальне повстання, а на ділі вступає в реакційні угоди з буржуазією гноблячої нації за спиною і проти свого народу...»¹⁴.

У той час програми різних буржуазно-націоналістичних організацій містили в основному вимоги надання територіально-національної автономії. І хоча Тимчасовий уряд намагався продовжувати «єдино-неділимську» політику царизму, спільність класових інтересів буржуазії національної й російської зумовила той факт, що жодна націоналістична організація не ставила перед ним питання про відокремлення. Ця вимога була висунута буржуазними опортуністичними партіями тільки після жовтня 1917 р., тобто коли події в Петрограді поставили під загрозу інтереси місцевих експлуататорів¹⁵.

Більшовицька партія в ході підготовки і здійснення соціалістичної революції об'єднала в боротьбі проти експлуататорів пролетарський та національно-визвольний рух. Її досвід має неминуще всесвітньо-історичне значення, особливо в сучасних умовах. Саме тому буржуазні суспільствознавці всіляко силкуються довести, нібито національно-визвольний рух був несумісний з цілями більшовицької партії. Показовою щодо цього є заява Ш. Фітцпатрік (Колумбійський університет, США) про те, що, мовляв, «національні сепаратистські рухи, спрямовані проти «капіталістичної» і «автократичної» держави, були певною мірою подібні до сепаратистських рухів, учасники яких виступали проти інтернаціоналістської революційної справи, що її представляли більшовики і нова, Радянська республіка»¹⁶.

В західному суспільствознавстві поширені спекуляції, побудовані на тому, що інтернаціоналістські сили всередині національних рухів перемогли не одразу, і місцевій буржуазії спочатку вдавалося подекуди спрямовувати ненависть мас до російської буржуазії проти всіх росіян як представників пануючої нації. Названу обставину покладено в основу неспроможних тез про нібито антиросійську сутність національних рухів у період Жовтня, бо, мовляв, тільки за допомогою антиросійських лозунгів можна було добитися підтримки місцевого населення¹⁷. Національні рухи ототожнюються з політичною поведінкою «національних еліт», що представляли інтереси експлуататорських прошарків, характерною рисою яких було вороже ставлення до революційного російського пролетаріату, особливо після перемоги Великого Жовтня. Однак рушійними силами національно-визвольної боротьби виступали трудящі маси, які під впливом більшовицьких організацій поступово починали усвідомлювати, що саме пролетарська революція відображає їх корінні інтереси.

Підтвердженням того, що трудящі національних районів підтримали лозунги більшовиків, був, наприклад, провал спроб Центральної ради зобразити війну з урядом РСФРР, що спалахнула внаслідок підтримки Радою російської контрреволюції, як війну «великоросів проти українців». Саме тоді, в грудні 1917 — січні 1918 р., до повстання українських робітників проти націоналістичного уряду приєдналися два полки Центральної ради¹⁸.

У відсталих середньоазіатських районах вплив ісламу на населення позначався і на формах організації трудящих. Тут поряд з Радами робітничих і солдатських депутатів, які об'єднували головним чином російське населення, існували Ради мусульманських робітничих депу-

¹⁴ Ленін В. І. Про карикатуру на марксизм і про «імперіалістичний економізм» // Там же. — Т. 30. — С. 108.

¹⁵ Макарова Г. П. Осуществление ленинской национальной политики в первые годы Советской власти: 1917—1920 гг. — М., 1969. — С. 21, 24, 27; Курас И. Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. — Киев, 1978. — С. 136.

¹⁶ Fitzpatrick S. The russian revolution. 1917—1932. — Oxford; New York, 1985. — P. 62.

¹⁷ Hosking G. Op. cit. — P. 53.

¹⁸ Макарова Г. П. Указ. соч. — С. 59—60.

татів, що склалися з національних пролетарських кадрів і міської бідноти. Однак це не перешкоджало їх об'єднанню під спільними пролетарськими лозунгами. Ташкентська Рада мусульманських робітничих депутатів уже влітку 1917 р. заявила про намір йти пліч-о-пліч з російськими демократичними організаціями і висловлювала надію, що їм вдасться зміцнити контакти між росіянами і мусульманами. Згодом було створено єдині багатонаціональні організації¹⁹.

За допомогою облудних тверджень про антиросійську спрямованість національного руху сучасні антикомуністи намагаються обґрунтувати концепцію про нібито незмінно вороже ставлення трудящих національних окраїн до інтернаціоналістської політики більшовицької партії. Так, на думку Дж. Хоскіна, оскільки у політиці більшовиків нібито перевагу було віддано принципу пролетарського інтернаціоналізму порівняно з принципом права на самовизначення, то це, мовляв, змушувало центральний уряд подавати силам червоних у національних окраїнах збройну підтримку, внаслідок чого вони сприймалися місцевим населенням як «русифікатори» і їм чинили опір як «іноземним загарбникам»²⁰.

Проте, як відомо, «повна свобода відокремлення, найширша місцева (і національна) автономія, докладно розроблені гарантії прав національної меншості — така програма революційного пролетаріату»²¹. Що ж до тверджень про вирішальну роль збройної підтримки центру у встановленні Радянської влади на місцях, то на той час Рада Народних Комісарів ще не мала навіть регулярних формувань, здатних розгромити сили місцевої контрреволюції²².

Будь-яка політична теорія має бути підтверджена конкретними фактами, повинна пояснювати їх, встановлювати зв'язки між ними. Однак інтерпретація історичного матеріалу з позицій етнополітики призвела буржуазних авторів до гіперболізації ролі націоналістичних сил («національних еліт») у національно-визвольному русі народів Росії в період соціалістичної революції і замовчування тенденції до класового єднання трудящих національних окраїн з російським пролетаріатом.

Але взаємозв'язок етнополітики з історичним матеріалом має і зворотний бік: вона виникла в результаті трактування історичного процесу під певним кутом зору. Адже побудова будь-якої політичної теорії — це нерозривна єдність теоретичних положень та емпіричних даних, що виконують цілий ряд функцій, насамперед спрямованих на її обґрунтування. «Виконання фактом певних функцій переслідує собою мету — забезпечити досягнення об'єктивності політичного знання, його істинності»²³.

Про відсутність у буржуазному суспільствознавстві наукової методології етнополітичних досліджень свідчать, наприклад, спекуляції західних авторів навколо труднощів, які доводилося долати партії більшовиків у ході підготовки і здійснення Жовтневої революції в національних районах, зокрема на Україні та в Закавказзі.

Насамперед, не витримує критики запропонована західними авторами тогочасна розстановка сил за принципом повного отождолення їх етнічної, класової і політичної приналежності. Так, помічник директора Канадського інституту українських досліджень при Альбертському уні-

¹⁹ Там же.—С. 28—29; Зейналов Р. Я. Рабочий класс и национально-освободительное движение.—Баку, 1976.—С. 27, 28.

²⁰ Hosking G. Op. cit.—Р. 99.

²¹ Ленін В. І. Завдання пролетаріату в нашій революції: (Проект платформи пролетарської партії) // Повне збір. творів.—Т. 31.—С. 163.

²² Милиц І. І. Великий Октябрь и победа Советской власти на местах // Установление Советской власти в национальных районах России.—Кишинев, 1979.—С. 14—15.

²³ Жук В. Н. Факт и его место в политической теории: Автореф. дис. ... канд. филос. наук.—Горький, 1980.—С. 13.

верситеті Б. Кравченко повторює версію буржуазних націоналістів про те, що робітничий клас на Україні був переважно не українським. Аналогічним є й твердження Ш. Фітцпатрік про те, що етнічний склад українського робітничого класу відображали Ради, де, мовляв, переважали росіяни, євреї і поляки, які були «іноземцями» для українського селянства. Водночас Б. Кравченко пише про відсутність на Україні українського за етнічною приналежністю середнього класу (торговців, ремісників і т. п.), який, як правило, виконує роль «національної еліти»²⁴.

Дані ж всеросійського перепису 1897 р. свідчать, що близько 70% робітників України становили українці. Високою була їх питома вага і серед буржуазії, особливо сільських хазяїв, що використовували найману працю, осіб, які одержували прибутки з капіталу і нерухомого майна, серед власників майстерень та дрібних торговельних і промислових підприємств²⁵.

Ігноруючи ці об'єктивні дані, Б. Кравченко висуває необґрунтовану ідею про недостатній розвиток українського національно-визвольного руху внаслідок одночасного існування тут двох революцій — міської і селянської, які здійснювалися різними етнічними групами: перша — російськими робітниками, що перебували під впливом російської інтелігенції, друга — українськими селянами, керувала якими через відсутність дрібної і середньої буржуазії українська інтелігенція²⁶.

Показово, що аналогічною є концепція Р. Сані стосовно політичної боротьби в період соціалістичної революції на Закавказзі. За його твердженням, напередодні революції в Баку розстановка політичних сил відповідала національному складу населення міста: вірмени були згуртовані навколо Дашнакцутюна, азербайджанці — навколо релігійних общинних лідерів, а згодом — навколо мусаватистів, російські робітники — навколо РСДРП, спочатку схиляючись до меншовиків, а потім — до більшовиків. У такому ж дусі викладає Р. Сані і обстановку в Тифлісі, ототожнюючи основні соціальні сили з трьома етнічними групами, які перебували під впливом трьох різних партій: робітники, в основному грузини, — меншовиків, солдати, переважно російські селяни, — есерів, а «прогресивна буржуазія», головним чином вірменського походження, виступала під дашнацькими лозунгами²⁷.

Дійсно, націоналістична фразеологія справляла певний вплив на розстановку політичних сил. Проте безпідставність ототожнення класової, політичної та етнічної приналежності стає очевидною, якщо проаналізувати фактичні дані. Так, у Баку серед робітників — основної сили соціалістичної революції — переважали азербайджанці. Мусаватистам вдалося, граючи на національних почуттях, привернути на свій бік частину азербайджанців, переважно дрібнобуржуазні кола. Справжнім виразником інтересів трудящих азербайджанців була організація «Гуммет». Саме вона разом з Бакинським комітетом більшовиків відіграла важливу роль в організації мас на підтримку Жовтневої революції в Петрограді²⁸.

Згідно з розстановкою сил, що її запропонував Р. Сані стосовно Тифліса, в політичній боротьбі не брали участі грузинські більшовики. Тим часом дані про вибори до Установчих зборів у листопаді 1917 р. показують, що за більшовиків у Тифлісі проголосувало 20% виборців. Не витримує критики і спроба зобразити усіх солдатів прихильниками есерів. На тих самих виборах, хоча більшість солдатів Тифліського

²⁴ Krawchenko B. Social change and national consciousness in twentieth-century Ukraine.—Oxford, 1985.—P. 39; Fitzpatrick S. Op. cit.—P. 63.

²⁵ Курас И. Ф. Указ. соч.—С. 24.

²⁶ Krawchenko B. Op. cit.—P. 39.

²⁷ Transcaucasia.—P. 245, 151.

²⁸ Искендеров М. С. Из истории борьбы Коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти.—Баку, 1958.—С. 21, 155—156.

гарнізону (15 тис.) проголосувала за есерів, їх перевага над більшовиками, яким віддали голоси 13 тис. солдатів, була незначною²⁹.

Ігнорування істини при характеристиці основних політичних сил дає можливість фальсифікаторам твердити про масову підтримку трудящими окраїн націоналістичних партій. Західні спеціалісти в галузі політичної історії спекулюють на тій обставині, що протягом певного часу цим партіям вдавалося використовувати в своїх інтересах національні почуття корінного населення. Проте хід політичної боротьби в період підготовки і здійснення соціалістичної революції спростовує тези про націоналістичне забарвлення національно-визвольного руху.

Дійсно, на першому етапі революції «керівна роль у грузинській соціал-демократії належала не пролетаріату, а дрібній буржуазії»³⁰. Більшість робітників йшли за меншовиками. Це пояснювалося невеликою чисельністю пролетарів, які підтримували тісні зв'язки з селом, внаслідок чого на них поширювали свій вплив дрібнобуржуазні партії. Намагання буржуазних авторів зобразити цей факт як підтримку грузинськими робітниками своєї «національної еліти», яка вела боротьбу з вірменською буржуазією, суперечить історичній дійсності. Спільність дрібнобуржуазних поглядів меншовиків і дашнаків переконливо ілюструє характерне для всіх національних районів явище, коли етнічні відмінності не відігравали вирішальної ролі для сил, ворожих пролетарській революції. В свою чергу, інтереси експлуатованих мас різних національностей також збігалися. Якщо ж ці інтереси не завжди знаходили вияв у їхній практичній діяльності, то винні в цьому не національні відмінності, а націоналістичні передсуди серед тієї частини експлуатованого населення, де класова свідомість була недостатньо розвинутою.

До того ж більшовицькі організації не мали достатнього політичного досвіду, що яскраво виявилось, наприклад, на Україні.

Зокрема, більшовицькі фракції у Київській та інших Радах робітничих, селянських та солдатських депутатів припустилися тактичної помилки щодо буржуазної Центральної ради після розгрому військ Тимчасового уряду. Вони погодилися визнати останню центральним органом державної влади на Україні за умови переобрання її складу на Всеукраїнському з'їзді Рад і реорганізації в Центральну раду робітничих і селянських депутатів. Це певною мірою дезорієнтувало народні маси. Наступний розвиток подій показав, що розв'язання національного питання неможливе у рамках лише «загальнонаціональних» лозунгів без урахування класової сутності того або іншого політичного інституту. Реорганізувати можна тільки однотипні за своєю соціальною природою органи. А Ради представників трудящих і Центральна рада виявилися антиподами³¹.

Буржуазна наука намагається обійти мовчанкою несумісність цілей і засобів більшовицьких та націоналістичних організацій, приписати ті самі «національні мотиви» і діяльності Рад. Характерною щодо цього є інтерпретація Р. Сані трагічних березневих подій 1918 р. в Баку. Причиною мусаватистського повстання проти Радянської влади він оголошує «зрослу згуртованість» азербайджанської та вірменської общин навколо своїх лідерів, хоча насправді воно розпочалося внаслідок підтримки білогвардійськими офіцерами контрреволюційного заклоту найреакційніших буржуазних прошарків, яким вдалося повести за собою відсталі верстви мусульманського населення. Тому, за твердженням Р. Сані, коли наприкінці березня 1918 р. розпочалося

²⁹ Губелидзе Б. П. Социально-политическая обстановка в Грузии в период борьбы за победу и упрочение Советской власти: (Крах меньшевизма): Автореф. дис. ...док. ист. наук.— Тбилиси, 1984.— С. 23, 24.

³⁰ Драбкина Е. Грузинская контрреволюция.— Л., 1928.— С. 52.

³¹ Макарова Г. П. Указ. соч.— С. 53; Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції.— К., 1971.— С. 127.

повстання мусульман проти Бакинської Ради, дашнацькі формування, які нібито становили кістяк Червоної гвардії, скористалися моментом, щоб «відігратися» на мусульманах-азербайджанцях за недавню різанину, вчинену мусульманами-турками³².

Для розуміння розвитку цих подій важливо зазначити, що, створюючи Червону гвардію, Бакинська Рада спиралася насамперед не на «національні» дашнацькі частини, а на місцевий пролетаріат, до складу якого входили росіяни, азербайджанці, вірмени, українці, грузини, лезгінці та ін. Саме червоногвардійські загони, де трудящі проходили школу інтернаціонального виховання, стали основою збройних сил Ради, чисельність яких досягла на початок квітня 1918 р. 7,5 тис. бійців³³.

Придушення мусаватистського заклоту 30 березня — 1 квітня 1918 р. стало можливим не внаслідок вступу в бій вірменських «національних» частин, а завдяки об'єднанню під керівництвом більшовиків усіх революційно настроєних робітників і селян Азербайджана — мусульман, вірменів, росіян. Враховуючи серйозну небезпеку революційній справі, Рада вирішила використати для її захисту і дашнацькі частини. Однак відповідальність за спроби перетворити боротьбу за нове життя на національну різанину лежить на буржуазних і дрібнобуржуазних елементах — мусаватистських і дашнацьких лідерах, а також на контрреволюційному офіцерстві. Самі ж робітники і селяни — бійці вірменських частин — щиро захищали Радянську владу від контрреволюції й не думали про помсту представникам іншої національної групи. Провокаційним діям націоналістів рішуче поклала край Бакинська Рада. Послідовно продовжуючи інтернаціоналістську лінію, більшовики не ослаблювали відкриту боротьбу проти дашнаків і проти націоналізму взагалі, добивалися розформування дашнацьких частин, спираючись на які так звана Вірменська національна рада, що відбивала інтереси буржуазії, готувала ґрунт для контрреволюційного перероду³⁴.

Р. Сані не може заперечити соціально-класовий характер березневих подій, але все ж основний наголос робить на тому, що Рада, мовляв, «захищала себе від національної контрреволюції за допомогою національної групи, яка протистояла контрреволюції», і таким чином форма конфронтації була національною³⁵.

Наявність національних моментів у ході здійснення соціалістичної революції на місцях не суперечила постійному зростанню впливу більшовиків на маси шляхом роз'яснення суті інтернаціоналістських політичних лозунгів, спрямованих на розв'язання основних соціально-економічних проблем, що стояли перед трудящими всіх національностей.

Так, Закавказький комітет, створений після Жовтня меншовиками, правими есерами, мусаватистами і дашнаками, нічого не зробив для поліпшення становища трудящих. Залишалося нерозв'язаним аграрне питання. Тому закономірно, що в перші місяці 1918 р. в Грузії помітно зростав авторитет більшовиків як у військових частинах, так і серед селян, які зневірилися в обіцянках меншовиків і есерів. Посилювалася як боротьба селян проти поміщиків, так і боротьба всередині селянства. З лютого по серпень 1918 р. в Грузії повстаннями і збройними виступами селян було охоплено цілий ряд волостей. У деяких місцевостях було встановлено Радянську владу³⁶.

³² Transcaucasia.— Р. 247.

³³ Д а р а б а д и П. Организация вооруженных сил бакинского пролетариата (ноябрь 1917 — июль 1918 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Баку, 1979.— С. 16—17.

³⁴ Р а т г а у з е р Я. Революция и гражданская война в Баку.— Баку, 1927.— Ч. 1.— С. 153; Г а л д р я н Г. А. Социалистическая революция в Закавказье в освещении буржуазной историографии.— М., 1960.— С. 73—75.

³⁵ Transcaucasia.— Р. 248.

³⁶ Очерки истории Коммунистической партии Грузии.— Тбилиси, 1971.— С. 360—362.

На Україні процес більшовизації мас, що знаходив вияв у більшовизації Рад, проходив інтенсивно ще напередодні Жовтня. Однак, як цілком слушно вказують дослідники, «досить інтенсивний процес більшовизації Рад було б неправомірно пояснювати тільки особливою ситуацією, що виникла внаслідок розгрому корніловщини. Він був логічним продовженням цілеспрямованої боротьби партійних організацій за завоювання мас, яку вони проводили в ході усього періоду підготовки соціалістичної революції»³⁷. Дедалі більший відгук у масах знаходили основні лозунги партії, в тому числі лозунг про класову єдність як найпершу передумову національного визволення.

Буржуазні суспільствознавці не зацікавлені у встановленні справжніх фактів минулого, внаслідок чого вони дають антинаукові оцінки сутності революційних подій. Ігноруючи економічний аспект останніх, Р. Сані оголошує серцевиною проблеми «порушення» більшовиками принципу національного самовизначення, коли вони розпустили Установчі збори, які, мовляв, мали розв'язати національне питання «конституційно». Саме внаслідок цього, на його думку, «відкрите висловлювання і прояв націоналістичних почуттів починають домінувати на політичній сцені у Закавказзі»³⁸. Б. Кравченко, з свого боку, невдалі зусилля українських націоналістів пояснює відсутністю українського середнього класу, який міг би виступити у ролі «національної еліти»³⁹.

Отже, західні автори основну увагу при дослідженні історії Жовтня приділяють не трудящим, а тим силам, що відбивали політичні та економічні інтереси буржуазії. Такий підхід дає можливість висувати тезу, яка стала однією з основоположних в концепціях етнополітики, що рівень національної самосвідомості визначає «специфічна поведінка еліти».

Приділяючи велике значення «національній еліті», буржуазне суспільство не може об'єктивно оцінити вплив соціалістичної революції на національно-визвольний рух народів Росії. Дж. Хоскін, наприклад, вважає, що поштовх розвитку національного руху на Україні дала Лютнева революція 1917 р., коли була утворена Центральна рада. За його інтерпретацією, саме влітку 1917 р., під час численних з'їздів, у роботі яких брали участь представники всіх прошарків населення, які «пишалися з того, що користувалися українською мовою і підкреслювали ті традиції, що відрізняли їх від росіян», відбувалося «утворення у вигляді вибуху української нації, яка розкрила і підтвердила свою ідентичність у цьому розмаїтті організацій та мітингів»⁴⁰.

Таке трактування подій закономірно приводить буржуазних політологів та істориків до заперечення прогресивного значення Жовтня в історичному розвитку народів Росії. Дж. Хоскін, наприклад, зображає соціалістичну революцію як подію, що внесла хаос у процес націоутворення, оскільки, мовляв, створення Рад, нібито інспіроване більшовиками, суперечило національним прагненням українців. Західне суспільствознавство таким чином намагається поширити ще один фальшивий постулат етнополітики — про несумісність пролетарських і національних інтересів, замовчуючи з цієї метою основоположні принципи «Декларації прав народів Росії» — рівність і суверенність народів Росії, їхнє право на самовизначення аж до відокремлення, скасування національних і національно-релігійних привілеїв і обмежень, вільний розвиток національних меншостей⁴¹.

Об'єктивна оцінка буржуазними авторами національної політики більшовицької партії в період Жовтня неможлива внаслідок запереч-

³⁷ Варгатюк П. Л., Курас И. Ф., Солдатенко В. В. И. Ленин и большевистские организации Украины в Октябрьской революции.— Киев, 1980.— С. 170—174, 175.

³⁸ Transcaucasia.— Р. 256.

³⁹ Кравченко В. О.р. cit.— Р. 45.

⁴⁰ Hosking G. О.р. cit.— Р. 103.

⁴¹ Декреты Советской власти.— М., 1957.— Т. 1.— С. 40.

чення ними історичного матеріалізму, закони, принципи та категорії якого забезпечують об'єктивний підхід до предмета дослідження, побудову наукової політичної теорії з фактів, що є в розпорядженні.

Що ж до етнополітичних поглядів на розглянуті питання, то виклад історії національно-визвольного руху з позицій поведінки так званих «національних еліт», що турбуються не стільки про економічні, скільки про етнічні проблеми, неминуче веде до ідеалістичних інтерпретацій історичних фактів. Тим самим яскраво виявляється неспроможність етнополітики, основаної на антинауковому трактуванні історичного шляху народів нашої країни, особливо в переломні періоди. Застосування буржуазними істориками концептуальної бази етнополітики наочно демонструє методологічну хибність тих історичних реконструкцій, в яких замовчується антагонізм соціальних протиріч всередині етнічних спільностей, ігнорується класовий принцип оцінки історичних подій. Побудовані за такими принципами схеми політичної історії виявляють свою повну наукову безпідставність.

А. Н. Майборода

НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ТОЛКОВАНИЯ БУРЖУАЗНОЙ ЭТНОПОЛИТИКОЙ НАЦИОНАЛЬНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ НАРОДОВ РОССИИ В ПЕРИОД ПОДГОТОВКИ И ПРОВЕДЕНИЯ ОКТЯБРЬСКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

В статье критически проанализирована взаимосвязь между современной буржуазной историографией Октября и этнополитикой — одним из новых направлений буржуазного обществоведения. На конкретных фактах вскрыта научная несостоятельность одного из основных положений этнополитики, широко заимствованного рядом западных историков, о буржуазных слоях («национальных элитах») как выразителе национальных интересов угнетенных народов в моменты революционного подъема. Показана ведущая роль в национально-освободительном движении на окраинах России трудящихся масс во главе с большевистской партией.

МЕМУАРНА ЛІТЕРАТУРА ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЯ ТА ДІЯЛЬНОСТІ В. І. ЛЕНІНА В ПЕРІОД ДВОВЛАДДЯ

З ім'ям Володимира Ілліча Леніна пов'язана ціла епоха в житті людства і, насамперед, найзнаменніша та найбільш велична подія ХХ століття — Велика Жовтнева соціалістична революція. Ленін і Жовтень — ці два слова стали нероздільні, історія назавжди поставила їх поруч. «На чолі партії більшовиків, яка підняла робітничий клас, трудящих Росії на революційний подвиг, стояв Володимир Ілліч Ленін, — відзначається в зверненні ЦК КПРС до радянського народу з нагоди 70-річчя Великого Жовтня. — Його теоретична думка, його моральний приклад, плоди його титанічної діяльності житимуть у віках»¹.

Дослідження значного кола проблем, зв'язаних з діяльністю В. І. Леніна, передбачає використання всіх видів історичних джерел. Автор ставить своєю метою проаналізувати лише один з цих видів — спогади сучасників про життя та діяльність вождя більшовицької партії в період мирного розвитку революції (під час двовладдя), написані у 20—30-ті роки; показати їх роль та значення, встановити достовірність наведених у них фактів, їх місце серед інших джерел, простежити, якою мірою дані про В. І. Леніна введено до наукового обігу.

Необхідність детального аналізу даної мемуарної літератури зумовлюється рядом важливих обставин. По-перше, вона, як ніякі інші джерела, потребує найретельнішого вивчення. З одного боку, саме з неї історичній науці вперше стали відомі дуже важливі факти про діяльність В. І. Леніна. З другого, поряд з унікальними відомостями у ній міститься й немало неточностей, перекозів та помилок. Головна причина — спогади, як правило, писалися по пам'яті і не співставлялись ні з документальними джерелами, ні з мемуарами інших авторів.

По-друге, паралельно з написанням нових почалося масове перевидання спогадів про В. І. Леніна, які з'явилися раніше. Майже всі ранні мемуари у різні роки були перевидані, а таких авторів, як В. Антонов-Овсієнко, М. Подвойський, В. Бонч-Бруєвич, А. Луначарський, Н. Крупська, М. Ульянова, О. Коллонтай, О. Шотман, В. Невський, С. Алілуєв, М. Ємельянов та інших — багато разів. На жаль, не завжди й не всі видавці додержувалися археографічних правил. З плином часу певні політичні події та обставини відбивалися на мемуарах, що перевидувалися. Внаслідок цього з'явилися такі спогади, які важко вважати творінням самих авторів. Нерідко таке втручання не тільки не допомагало з'ясуванню фактів, а навпаки, вносило ще більшу плутанину у вивчення суперечливих питань. Інколи під час підготовки до друку нових видань довільно змінювався текст, випускалися цілі розділи. Причому все це робилося без відповідних пояснень. Це особливо стосується періоду другої половини 30-х — середини 50-х років та деякою мірою — наступного періоду. Таким чином, перші спогади, хоча були й короткими, однак, будучи написаними по свіжих слідах революційних подій їх безпосередніми учасниками, найбільш яскраво й правдиво відобразили образ вождя. Вони і до цього часу є цінними у джерелознавчому відношенні.

По-третє, апологети капіталізму — буржуазні історики Заходу, не залишають спроб очорнити й применшити роль В. І. Леніна в організа-

¹ До радянського народу: Звернення Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу // Рад. Україна. — 1987. — 14 берез.

ції перемоги Великого Жовтня. З цією метою та за їх рекомендаціями перевидаються мемуари Троцького, Керенського, Мілюкова та інших ідейних противників більшовизму, в яких фальсифікується історія соціалістичної революції в Росії і роль у ній В. І. Леніна. «Спеціалісти» з російської революції з табору антикомуністів у своїх «творах» використовували і продовжують використовувати ці мемуари як джерела і досить часто посилаються на них. Щоб надати своїм «дослідженням» видимості «об'єктивності» й «вагомості», а також змусити повірити у написане недосвідченого у політиці читача, буржуазні фальсифікатори останнім часом стали все більше й ширше використовувати й деякі радянські документи, матеріали, пресу та мемуарну літературу, особливо спогади учасників Жовтня, соратників В. І. Леніна. Нерідкі випадки, коли західні «радянологи», висмикуючи окремі фрази, вишукуючи в мемуарах випадкові неточності, помилкові відомості про вождя більшовиків, намагаються спекулювати на авторитеті авторів з метою скомпрометувати В. І. Леніна, применшити його роль. Тому радянські історики повинні особливо ретельно аналізувати спогади соратників вождя і старих більшовиків, вказувати на характер прикрих помилок, які містяться у них.

Для встановлення достовірності відомостей про В. І. Леніна, які містяться в мемуарах, автор використав метод співставлення. Тобто всі факти про вождя, що зустрічаються в спогадах, ретельно звірялися ним з документальними джерелами: творами В. І. Леніна, документами КПРС, матеріалами Рад, профспілок, фабзавкомів, Військово-революційного комітету та інших органів, а також матеріалами періодичної преси і спогадами інших авторів. Це дало можливість з'ясувати ступінь достовірності наведених мемуаристами даних й визначити міру цінності тих чи інших спогадів для історичної науки.

У тих же випадках, коли єдиним джерелом відомостей про В. І. Леніна були спогади, автору доводилося вдаватися до логічних міркувань, тобто співставляти ті або інші факти з логікою розвитку історичних подій. Цілком зрозуміло, що такий критичний підхід не може повністю замінити відшукування фактичних підтверджень, хоча й, на наш погляд, наближає нас до з'ясування істини. Односторонність логічної критики полягає у тому, що вона допомагає відкинути вимисел, проте не може підтвердити достовірність факту.

З квітня 1917 року Володимир Ілліч Ленін повернувся з еміграції в Росію й одразу проголосив курс на соціалістичну революцію. Конкретна програма дій на період переходу «від першого етапу революції, який дав владу буржуазії внаслідок недостатньої свідомості і організованості пролетаріату, — до другого її етапу, який повинен дати владу в руки пролетаріату і бідніших верств селянства»², була викладена ним у Квітневих тезах. Багатогранна діяльність Леніна по їх роз'ясненню та його напружена боротьба проти Каменєва, Рикова, П'ятакова та інших, які вважали, що в Росії не визріли передумови для соціалістичної революції, знайшла відображення в спогадах сучасників тих подій³. Ці спогади, а особливо ті з них, що були написані в перші піс-

² Ленін В. І. Повне збір. творів.— Т. 31.— С. 111.

³ Залезский В. Первый легальный ЦК // Пролет. революция.— 1923.— № 1.— С. 137—156; Бонч-Бруевич В. Владимир Ильич в России после Февральской революции 1917 г. // Молодая гвардия.— 1924.— № 2/3.— С. 81—99; Самойлов Ф. Воспоминания большевика — депутата IV Думы о тов. Ленине, 1914—1917 гг. // Пролет. революция.— 1924.— № 3.— С. 179—182; Мехоношин К. Из воспоминаний о тов. Ленине // Политрабтник.— 1924.— № 2/3.— С. 7—9; Бош Е. Встречи и беседы с Владимиром Ильичем, 1915—1918 гг. // Пролет. революция.— 1924.— № 3.— С. 162—173; Боголепов Д. Воспоминания о Ленине // О Ленине; Сб. восп.—М.; Л., 1925.—Кн. 4.—С. 116—121; Адамович Е. Встречи с Владимиром Ильичем.— Харьков, 1925.—С. 12—13; Стасова Е. Воспоминания об Ильиче. // О Ленине; Сб. восп.—М., 1925.—Т. 2.—С. 111—118; Колбин И. Инструктивный доклад // Красн. летопись.— 1926.— № 6.— С. 43—46; Костеловская М. У истоков Великого Октября // Октябрь на Красной Пресне: Сб. восп.—М., 1927.—С. 19—

ляжовтневі роки, містять у собі багато нових, до того часу не зафіксованих ні в яких джерелах даних про титанічну діяльність В. І. Леніна після повернення в Росію.

З них стало, зокрема, відомо, що Володимир Ілліч вперше детально познайомив керівників більшовицької партії з своїми поглядами на розвиток революції під час зустрічі, яка відбулася в ніч з 3 на 4 квітня 1917 р.⁴ Автори мемуарів Ф. Драбкіна, М. Костеловська, М. Лаціс та інші відзначили, що бесіда з В. І. Леніним, яка тривала близько двох годин, відіграла велику роль. Це була не просто нарада партійних працівників, а справжня ділова розмова із своїм вождем. «Спочатку інформація Іллічу, — згадував М. Лаціс, — потім серйозне обговорення справ... Нарада затягнулася до світанку... Ми розходилися по домівках з ясними відповідями на актуальні питання і короткою програмою на завтрашній день».⁵ Із спогадів видно, що В. І. Ленін висловив тоді свої погляди, що були розвинуті потім у Квітневих тезах. Інших документів про цю першу зустріч В. І. Леніна з партійними керівниками після повернення в Росію немає. Тому дані про неї становлять великий інтерес і доповнюють матеріали про діяльність вождя у квітні 1917 р.

В мемуарній літературі ґрунтовно і всебічно показана участь В. І. Леніна в роботі зборів більшовиків та об'єднаних зборів більшовиків і меншовиків — делегатів Всеросійської наради, що відбулися 4 квітня⁶. Зокрема, В. Бонч-Бруєвич так згадує про виступ на останніх В. І. Леніна з Квітневими тезами: «Більшість вперше слухала Володимира Ілліча, — писав автор, — і коли я вдивлявся в ці сірі, прокопчені обличчя солдатів, ці похмурі обличчя селян та розгублені обличчя багатьох робітників, які йшли за меншовиками, есерами та іншими подібними фракціями і групами, я відчував, що в їх душах вже почалося зрушення, здатне викликати великий переворот»⁷.

В. Залежський, Ф. Драбкіна, Ф. Самойлов та інші розповідали, що ленінські тези викликали розгубленість серед меншовиків й різке заперечення з боку їх лідерів. Їх концепція, яка стверджувала, що між буржуазною і соціалістичною революціями лежить довгий історичний період, була прямо протилежною ленінським висновкам. «Тези тов. Леніна, — відзначав В. Залежський, — справили враження бомби, що розірвалася»⁸. Ф. Драбкіна, яка теж була присутня на цій нараді, повідом-

23: Драбкіна Ф. Приезд Ленина и мартовское совещание представителей большевистских организаций // Пролет. революция. — 1927. — № 4. — С. 150—169; Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине. — М., 1933. — Ч. I. и II. — С. 269—275; Сталь Л. Воспоминания о Ленине // Памяти Ленина: — Сб. Музея революции СССР. — М., 1934. — № 6. — С. 100—117.

⁴ Драбкіна Ф. Приезд Ленина и мартовское совещание представителей большевистских организаций // Пролет. революция. — 1927. — № 4. — С. 150—163; Костеловская М. Апрель 1917 года // Правда. — 1927. — 17 апр.; Лацис М. Встреча Ильича на Финляндском вокзале // Правда. — 1927. — 16 апр.; Залежский В. Н. Из воспоминаний подпольщика. — Харьков, 1931. — С. 177; Крупская Н. К. Воспоминания о Ленине. — С. 269; Бреслав Б. Ленин в личных воспоминаниях // Памяти Ленина: Сб. Музея революции СССР. — М., 1934. — С. 95; Дашкевич П. Встреча // Ленинград. правда. — 1937. — 16 апр.; Ульянов М. И. Приезд Ленина в Россию // Известия. — 1937. — 16 апр.

⁵ Лацис М. Встреча Ильича на Финляндском вокзале // Правда. — 1927. — 16 апр.

⁶ Залежский В. Первый легальный ПК // Пролет. революция. — 1923. — № 1. — С. 138—156; Бонч-Бруевич В. Владимир Ильич Ленин в России после Февральской революции 1917 г. — С. 81—99; Самойлов Ф. Воспоминания большевика — депутата IV Думы. — С. 174—182; Адамович Е. Встречи с Владимиром Ильичем. — С. 11—13; Цетков-Просвещенский А. Июльские дни 1917 г. — М.; Л., 1925. — С. 23—27; Драбкіна Ф. Приезд Ленина и мартовское совещание... — С. 150—162; та ін.

⁷ Бонч-Бруевич В. Владимир Ильич в России после Февральской революции в 1917 г. — С. 93.

⁸ Залежский В. Первый легальный ПК. — С. 156.

ляла, що під час промови В. І. Леніна меншовики «посхоплювалися з місць, гнів, обурення, іронія, посмішки були на їх обличчях»⁹.

У спогадах М. Костеловської мова йде про збори більшовиків — учасників Всеросійської наради Рад, які відбулися 5 квітня 1917 р. і на яких обговорювалися Квітневі тези¹⁰. Автор пише, що Володимир Іллєч уважно стежив за виступами і робив записи у своєму зошиті. Як відомо, В. І. Ленін дуже цінував думку робітників і тому, коли виступав шахтар і схвалював більшовицьку програму, «Іллєч... радів, схоплювався, сідав, вигукував репліки, сміявся»¹¹. Спогади М. Костеловської є єдиним джерелом, в яких відображена участь В. І. Леніна в роботі цих зборів.

Згадуючи про засідання ЦК партії 6 квітня, на якому розгорнулася дискусія при обговоренні Квітневих тез, цінні факти повідомляє Ф. Самойлов¹². Справа в тому, що опублікований протокол засідання ЦК від 6 квітня 1917 р. не відтворює тих умов, у яких В. І. Леніну довелося вести боротьбу проти опортуністів. В цьому документі зафіксовано, що проти лєнінських тез виступали Каменєв, Зінов'єв, Шляпников та інші, які стверджували, що соціалістична революція в Росії ще не дозріла, що початком її повинна стати лише переможна революція на Заході. Протокол не містить списку всіх присутніх на засіданні і тому з нього неясно, чи брав участь у його роботі В. І. Ленін¹³.

Спогади Ф. Самойлова дуже вдало доповнюють згаданий документ. Автор повідомляє, що на засіданні, крім зазначених у протоколі осіб, були ще В. І. Ленін, О. Стасова, В. Мілютін і сам автор. Дискусія точилася, відзначав Ф. Самойлов, головним чином, між В. І. Леніним, з одного боку, і Каменєвим, Шляпниковим — з іншого. Каменєв намагався довести свою помилкову тезу, що буржуазна революція в Росії ще не закінчилася. Його активно підтримував Шляпников, який дорікав В. І. Леніну, що нібито він хоче штурмувати події надто швидкими темпами. Володимир Іллєч, відстоюючи і роз'яснюючи свою точку зору, висунути в Квітневих тезах, розбив безпідставні доводи своїх противників. Характерно, що Шляпников, який також був присутній на цьому засіданні ЦК і, як свідчать документи, активно виступав проти В. І. Леніна та його тез, ні слова не згадував про вказане засідання, хоча й описував той період¹⁴.

Спогади містять цікаві дані про роз'яснення і пропаганду В. І. Леніним тез під час партійної дискусії у квітні 1917 р.¹⁵ В. Бонч-Бруєвич відзначав, що Володимир Іллєч популяризував їх положення на сторінках партійної преси, виступав на засіданнях Центральної і Петроградського комітетів партії, різноманітних нарадах, конференціях, розмовляв з групами робітників. «В. І. Ленін терпляче, наполегливо, день у день роз'яснював свою точку зору, яку він висунув у тезах, — писав автор, — і з кожним днем число його прихильників все збільшувалося»¹⁶.

М. І. Ульянова, яка працювала тоді в редакції «Правди», відзначала, що саме у квітні 1917 р., коли В. І. Ленін став редактором цієї

⁹ Драбкина Ф. Приезд Ленина и мартовское совещание...— С. 161.

¹⁰ Костеловская М. У истоков Великого Октября.— С. 20—23.

¹¹ Там же.— С. 20.

¹² Самойлов Ф. Воспоминания большевика — депутата IV Думы...— С. 174—182.

¹³ Революционное движение в России в апреле 1917 г. Апрельский кризис: Документы и материалы.— М., 1958.— С. 15—16.

¹⁴ Шляпников А. Семнадцатый год.— М.; Л., 1927.— Кн. 3.— С. 264.

¹⁵ Бонч-Бруевич В. Владимир Ильич после Февральской революции 1917 г.— С. 93—95; Мехоношин К. Из воспоминаний о тов. Ленине.— С. 7—8; Ульянова М. В «Правде» после Февраля.— // Рабоче-крест. корреспондент.— 1925.— № 4.— С. 5—7; Колбин И. Инструктивный доклад.— С. 44—46; Невский В. Герой Октября // Каторга и ссылка.— 1927.— № 7.— С. 17—21; та ін.

¹⁶ Бонч-Бруевич В. Владимир Ильич после Февральской революции 1917 г.— С. 95.

газети, вона перетворилася на справжнього колективного пропагандиста, агітатора та організатора мас. «Це був один з найбільш блискучих періодів «Правды», — писала вона про роботу центрального органу партії¹⁷.

Досить сказати, що у квітні 1917 р. з'явилося понад 30 статей та брошур В. І. Леніна, де він популяризував і розвивав положення Квітневих тез.

Різні вигадки фальсифікаторів історії про те, що нібито партія більшовиків не була підготовлена до прийняття ленінських тез і що вони викликали довгі суперечки серед них, активні учасники Великого Жовтня спростували у перші ж роки Радянської влади. Один з керівників Військової організації при ЦК РСДРП(б), делегат Петроградської та Всеросійської партконференцій В. Невський відзначив, що геніальні тези В. І. Леніна «швидко (розрядка наша. — В. Т.) були сприйняті масами і даремно намагалися наші противники переконати робітників, що тези ці невірні, неприйнятні для відсталої Росії; робітники й селяни з ентузіазмом та енергією, усією своєю поведінкою кожного дня, кожної хвилини підтверджували, що шлях, накреслений їх вождем, єдино вірний шлях»¹⁸.

В. Залєжський, який у 1917 р. був членом Петербурзького Комітету й одним з перших підтримав тези В. І. Леніна, зазначав пізніше, що партія у своїй основі була підготовлена до прийняття курсу на соціалістичну революцію і що дискусія в партії з приводу цього велася недовго. За його свідченням, ряд членів Петроградського комітету підтримали Квітневі тези вже з самого початку обговорення, а згодом їх почали брати на озброєння й партійні організації — заводські, районні, міські. «Район за районом приєднувався до них, — писав автор, — і ще до відкриття 22 квітня Всеросійської партконференції Петроградська організація повністю висловилася за тези»¹⁹.

За документальними даними, вже на середину квітня 1917 р. тези В. І. Леніна були обговорені та схвалені на районних партійних зборах Петрограда: Нарвського, 2-го Міського, Пороховського, Василеостровського, Петроградського, Виборзького, Московського та інших районів столиці і Петроградською міською партійною конференцією²⁰.

До відкриття VII Всеросійської конференції РСДРП(б) Квітневі тези схвалили також Кронштадська, Катеринославська, Харківська, Луганська, Ростово-Нахичеванська, Горлівсько-Щербинівська, Північно-Балтійська та багато інших обласних, міських та районних партійних організацій²¹.

Участь В. І. Леніна в роботі VII Всеросійської партійної конференції висвітлена багатьма авторами спогадів²². М. Костеловська, делегат конференції від Московської організації, наприклад, розповідала, що напередодні конференції Володимир Ілліч весь час перебував у

¹⁷ Ульянова М. В. «Правде» после Февраля.— С. 7.

¹⁸ Невский В. Военная организация и Октябрьская революция // Красноармеец.— 1919.— № 10/15.— С. 38.

¹⁹ Залєжский В. Первый легальный ПК.— С. 156; Автор дату відкриття VII (Квітневої) конференції РСДРП(б) називає неточно. Конференція почала свою роботу 24 квітня. (Седьмая (Апрельская) Всероссийская конференция РСДРП (большевиков)... Протоколы.— М., 1958.— С. 63).

²⁰ Революционное движение в России в апреле 1917 г.— С. 60, 61, 83; Великая Октябрьская социалистическая революция: Хроника событий.— М., 1957.— Т. 1.— С. 404, 414, 425, 433; Большевики Петрограда в 1917 году: Хроника событий.— Л., 1957.— С. 110, 112, 115, 116, 121.

²¹ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1967.— Т. 3.— Кн. 2.— С. 58—63.

²² Бош Е. Встречи и беседы с Владимиром Ильичем, 1915—1918 гг.— С. 155—173; Мельников Л. Ленин на Апрельской конференции // Ленин и Красный флот: Сб. воспоминаний.— Л., 1924.— С. 55—56; Боголепов Д. Воспоминания о В. И. Ленине // О Ленине: Сб. воспоминаний.— М.; Л., 1925.— Кн. 4.— С. 116—121; Аросев А. Ленин на Апрельской конференции // Красн. газ.— 1927.— 16 апр.; Костеловская М. Апрель 1917 г. та ін.

залі для реєстрації делегатів, розмовляв з прибулими на конференцію, цікавився, з яким голосом — ухвальним чи дорадчим — прибув той чи інший делегат, робив у своєму блокноті якісь помітки, вболівав, щоб рішення конференції об'єктивно відбивали становище²³.

Певний інтерес становлять й спогади Є. Бош. Вона була делегатом цієї конференції від Київської партійної організації. Під час конференції Є. Бош кілька разів розмовляла з В. І. Леніним. Однак про ці свої бесіди вона згадує лише мимохідь²⁴. Та це й зрозуміло, адже Є. Бош (на той час одна з керівних працівників Київського комітету більшовиків) займала помилкову позицію в оцінці Квітневих тез. Як і П'ятаков, Є. Бош вважала тези В. І. Леніна неприйнятними і на засіданні Київського комітету 14 квітня голосувала проти них. Вона активно підтримувала П'ятакова й на міських зборах Київської організації РСДРП(б) 15 квітня, закликала голосувати за платформу Київського комітету і не зважати на авторитет В. І. Леніна²⁵.

Із спогадів сучасників Володимира Ілліча видно, яку непримиренну боротьбу вів він проти опортуністів, як стійко захищав положення, висунуті у Квітневих тезах, як наполегливо добивався прийняття VII Всеросійською партконференцією курсу на соціалістичну революцію. Однак його діяльність не обмежувалася тільки цим колом питань. В. І. Ленін у ті дні працював майже цілодобово. Н. К. Крупська, згадуючи про життя вождя у той час, писала: «Після приїзду в Пітер я мало стала бачити Ілліча — він працював у ЦК, працював в «Правде», їздив на збори»²⁶. Тепер відомо, що вранці 4 квітня В. І. Ленін провів на квартирі В. Бонч-Бруєвича нараду з керівними працівниками партії, 10 квітня виступив у Ізмаїловському полку, 11 квітня брав участь у роботі Петроградської Ради, 14 квітня провів бесіду з моряками-агітаторами, був на Петроградській міській партконференції, виступав на першотравневій демонстрації тощо.

В спогадах сучасників історичних подій тих днів відображена кипуча діяльність В. І. Леніна по роз'ясненню та популяризації рішень Сьомої (Квітневої) Всеросійської конференції більшовиків серед трудящих мас. Багато важливих фактів про виступи вождя на підприємствах Петрограда стало відомо історичній науці із спогадів учасників революційних подій, зокрема робітників столиці²⁷. Більшість авторів спогадів тоді вперше побачили Володимира Ілліча і це вони запам'ятали на все життя. Майже в усіх цих спогадах вказані дати і місця виступів В. І. Леніна, передані враження авторів від зустрічей з вождем та його промов.

Оцінюючи цю групу спогадів, треба мати на увазі, що в них є чимало неточностей та помилок, оскільки автори писали про свої зустрічі з В. І. Леніним по пам'яті. Зрозуміло, що не все вони відтворюють достатньо об'єктивно, часто свої враження описують уривчасто й плу-

²³ Там же.

²⁴ Бош Е. Встречи и беседы с Владимиром Ильичем.—С. 163.

²⁵ Великая Октябрьская социалистическая революция: Хроника событий.—Т. 1.—С. 460—461, 471—474; Очерки истории Коммунистической партии Украины. — Киев, 1977.—С. 188.

²⁶ Крупская Н. Воспоминания о Ленине.—С. 272.

²⁷ Арбузова А. Октябрь 1917 года на Петроградском трубном заводе // Красн. летопись.—1928.—№ 6.—С. 175—177; Висневская С. Встречи с Лениным // Об Ильиче: Сб. воспоминаний.—Л., 1924.—С. 24—28; Афиногенов Н. Ленин на Путиловском заводе // Раб. газ.—1925.—17 янв.; Воргин. На партийном собрании // Правда Востока.—1925.—22 янв.; Марков С. Мои воспоминания об Ульянове (Ленине) // Пролет. революция.—1925.—№ 1.—С. 39—56; Зубарев. О выступлении Ленина на Обуховском заводе // Ленинград. правда.—1925.—21 янв.; Невский В. Герой Октября // Каторга и ссылка.—1927.—№ 7.—С. 17—24; Каюров В. По поводу одного доклада В. И. Ленина // Правда.—1929.—20 янв.; Немцов Н. Встречи с Лениным // Старый большевик.—1930.—№ 1.—С. 95—98; Волгин И. В боях за Октябрь // Воспоминания об Октябре за Невской заставой.—Л., 1932.—С. 27—33; Аллилуев С. В дни 1917 года // Комс. правда.—1937.—16 апр. та ін.

тано, дати вказують не завжди вірно. Деякі автори повідомляють про виступи Леніна в тих місцях Петрограда, де він у ті дні (це підтверджують документи) не був. Особливо чимало неточностей зустрічається у спогадах, написаних у 50—70-ті роки. Та це й зрозуміло. З тих пір пройшло багато років і, звичайно, людська пам'ять не зберегла всі деталі. Інші автори, намагаючись уникнути неточностей, під час написання мемуарів широко залучали документальні джерела та історичну літературу, причому, навіть у тих випадках, коли самі у відповідних подіях не брали участі. Цілком справедливо, що більшість таких «спогадів» не опублікована і знаходиться в архівах. До використання цієї групи спогадів треба підходити особливо обережно. Треба обов'язково встановити, яке відношення мав автор до описуваних ним подій, ким був і де знаходився у 1917 р., як на мемуарах відбилися ті події в країні, коли вони видавалися, тощо.

В цілому ж ці спогади є цінним джерелом вивчення біографії вождя у травні — липні 1917 р. Адже у той період, коли між політичними партіями йшла гостра боротьба за маси, різного роду збори й мітинги організовувалися досить часто і в більшості випадків на них не тільки не велося ніяких записів виступів ораторів, а й не фіксувалися ні ким і самі збори. Тому спогади, у яких є хоча й короткі, уривчасті згадки про участь в них В. І. Леніна, розширюють наші знання про його діяльність у період боротьби партії більшовиків за маси.

Як відомо, В. І. Ленін у період підготовки соціалістичної революції першорядного значення надавав залученню армії на бік революції, пропаганді ідей більшовизму серед солдатів та матросів. За його задумом цю роботу повинна була направляти створена партією спеціальна Військова організація (ВО) при ЦК РСДРП(б). Партія більшовиків, готуючись до соціалістичної революції, не могла розголошувати свої партійні рішення. Тому засідання ЦК, ПК і ВО більшовицької партії відбувалися напівлегально й не завжди протоколювалися, а якщо в окремих випадках і робилися записи, то дуже короткі.

Відомо, що під час революції та громадянської війни деякі важливі матеріали безслідно зникли. Особливо мало збереглося партійних документів, в яких відображено діяльність В. І. Леніна по керівництву Військовою організацією більшовиків. До нас дійшли окремі газетні звіти про його виступи перед солдатами та матросами, опубліковані в «Правде», «Солдатской правде», «Новой жизни» та інших газетах. Однак цих даних не досить, щоб мати повне уявлення про постійне керівництво В. І. Леніна Військовою організацією при ЦК РСДРП(б), тим більше, що ці записи дуже короткі й не завжди точно відбивають зміст виступів, особливо коли мова йде про небільшовицькі видання.

Лише завдяки спогадам членів Військової організації при ЦК РСДРП(б) історична наука має у своєму розпорядженні фактичний матеріал про цю сферу діяльності В. І. Леніна у 1917 р. Автори спогадів у той період були активними працівниками цієї організації. Їм часто доводилося розмовляти з В. І. Леніним як на офіційних засіданнях ЦК, ПК, ВО більшовицької партії, так й під час особистих зустрічей. В переважній більшості ці дані є унікальними, особливо ті, що торкаються нелегальних зустрічей членів Військової організації з вождем.

В. І. Ленін з перших днів приїзду в Росію приділяв особливу увагу Військовій організації і, зокрема, використанню нових форм агітації серед солдатів та матросів. Це, насамперед, відзначали у своїх спогадах М. Подвойський та І. Колбін²⁸. «Відразу ж після свого приїзду в

²⁸ Подвойский Н. Военная организация ЦК РСДРП (большевиков) и Военно-революционный комитет 1917 г. // Красн. летопись.—1923.—№ 6.—С. 70—71; Подвойский Н. Военная организация большевиков как основной фактор подготовки Октябрьского восстания // Прожектор.—1925.—№ 20.—С. 18; Подвойский Н. В. И. Ленин в 1917 году // Ист. архив.—1956.—№ 6.—С. 123—125; Колбин И. Инструктивный доклад.—С. 43—46.

Петроград, — згадував М. Подвойський, — тов. Ленін зарядив усю партію та Військову організацію надзвичайною енергією. Він дав нову форму агітації, найбільш вигідну для умов, що створилися, — форму групової агітації під час бесід»²⁹. М. Подвойський розповідав, що В. І. Ленін навчав методів ведення агітації серед солдатів, які ще перебували під впливом буржуазії. «Ім великі промови не потрібні, — говорив Володимир Ілліч агітаторам, — велика промова торкається дуже багатьох питань і зрештою увага солдатів розбігається. Він не може всього охопити. Вийде, що ви його не задовольните і він залишиться незадоволений вами. Йому треба говорити про мир, про землю, а в цих питаннях багато розказувати не треба — солдат зрозуміє вас з півслова»³⁰.

Як згадував цей же автор, для агітації серед солдатів Володимир Ілліч пропонував використовувати моряків-кронштадтців. З цією метою В. І. Ленін кілька разів зустрічався з кронштадтськими агітаторами-більшовиками й інструктував їх. Про це розповів один з учасників цих зустрічей матрос-більшовик І. Колбін³¹. За його словами, бесіда вождя більшовицької партії з моряками-агітаторами відбулася в агітаційному відділі Петроградського комітету РСДРП(б) близько 10 квітня. «Просто й чітко протягом п'ятнадцяти хвилин у дружній розмові, — згадував про цю подію І. Колбін, — Володимир Ілліч намалював яскраву картину нового етапу революції — революції пролетарської. Піднімаючи невідкладні питання й загострюючи увагу на лозунгах моменту, він намітив перед нами конкретне завдання, яке ми після цієї бесіди повинні були понести на обговорення робітничих та солдатських мас, йдучи на фабрики, заводи й у казарми Петрограда та околиць»³². Автор відзначав, що бесіда з В. І. Леніним багато чому навчила учасників цієї зустрічі. «Володимир Ілліч дав нам яскравий урок, як треба робити доповіді, щоб вони були прості й зрозумілі рядовому робітникові та селянинові й щоб було вкладено максимум змісту, який легко можна було б засвоїти слухачам, — констатував І. Колбін³³. На жаль, точної дати цієї бесіди встановити не вдалося. Ця подія не знайшла відображення в «Биографической хронике»³⁴, присвяченої життю та діяльності Володимира Ілліча. Але що така зустріч В. І. Леніна з агітаторами з Кронштадта відбулася, на наш погляд, не викликає сумніву.

Дані про участь вождя більшовицької партії у роботі зборів Військової організації при ЦК РСДРП(б) є в спогадах К. Мехоношина³⁵. З тексту його спогадів видно, що ці збори проходили нелегально. Автор повідомляє, що В. І. Ленін дуже цікавився становищем у військових частинах Петроградського гарнізону, настроєм солдатів та матросів, докладно пояснював учасникам зустрічі, в якому напрямі треба вести агітацію в армії. «Наші збори тривали не більше години, — згадував автор, — але за цей час Ілліч встиг не тільки повністю познайомитися з настроєм солдатів у гарнізоні, а й проінструктувати всіх нас так, що кожному нашому виступу, який мав відбутися в казармах, був заздалегідь забезпечений вірний успіх»³⁶. К. Мехоношин наводить, зокрема, такий приклад. У той час агенти Тимчасового уряду особливо активно поширювали наклепницькі чутки про більшовиків, що повернулися в Росію, називаючи їх шпигунами німецького генерального штабу.

²⁹ Подвойский Н. Военная организация большевиков как основной фактор подготовки Октябрьского восстания. — С. 18.

³⁰ Подвойский Н. В. И. Ленин в 1917 году. — С. 123.

³¹ Колбин И. Инструктивный доклад. — С. 43—46.

³² Там же. — С. 44.

³³ Там же.

³⁴ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографич. хроника. — М., 1973. — Т. 4. — С. 69—81.

³⁵ Мехоношин К. Из воспоминаний о тов. Ленине. — С. 7—9.

³⁶ Там же.

Володимир Ілліч радив агітаторам Військової організації при ЦК РСДРП(б), викриваючи цей наклеп, використовувати авторитет Петроградської Ради робітничих та солдатських депутатів. Насамперед він рекомендував поставити перед солдатами очевидні запитання:

— «Чи довіряєте ви своїй Раді? — Довіряємо.

— Що постановила Рада у зв'язку з приїздом тов. Леніна? Чи не включила вона його до свого складу? — Включила.

— Чи могла включити Рада до свого складу людину, яку можна серйозно обвинувачувати в шпигунстві? — Звичайно, ні.

— Виходить з обвинуваченням Леніна в шпигунстві справа стоїть інакше. Погляньмо, хто ж поширює ці чутки?... тощо»³⁷.

К. Мехоношин зазначав, що бесіда В. І. Леніна з працівниками Військової організації з приводу методів агітації серед солдатів мала дуже важливе значення. «Цього виявилось цілком достатньо, щоб розтопити лід недовір'я, а потім й повністю привернути на наш бік величезну більшість солдатських мас»³⁸. Проте поряд з важливими повідомленнями про зміст самої зустрічі автор цих спогадів не вказав точної дати зборів і не назвав їх учасників. У хроніці «Дати життя і діяльності В. І. Леніна (березень — квітень 1917)», яка вміщена у Повному зібранні творів Володимира Ілліча, відзначається, що ця зустріч відбулася в середині квітня, хоча при цьому посилення на джерела не наводяться³⁹, а в «Биографической хронике» вона датована 13 квітня⁴⁰.

Цікаві дані про керівництво В. І. Леніна Військовою організацією повідомляє В. Невський⁴¹. В 1922 р. він писав: «Коли Володимир Ілліч жив у Петрограді (автор має на увазі діяльність В. І. Леніна до переходу в підпілля у липневі дні 1917 р. — В. Т.), він нерідко сам брав участь у наших військових засіданнях, причому мало звертав увагу на наші просторікування, проте дуже уважно прислухався до голосу солдатів»⁴². Ці спогади свідчать, що В. І. Ленін надавав першорядного значення безпосереднім контактам з солдатами та матросами, намагався отримати інформацію з перших рук. Це підтверджує й той факт, що вже у перші два тижні після повернення в Росію він щонайменше тринадцять разів виступав безпосередньо перед солдатськими масами та приймав делегації солдатів і матросів⁴³.

Слід звернути також увагу на слова автора, що до липневих днів В. І. Ленін нерідко брав участь у засіданнях Військової організації при ЦК РСДРП(б). Це істотне свідчення. Бо нам відомо лише, що Володимир Ілліч, крім участі у вищеназваних зборах останньої, що відбулися 13 квітня, був ще на ряді розширених засідань ЦК і ПК, куди запрошувалися й працівники цієї організації. Словам В. Невського, який добре знав її життя, не можна не вірити. Є підстави думати, що деякі засідання Військової організації, у яких брав участь В. І. Ленін, лишилися незафіксованими документально і ніким не описані. Тому історична наука конкретних історичних матеріалів про них не має. Мабуть, одне із таких засідань за участю В. І. Леніна й мав на увазі В. Невський, коли писав: «...Я ніколи не забуду одне засідання, яке відбулося невдовзі після... 10 червня. На всі наші довгі розмови — що й як треба зробити, Володимир Ілліч поставив прості питання: що і де нами зроблено, де й які зв'язки ми маємо у полках та на які сили ми розраховуємо. Тоді мені це здавалося дрібницями. «Ну, чого тут допитуватися, думав я, маємо ж і зв'язки й сили, про що тут розмовляти. Починай демонстрацію й баста». Коли ж Володимир Ілліч грун-

³⁷ Там же.

³⁸ Там же.

³⁹ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів. — Т. 31. — С. 629.

⁴⁰ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографич. хроника. — Т. 4. — С. 81.

⁴¹ Невский В. Две встречи // Красн. летопись. — 1922. — № 4. — С. 142—146.

⁴² Там же.

⁴³ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографич. хроника. — Т. 4. — С. 53—98.

товно випитав, то стало очевидним, що і те не передбачено, і те недороблено, і те упущено. Було конфузно й прикро за своє нічим не виправдане зарозуміння, але, разом з тим, і добре, бо відчувалося керівництво та корисні вказівки»⁴⁴. Критичний аналіз цього факту свідчить, що автор спогадів дату засідання вказує неточно. Воно відбулося 6 червня⁴⁵.

Важливі дані про першу зустріч з В. І. Леніним у червні 1917 р. містять спогади М. Кедрова⁴⁶. Автор не вказує дат, але з його слів можна зрозуміти, що перша зустріч відбулася на початку червня (в «Биографической хронике» зазначено, що вона мала місце 6 червня)⁴⁷. Під час неї Володимир Ілліч доброзичливо і зацікавлено розпитував М. Кедрова про настрої в армії на персидському фронті. Автор спогадів повідомив тоді Іллічу, що на Закавказзі утворено більшовицьку Раду (її головою й був у той час М. Кедров. — В. Т.), яка об'єднала всі військові частини та робітників залізничного і водного транспорту і з перших днів захопила владу у свої руки. В. І. Леніна порадував такий стан справ на важливій ділянці Кавказького фронту. Однак він був прикро вражений тим, що досвід її роботи не пропагується в пресі. М. Кедров згадував, що Володимир Ілліч говорив: «А описали ви все це в пресі? Ні? Необхідно виправити й написати докладно, обов'язково написати й негайно»⁴⁸. В розмові В. І. Ленін торкався й інших актуальних проблем, які також значною мірою хвилювали його. Володимир Ілліч запитував: «Ну, а як справи з національним питанням на Кавказі? А як селянство, повністю задоволене, чи може почекати з розв'язанням аграрного питання до Установчих зборів?»⁴⁹.

Зазначимо, що спогади про бесіду В. І. Леніна з М. Кедровим дістали високу оцінку Н. К. Крупської. Прочитавши у 1927 р. рукопис М. Кедрова, вона відзначила: «На мій погляд, спогади дуже хороші й сильні»⁵⁰.

Відомості про участь В. І. Леніна у роботі Всеросійської конференції фронтних і тилкових військових організацій РСДРП(б) дійшли до нас із звіту газети «Новая жизнь»⁵¹ та спогадів М. Кедрова⁵². Як згадує останній, з представників небільшовицької преси президія конференції дала дозвіл бути на засіданні лише кореспонденту газети «Новая жизнь» при умові об'єктивного висвітлення її роботи⁵³. Однак газетний звіт був складений дуже коротко. В ньому відображені лише загальні положення виступу В. І. Леніна на конференції, а кінець промови зовсім відсутній. М. Кедров докладно описав роботу конференції. Він зазначав, що центральне місце на ній займала доповідь В. І. Леніна про сучасний момент. Зроблена з великим піднесенням і натхненням, вона мала величезне значення. Володимир Ілліч звернув увагу керівників військових організацій на найголовніші питання розвитку подій. Особливо підкреслив він неприпустимість передчасного збройного повстання. У М. Кедрова, за його свідченням, зберігся записаний ним кінець промови Володимира Ілліча, який дійшов до нас тільки у такому записі: «Ми повинні бути особливо уважні й обережні,

⁴⁴ Невский В. Две встречи. — С. 144—145.

⁴⁵ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографич. хроника. — Т. 4. — С. 220—221.

⁴⁶ Кедров М. Из красной тетради об Ильиче // Пролет. революция. — 1927. — № 1. — С. 36—39.

⁴⁷ Див.: Владимир Ильич Ленин: Биографич. хроника. — Т. 4. — С. 220—221.

⁴⁸ Кедров М. Из красной тетради об Ильиче. — С. 47. Йшлося про утворену в Шерифханському районі Раду робітничих і солдатських депутатів.

⁴⁹ Там же. — С. 48.

⁵⁰ Див.: Ист. архив. — 1957. — № 2. — С. 27.

⁵¹ Див.: Ленин В. И. Повне збір. творів. — Т. 32. — С. 355—356.

⁵² Кедров М. Всероссийская конференция военных организаций РСДРП(б) // Пролет. революция. — 1927. — № 6. — С. 216—231.

⁵³ Див.: Ленин В. И. Повне збір. творів. — Т. 32. — 499.

щоб не піддатися на провокацію... Один невірний крок з нашого боку може загубити всю справу. Яке співвідношення сил ми маємо в сучасний момент в порівнянні з квітнем? Маса вже переконалася у помилковості буржуазного кадетського уряду... Але вони ще йдуть за угодовцями, есерами і меншовиками. Результати виборів в районні думи, які щойно закінчилися, — наочний тому приклад. Що ми маємо навіть тут, у самому центрі революції? За наш список подано всього 150 тисяч голосів, і лише одна районна дума (з 12) нами завойована. Якщо і вдалося б тепер владу взяти, то наївно думати, що, взявши її, ми зможемо утримати. Ми не раз говорили, що єдино можливою формою революційного уряду є Ради робітничих, селянських, солдатських і т. п. депутатів. Яка ж питома вага нашої фракції у Радах? Навіть у Радах обох столиць, не кажучи вже про інші, ми в мізерній меншості. А що показує цей факт? Неможливо від нього відвернутися. Він показує, що у своїй більшості маса хитається і ще вірять есерам і меншовикам. Це основний факт, і він визначає поведінку нашої партії. Як можна штовхнути дрібну буржуазію до влади, якщо ця дрібна буржуазія тепер вже може, але не хоче брати її?

Ні, щоб серйозно, не по-бланкістському, йти до влади, пролетарська партія повинна боротися за вплив усередині Рад, терпляче, непохитно, день у день роз'яснювати помилку мас, їх дрібнобуржуазні ілюзії. Зірвати цю нашу лінію хочуть контрреволюціонери, вони всілякими засобами намагаються спровокувати нас на передчасний, сепаратний виступ, але ми на цей гачок не попадемося, ні, ми не доставимо їм такої втіхи. Коли ж маса побачить, що угодівський уряд їх обманює, бо знаходиться цілком в руках російської і союзницької буржуазії і танцює під її дудку, а події останніх днів (наступ) якнайкраще викривають цей обман, то маса прийде до єдино існуючої ще не скомпрометованої партії, до більшовиків. Не треба випереджати події. Вичікувальна тактика — найкраща тепер. Час працює на нас»⁵⁴.

Свідчень того, що цей запис було дійсно зроблено автором на конференції під час виступу Володимира Ілліча, а не написано пізніше на основі лєнінських праць, ми не маємо, як й інших джерел, що могли б висвітлити це питання.

Таким чином, аналіз спогадів про життя і діяльність вождя більшовицької партії в квітні — на початку липня 1917 р. показав: одні з них є унікальними і становлять особливу цінність для науки, другі — істотно доповнюють документальні джерела і в сполученні з ними дають більш повне уявлення про події, треті — відображають давно відомі факти і якоїсь джерелознавчої цінності не мають.

Відомості, що містяться в спогадах про В. І. Леніна, широко використовуються дослідниками при розробці історії КПРС, Великого Жовтня, наукової біографії та біохроніки вождя партії тощо.

Однак слід завжди мати на увазі, що спогади, будучи виключно важливим джерелом вивчення життя В. І. Леніна, в цілому в історичному дослідженні відіграють не головну, а допоміжну роль. Основним матеріалом для цих розвідок є документальні джерела: твори В. І. Леніна, партійні документи, протоколи засідань та зборів Рад, профспілок, фабзавкомів, військово-революційних комітетів та інших організацій, періодична преса. У спогадах відображені далеко не всі, а лише окремі сторони багатогранної діяльності В. І. Леніна в період підготовки і проведення Жовтневої революції. Тому правильне використання мемуарів як дуже цінного історичного джерела можливе тільки при їх ретельному критичному аналізі й тільки у комплексі з документальними джерелами.

В. П. ТАРАНИК (Київ)

⁵⁴ Кедров М. Всероссийская конференция воинских организаций РСДРП(б). — С. 226—227.

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

ПАМ'ЯТНІ МЕДАЛІ, ПРИСВЯЧЕНІ УЧАСНИКАМ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Ю. А. БАРШТЕЙН (Київ)

* Тема Великої Жовтневої соціалістичної революції в радянському медальєрному мистецтві почала активно розроблятися з перших днів після її перемоги. Так, уже до 2-ї річниці Великого Жовтня Ленінградський Монетний двір виготовив бронзову медаль. Її автором був Д. Степанов.

У 1935 р. В. В. Голенецький створив дві бронзові медалі: одну — на пам'ять про штурм Зимового палацу, другу — до 18-річчя цієї події. В наступні роки до ювілеїв Великої Жовтневої соціалістичної революції було випущено цікаві бронзові мініатюри.

Серед медалей, створених радянськими скульпторами-медальєрами одразу після перемоги Великого Жовтня, є чимало таких, які присвячені видатним діячам Комуністичної партії і Радянської держави. Цілком природно, що багато з них увічнюють В. І. Леніна. Це, зокрема, створені з міді плакети: у 1922 р. — М. М. Герасимовим, 1929 — І. І. Циганковим, 1935 — С. З. Маграчовим і С. Мартиновим, 1936 — В. В. Голенецьким, 1937 — знову М. М. Герасимовим, у 1940 р. — М. О. Соколовим та ін. Найбільша кількість пам'ятних медалей, присвячених В. І. Леніну, була створена до 100-річчя з дня його народження*.

Серед скульптурних творів малих форм, створених одразу після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, є медалі, присвячені відомим діячам Комуністичної партії і Радянської держави, в тому числі К. Є. Ворошилову, Ф. Е. Дзержинському, М. І. Калініну, С. М. Кірову, Г. К. Орджонікідзе, М. В. Фрунзе. Ці медалі стали нумізматичною рідкістю. Однак мова піде не про них.

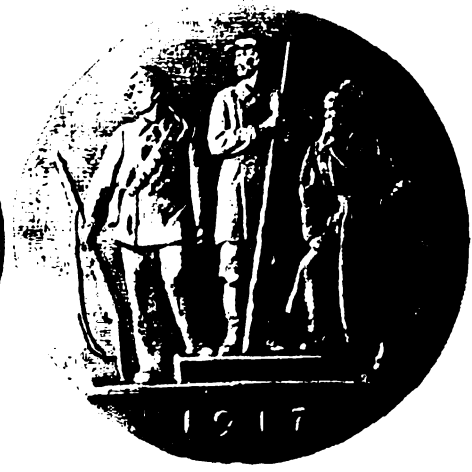
Нижче представлені зображення медалей, присвячених видатним діячам Комуністичної партії та Радянської держави — учасникам Великого Жовтня, про які автор ще ніде не розповідав і які створені у переважній більшості в останні роки. Матеріал подано у хронологічному порядку (за датами народження діячів). Однак перш ніж розповісти про них, хотілося б описати кілька найбільш цікавих медалей, присвячених засновнику Комуністичної партії і Радянської держави В. І. Леніну.

В 1957 р. Ленінградський Монетний двір (ЛМД) виготовив створену скульптором М. М. Акімушкіним бронзову медаль діаметром 70 мм. На її аверсі на фоні прапора вміщено барельєф В. І. Леніна, який створено на основі його скульптурних портретів, виконаних М. А. Андреевим. Зображення вождя динамічне, лінії м'які, плавні і водночас точні. На реверсі — лаконічний трирядковий напис «Ленін живий вічно». Під написом — дубова гілка — символ урочистості.

* Докладніше про це див.: Барштейн Ю. А. Ленініана в медальєрному мистецтві // *Архіви України*. — 1970. — № 2. — С. 32—55.

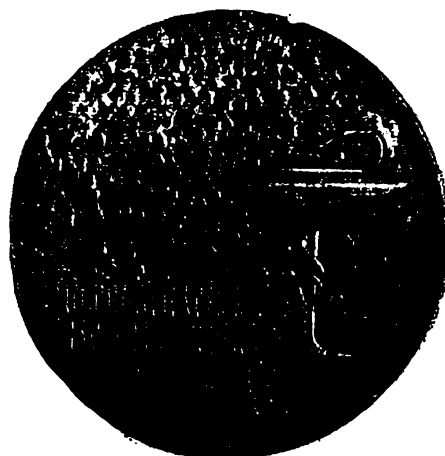
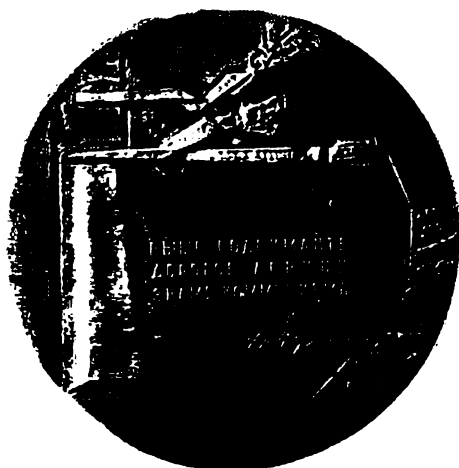

Іншу медаль (бронза, 60 мм), створену М. Шмаковим і виготовлену ЛМД у 1967 р., було приурочено до 50-річчя Великого Жовтня. На її аверсі — напівпогрудний, на 3/4 повернутий ліворуч портрет вождя. Для створення більшої об'ємності зображення, яке б наближалось до

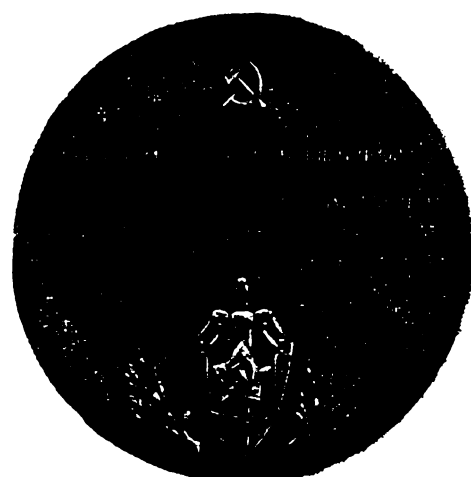

барельефа, скульптор врізав його в фон медального поля. Зліва по колу — напис «Ленін». На реверсі на фоні прапора, що розвівається, з п'ятикутною зіркою і серпом та молотом — восьмирядковий напис «Вашим, товаришу, серцем і ім'ям думаємо, дихаємо, боремося й живемо!». Зліва внизу — дати «1917—1967».

Відомим радянським скульптором, народним художником СРСР М. Г. Манізером, який майже 40 років працював над відтворенням

образу В. І. Леніна в скульптурі, створено серію з 12 бронзових настільних пам'ятних медалей — Ленініану. Три з них присвячено Жовтню. Всі вони мають однаковий діаметр—70 мм і виготовлені на ЛМД. Перша медаль вводить нас у революційні події 1917 р., грандіозні за своїм історичним значенням, і ніби розпочинає літопис Великої Жовтневої соціалістичної революції. На її аверсі зображено В. І. Леніна на фоні озера Розлив на повен зріст, замисленим. Внизу — напис «В Розливі», вгорі по колу — «Держава і революція». Як відомо, в

липні—серпні 1917 р. Володимир Ілліч працював над книгою «Держава і революція», не пориваючи зв'язків з більшовиками Петрограда. На реверсі медалі зображено знамена в могутніх руках робітників. Вгорі по колу — дата «1917», внизу — напис «Вся влада Радам».

На аверсі другої медалі, що продовжує тему Жовтня, зображено величну фігуру В. І. Леніна на далекому фоні силуетів Петропавлів-

ської фортеці і Смольного. Це створює враження простору, який символізує свободу визволеного народу. На наш погляд, композиція дуже вдала. Обриси фігури В. І. Леніна повторюють зображення вождя на відомих пам'ятниках М. Г. Манізера в Ульяновську і статуї на стадіоні в Лужниках, які є одними з кращих у монументальній скульптурі. На медалі В. І. Ленін ніби випромінює волю й енергію. Важкі складки

Остання з цих трьох медалей, що розповідають про В. І. Леніна у Жовтні, присвячена II з'їзду Рад, який відкрився в Смольному у ніч на 25 жовтня 1917 р. В центрі її аверсу на підвищенні — зображення В. І. Леніна. Він проголошує Радянську владу. По обидва боки — на-

писи «Ленін. 25 жовтня 1917 року», «На II-му з'їзді Рад». На реверсі — перші декрети Радянської влади, прийняті за доповідями В. І. Леніна увечері 26 жовтня на другому засіданні з'їзду. На ньому зображені солдат, що опустив дуло гвинтівки і радо вітає народження нової влади, та селянка, яка бережно тримає в руці завойовану революцією землю. Вгорі по колу — напис «Мир народам — земля селянам», внизу — «Перші декрети».

Прекрасно відтворено образ Ілліча на односторонній медалі — плакеті розміром 56×61 мм. Її виготовлено ЛМД до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Автор — скульптор В. Дронов. На аверсі плакети — рельєфний профіль Володимира Ілліча в кепці, яку він любив носити.

На бронзовій медалі, присвяченій 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції, зображено напівпогрудний профільний портрет

В. І. Леніна на фоні крокуючих демонстрантів — сталеварів, шахтарів, колгоспників, які несуть знамена з написами на них «1917—1977», «Ленінським шляхом». На реверсі — знамена з китицями і написом «60 років Великої Жовтневої соціалістичної революції». Внизу по колу — рельєфна лаврова гілка — символ урочистості.

Надії Костянтинівні Крупській — видатному радянському партійному і державному діячеві, почесному академіку АН СРСР, дружині В. І. Леніна — присвячено пам'ятну бронзову медаль, створену скульптором А. М. Філіповою до 95-річчя з дня її народження і 25-річчя з дня смерті. На аверсі невисоким рельєфом зображено напівпогрудний портрет Н. К. Крупської, на 3/4 повернутий ліворуч. По колу — напис «Н. К. Крупська» і роки життя «1869—1939». На реверсі викарбувано заклик Надії Костянтинівні на фоні прапора «Вище піднімайте дорогий Леніну прапор комунізму» та її факсимільний підпис. Медаль відображає притаманну Надії Костянтинівні скромність у житті.

Скульптор Е. Мелдеріс створив, а ЛМД у 1965 р. виготовив бронзову медаль, присвячену 100-річчю з дня народження П. І. Стучки (псевдонім «Ветеран») — одного із засновників Комуністичної партії Латвії. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції П. І. Стучка був членом більшовицької фракції Петроградської Ради робітничих депутатів, а після Великої Жовтневої соціалістичної революції — народним комісаром юстиції, членом колегії Народного комісаріату закордонних справ. У 1918—1919 рр. він очолював Радянський уряд Латвії, член ЦК РКП(б), з 1921 р. — заступник народного комісара юстиції РСФРР, у 1923—1932 рр. — голова Верховного суду РСФРР. На аверсі медалі зображено портрет П. І. Стучки у вигляді барельєфа. Праворуч від нього — латиською мовою напис «Петеріс Стучка». На реверсі по колу — написи латиською (вгорі) і російською (внизу) мовами «Голова першого уряду Латвії». В центрі медального поля — чотирирядковий напис також двома мовами «Петеріс Стучка», а також дати життя «1865—1932».

100-річчю з дня народження М. О. Семашка — радянського партійного й державного діяча, члена ВКП(б) з 1893 р., учасника Великої Жовтневої соціалістичної революції, одного з організаторів радянської охорони здоров'я, дійсного члена АМН СРСР — присвячено пам'ятну бронзову медаль скульптора О. А. Королюка. Майже все медальне поле аверсу займає тонкий виразний рельєфний портрет Миколи Олександровича. Ліворуч по вертикалі — напис «М. О. Семашко». На реверсі вміщено дещо стилізоване зображення медичної емблеми. Ліворуч від нього — дворядковий напис «Перший нарком охорони здоров'я». Під ним — дати його народження і смерті «1874—1949».

М. І. Калініну — видатному діячеві Комуністичної партії і Радянської держави — присвячено цілий ряд медалей, першу серед яких було створено С. Л. Гульчинським ще в 1936 р. (виготовлено ЛМД). Ми розповімо про пам'ятну медаль художника О. В. Козлова. Вона випущена ЛМД до 100-річчя з дня народження М. І. Калініна. На її аверсі розміщено дуже виразний рельєфний портрет Михайла Івановича. Ліворуч по колу — напис «М. І. Калінін». В центрі реверсу на прямокутному підвищенні викарбувано слова Михайла Івановича: «Комуністична партія мене породила, і тому я не тільки член Комуністичної партії більшовиків, але й її син». Нижній лівий край реверсу медалі увінчаний лавровою гілкою. Праворуч — роки його життя «1875—1946».

Чимало настільних пам'ятних медалей присвячено Ф. Е. Дзержинському — радянському партійному і державному діячу, вірному учню і соратнику В. І. Леніна. Першу серед них було виготовлено ЛМД у 1926 р. До 100-річчя з дня народження Фелікса Едмундовича було створено ряд медалей. Дві з них ми й розглянемо. На аверсі бронзової медалі, створеної скульптором Л. Белокуровим (ЛМД), зображено

високорельєфний напівпогрудний портрет Ф. Е. Держинського. Він відзначається виразністю, м'якістю, іконографічною точністю. В центрі реверсу — факсимільний підпис Фелікса Едмундовича і дати його життя «1877—1926».

Другу бронзову медаль (автори — скульптор Л. Белокуров і гравер-медальєр М. М. Філіппов) виготовлено ЛМД у 1977 р. В центрі медального поля аверсу — високорельєфний напівпогрудний портрет Ф. Е. Держинського, по колу напис «100 років з дня народження Фелікса Едмундовича Держинського», а також дати народження і смерті. На реверсі викарбувано його висловлювання: «Чекістом може бути лише людина з холодною головою, гарячим серцем і чистими руками. Ф. Е. Держинський». Вгорі над написом зображено серп і молот, внизу — знак чекіста з дубовими гілками по боках.

У 1978 р. виповнилося 100 років з дня народження Г. І. Петровського — відомого радянського партійного й державного діяча, одного з видатних керівників Комуністичної партії України та Української Радянської держави. До цього ювілею було створено й виготовлено алюмінієву, вкриту лаком пам'ятну медаль. У правій половині її аверсу розміщено рельєфне портретне зображення Григорія Івановича, виконане в м'якій манері. Однак це не перешкодило автору передати вольові риси його характеру. По колу вгорі — дати «1878—1978», внизу — лаврова гілка, перевита стрічкою з написом «Г. І. Петровський». У центрі медального поля реверсу — слова «100 років з дня народження».

У 1978 р. ЛМД випущено пам'ятну бронзову медаль, присвячену С. Г. Шаумяну (скульптор А. М. Рустамов). Радянський партійний і державний діяч, член РСДРП з 1900 р., учасник трьох російських революцій С. Г. Шаумян віддав своє життя в боротьбі за встановлення Радянської влади у Закавказзі. У центрі медального поля аверсу на трохи ввігнутій поверхні з поперечними смугами майже анфас зображено високорельєфний портрет Степана Георгійовича. Дві третини площі реверсу займає рельєфне зображення полум'я. Під ним — трирядковий напис «Степан Шаумян. 1878—1978». Праворуч вертикально розміщений рельєфний національний орнамент.

До 100-річчя з дня народження В. С. Міцкявічуса-Капсукаса — одного з керівників Комуністичної партії Литви, учасника революції 1905—1907 рр. у Литві й Великої Жовтневої соціалістичної революції в Петрограді — скульптором Г. Іокубонісом була створена бронзова пам'ятна медаль. Майже все поле її аверсу займає високорельєфне тонке портретне зображення В. С. Міцкявічуса-Капсукаса. Автору вдалося передати його вольове, мужнє і водночас спокійне обличчя. Праворуч — дворядковий напис «1880—1935». У центрі реверсу — рельєфне зображення знамен — символів революції. Ліворуч угорі — дата «1918», по колу — напис російською і литовською мовами «Вінцас Міцкявічус-Капсукас».

Скульптор І. Комшилов — автор медалі, присвяченої 100-річчю з дня народження Г. І. Котовського — радянського військового діяча, героя громадянської війни, члена РКП(б) з 1920 р., учасника Великої Жовтневої соціалістичної революції у Молдавії. В заглибленні медального поля аверсу розміщено погрудне, на 3/4 повернуте вліво портретне зображення Григорія Івановича у військовому кашкеті й кітелі з портупесою через плече та орденами на грудях, якими він був нагороджений за бойові заслуги в роки громадянської війни. По колу на невеликому підвищенні — напис «Григорій Іванович Котовський. 1881—1925». У центрі реверсу — прапор, що розвівається, з дворядковим написом «За владу Рад», під ним — будьонівка, горн і шабля — атрибути часів громадянської війни, а також дубова гілка — символ перемоги й урочистості.

100-річчю з дня народження діяча російського та міжнародного революційного руху, члена РСДРП з 1898 р., агента «Искры», учасника

подій 1905—1907 рр. в Одесі, активного учасника Великої Жовтневої соціалістичної революції Й. А. Пятницького (Таршиса) присвячено пам'ятну бронзову медаль, створену І. Комшиловим і виготовлену ЛМД у 1982 р. У центрі медального поля аверсу на фоні книжок і газет, що символізують причетність Й. А. Пятницького до видавничої справи, до партійної більшовицької преси, а також прапорів та багнетів, що свідчать про його участь у революції, розміщено напівпогрудне зображення Йосипа Ароновича. Над ним по колу — напис «Йосип Пятницький (Й. А. Таршис)». У центрі реверсу — перша сторінка газети «Правда» із семирядковим написом: «Усе творче життя Й. А. Пятницького є пролетарська революційна дія, є яскраве життя більшовика». Ліворуч по вертикалі розміщено дати життя й смерті Й. А. Пятницького «1882—1938».

Увіковічено на медалі й пам'ять про В. О. Антонова-Овсієнка — професіонального революціонера, радянського військового діяча і дипломата, учасника Великої Жовтневої соціалістичної революції. Майже все медальне поле аверсу займає його напівпогрудний рельєфний портрет. Ліворуч — дати народження і смерті «1883—1939». По колу праворуч — напис «В. О. Антонов-Овсієнко». На реверсі вміщено трифігурну композицію: матрос, солдат і робітник із зброєю в руках — учасники штурму Зимового палацу, представники основних рушієвих сил Великої Жовтневої соціалістичної революції. Над композицією — рельєфне зображення розгорнутого прапора, на якому викарбувано слова «Вся влада Радам!»

До 100-річчя з дня народження Ф. А. Сергєєва (Артема) пам'ятну бронзову медаль створив скульптор О. М. Манізер. Радянський державний та партійний діяч Ф. А. Сергєєв керував у Харкові збройними повстаннями у 1905 р. й 1917 р., з 1918 р. був головою Раднаркому Донецько-Криворізької республіки, одним з організаторів боротьби проти буржуазно-націоналістичної Центральної Ради й каледінщини, очолював Донецький губвиконком. На аверсі медалі майже анфас зображено головний рельєфний портрет Федора Андрійовича. З метою збільшення об'ємності портрет врізано в поверхню медального поля. Під ним — напис «Артем». На реверсі — п'ятирядковий напис «Революціонер Федір Сергєєв. 1883—1921», зроблений на фоні знамен, де відбито віхи історії партії, «РСДРП 1906», «1917 РСДРП(б)»; «1919 РКП(б)».

С. М. Будьонному — радянському військовому і державному діячу, Маршалу Радянського Союзу, тричі Герою Радянського Союзу, учаснику Великої Жовтневої соціалістичної революції, герою громадянської й Великої Вітчизняної воєн — присвятив медаль скульптор М. Шмаков. На її аверсі майже все поле займає рельєфний, майже анфас портрет Семена Михайловича у маршальській формі. По колу — напис «Маршал Радянського Союзу С. М. Будьонний. 1883—1973».

Більшу половину медального поля реверсу займає зображення атаки кіннотників. У першого вершника — високо піднятий у руці прапор. Композиція вишла динамічною, експресивною.

Я. М. Свердлову — видатному діячеві Комуністичної партії та Радянської держави, учаснику Великої Жовтневої соціалістичної революції — присвячено кілька пам'ятних медалей. Тут подано дві з них. На аверсі медалі, яку створив В. Дронов (виготовлена Московським експериментальним творчо-виробничим комбінатом художнього фонду РРФСР), розміщено високорельєфний напівпогрудний портрет Якова Михайловича, врізаний у поверхню. В центрі медального поля реверсу — трирядковий напис «Яків Михайлович Свердлов. 1885—1919» — дати його народження і смерті.

На аверсі медалі скульптора З. Лернера (виготовлена на тому ж комбінаті) — напівпогрудний профільний портрет Я. М. Свердлова. На

реверсі викарбувано слова «Першому голові ВЦВК Я. М. Свердлову» *.

Обидва зображення дуже вдалі, психологічні. На нас спокійно дивиться розумне, вольове, сповнене гідності обличчя. Написи на медалях стислі, скромні, відповідають характеру портретованого.

До 80-річчя з дня народження М. В. Фрунзе у Москві було випущено пам'ятну медаль з анодованого під бронзу алюмінію. Михайло Васильович Фрунзе — видатний радянський партійний і військовий діяч, військовий теоретик, член КПРС з 1904 р., учасник Великої Жовтневої соціалістичної революції в Івано-Вознесенську і Москві. На аверсі медалі відлито напівпогрудний рельєфний профільний портрет, на якому М. В. Фрунзе зображений у військовій формі перших післяреволюційних років. По колу — напис «М. В. Фрунзе. 1885—1925». На реверсі — шестирядковий напис «80 років з дня народження героя громадянської війни».

Бронзова пам'ятна медаль увіковічнює образ радянського партійного й державного діяча С. М. Кірова. Сергій Миронович — учасник трьох російських революцій. Очолював боротьбу за Радянську владу на Північному Кавказі, був одним з організаторів астраханської оборони в 1919 р. й визволення Кавказу від білогвардійців. На аверсі медалі — високорельєфний напівпогрудний портрет С. М. Кірова, який вдало розкриває його вольовий характер і водночас доброту й простоту. Портрет зроблено на фоні декору у вигляді глибоких складок прапора. На реверсі викарбувано слова, які належать Сергію Мироновичу: «Є одна-єдина сила, яка спрямовує весь наш рух вперед — це наша Комуністична партія». Під ними — факсимільний підпис С. М. Кірова.

Представлений нами матеріал про настільні пам'ятні медалі, присвячені видатним діячам Комуністичної партії і Радянської держави, учасникам Великої Жовтневої соціалістичної революції, природно, не претендує на вичерпний виклад цієї великої і важливої теми. Адже медальєрне мистецтво розвивається і збагачується новими витворами, які продовжують увічнення пам'яті про борців за світлі ідеали людства.

* Я. М. Свердлов очолював ВЦВК з 8 (21) листопада 1917 р.

* * *

РІЧНИЦІ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ У ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ І КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

А. Ф. КІЗЧЕНКО (Київ)

Роль Великого Жовтня у долі чеського й словацького народів, що яскраво виявилася в могутньому піднесенні їх революційної, національно-визвольної боротьби, широкому русі проти війни і голоду, за утворення Чехословацької республіки та солідарність з першою у світі пролетарською державою, досить ґрунтовно висвітлено в багатьох колективних й індивідуальних працях радянських і чехословацьких дослідників — І. Веселого, Л. Голотіка, М. Госіоровського, О. Клеванського, Ю. Кржижека, В. Мар'їної, І. Мельникової, З. Неєдлого, І. Петерса, С. Цамбела, Я. Шмерала та ін. Однак у працях, присвячених історії буржуазної Чехословацької республіки (ЧСР), згадуються лише окремі факти про те, як трудящі країни відзначали річницю Великого Жовтня. Узагальнюючого ж дослідження з цієї теми поки що немає.

Метою даного повідомлення є спроба автора відповісти на питання: в яких формах відзначалися річниця Великої Жовтневої соціалі-

стичної революції у Чехословаччині, наскільки широко охоплювалося населення заходами, що проводилися в зв'язку з цим, у чому полягала роль таких акцій у громадсько-політичному й культурному житті ЧСР?

Організаторами і натхненниками всіх заходів, присвячених річницям Жовтня, були комуністи. Активну участь у них, як побачимо нижче, брали представники інших політичних партій, незважаючи на різні перешкоди та заборони з боку керівництва останніх.

Велику роль у відзначенні річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції в Чехословаччині відіграли засноване у березні 1925 р. Товариство економічного й культурного зближення з новою Росією (пізніше перейменоване в Товариство економічних і культурних зв'язків з СРСР), яке очолював відомий учений та громадський діяч З. Неєдлі, й масова організація — Союз друзів СРСР, створена з ініціативи Комуністичної партії Чехословаччини у 1931 р.

Знаменно, що 53 діячі культури ЧСР звернулися до громадськості країни із закликом заснувати Товариство економічного і культурного зближення з новою Росією саме 7 листопада 1924 р., тобто в 7-му річницю Жовтневої революції. Сім років, які минули з часу «вибуху соціальної революції у Росії», говорилося в їх зверненні, показали, що «із Союзом Радянських Соціалістичних Республік необхідно рахуватися як з реальністю, яку неможливо знищити навіть найенергійнішим протестом. Держава за державою вже нормалізують економічні та політичні зв'язки з новою Росією, будучи переконаними, що це необхідно для консолідації Європи». Підкресливши значення економічних і духовних контактів з СРСР, автори звернення вважали за необхідне «замінити звичайні забобони діловими інформаціями про сьогодинішній стан економіки, права й культури Росії»¹.

Стало традицією в річниці Жовтня проводити урочисті збори чехословацької громадськості. Так, у 3-тю річницю, 7 листопада 1920 р., соціал-демократична робітничка партія (комуністичну було створено в травні наступного року) організувала у Народному будинку в Празі збори, в яких взяли участь 900 чол. З промовою на них виступив А. Запотоцький, який у липні—серпні 1920 р. був делегатом від Марксистської лівої ЧСДРП на II конгресі Комінтерну. Він підкреслив все-світньо-історичне значення соціалістичної революції в Росії, розповів про внутрішнє становище у Країні Рад. А. Запотоцький, зокрема, зазначив, що там «здійснюється велика справа визволення, в якому заінтересований пролетаріат усього світу. Росія вказує нам шлях, і наш обов'язок — підтримувати Росію у цій великій справі»². Після закінчення зборів присутні співали революційні пісні та проголошували: «Хай живе Радянська Росія! Хай живе соціальна революція!» Близько 300 чол., які не вмістилися в залі, зібралися в саду, біля Народного будинку. Перед ними також виступив з промовою А. Запотоцький.

9 листопада 1921 р. в зв'язку з 4-ою річницею Великого Жовтня 200 жителів Простейова прийшли на збори, на яких виступив один з керівників Чехословацької групи РКП(б) у Росії* Ю. Волек. «Утворення Радянської держави в Росії,— сказав він,— треба розглядати як найновіше досягнення людства». Розповівши про Жовтневу революцію, грандіозні політичні й соціальні перетворення у Країні Рад, про громадянську війну і збройну інтервенцію імперіалістичних держав проти Радянської Республіки, Ю. Волек підкреслив: «Все, що відбувається в

¹ Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 2. Авг. 1922 г.—июнь 1934 г.—М., 1977.—С. 124—125 (далі — Документи...).

² Документы...—Т. 1. Ноябрь 1917 г.—авг. 1922 г.—М., 1973.—С. 385.

* Її було створено в Москві в травні 1918 р. на з'їзді делегатів від чехословацьких соціал-демократичних і комуністичних груп та інтернаціональних формувань Червоної Армії. Разом з іншими іноземними групами вона входила до інтернаціонального партійного об'єднання — Федерації іноземних груп РКП(б).

Росії, повинно служити нам прикладом та керівництвом у майбутньому»³. Збори закінчилися співом Інтернаціоналу.

Із зростанням інтересу й симпатій трудящих ЧСР до СРСР кількість учасників зборів, присвячених річницям Жовтня, рік у рік збільшувалася. Так, на честь святкування десятої річниці Жовтневої революції в Празі відбулися збори, на яких були присутні 6 тис. чол.⁴

Восени 1929 р. Комуністична партія Чехословаччини почала широку підготовку до святкування 12-ої річниці Жовтня. Безпосередньо нею займалися пролетарські комітети дії, що були створені комуністами у Празі, Брно та інших містах країни. 22 вересня відбулася конференція делегатів підприємств і пролетарських організацій Великої Праги, на якій було прийнято рішення оголосити 7 листопада 1929 р. Днем боротьби на захист Радянського Союзу⁵. В день 12-ої річниці Жовтневої революції понад 8 тис. робітників заводів «Шкода» у Пльзені зібралися на мітинг. Протягом півгодини вони уважно слухали виступ робітника-комуніста Дворжака, який розповідав про будівництво соціалізму в СРСР, про п'ятирічний план, про мирну працю радянського народу й агресивні наміри капіталістів усього світу. Мітинг пройшов з великим ентузіазмом⁶.

Дві тисячі чоловік переповнили великий зал Слов'янського острова у Празі в переддень 14-ої річниці Великого Жовтня. На зборах виступили професор Карлового університету З. Неєдли, професор Бреннського технічного інституту Й. Крога, робітник А. Вавра, студент С. Такач та ін.

Спроба поліції припинити збори викликала бурю протесту. Присутні переконливо продемонстрували почуття симпатії й дружби до СРСР⁷.

Напередодні 15-ої річниці Жовтневої революції VI пленум ЦК КПЧ прийняв з нагоди цієї дати відозву, в якій закликав членів партії «використати всі можливості для найширшої популяризації соціалістичного будівництва, для викриття буржуазної брехні про Радянський Союз і залучити у відповідь на заборону Союзу друзів СРСР десятки тисяч позапартійних робітників та робітників — соціал-демократів до активної підтримки грандіозної справи соціалістичного будівництва»⁸.

Протягом кількох місяців, що передували 15-ій річниці Жовтня, по всій Чехословаччині передавався з рук у руки лист-поздоровлення трудящим Радянського Союзу з великим святом. У ньому, зокрема, зазначалося: «Ви працюєте над здійсненням великої мети робітничого руху. Ваша творча праця є працею й для нас, і для всього трудящого людства». Цей лист, під яким було зібрано 56 851 підпис, чехословацька робітничка делегація передала згодом трудящим Країни Рад⁹.

Розмах підготовки до 15-ої річниці Жовтня викликав хвилювання у властей. 3 листопада 1932 р. міністр внутрішніх справ ЧСР видав розпорядження всім земським управлінням, в якому зазначалося, що святкування, за одержаними міністерством повідомленнями, має проходити 5, 6 і 7 листопада у формі зборів, демонстрацій, літературних вечорів і спектаклів. Міністр вимагав, щоб «дозволи на ці святкові заходи видавалися з максимальною обережністю й суворістю і не дозволялися ті заходи та збори, які за характером програми, складом ораторів і за іншими обставинами викликають побоювання, що можуть

³ Документи...— Т. 1.— С. 454.

⁴ Великий Жовтень і міжнародний робітничий та національно-визвольний рух.— Вид-во Львів. ун-ту, 1967.—С. 125.

⁵ Документи...— Т. 2.— С. 388—389.

⁶ Там же.— С. 392.

⁷ Там же.— С. 490—492.

⁸ Там же.— С. 528.

⁹ Великий Жовтень і міжнародний робітничий та національно-визвольний рух.— С. 125.

вийти за рамки діючого правопорядку чи будь-яким способом являти-муть загрозу громадському спокою й порядку»¹⁰.

Святування 15-ої річниці Жовтневої революції відбулося в багатьох містах Чехословаччини — Празі, Брно, Оставі та ін.

7 листопада в пражському залі «Люцерна» відбулися масові збори, на яких виступили керівники КПЧ К. Готвальд, А. Запотоцький, Б. Шмераль, Б. Келлер, а також представники робітників ряду підприємств¹¹. У своєму виступі К. Готвальд оцінив Велику Жовтневу соціалістичну революцію як найвизначнішу подію в історії людства, змалював героїчну боротьбу трудящих Радянського Союзу за побудову нового суспільства, які «відстали країну перетворили в країну найсучаснішої промисловості та сільського господарства й заклали міцні основи соціалізму». Він підкреслив різницю між становищем у СРСР та в капіталістичному світі: «Там — бурхливий розвиток і зростання, радісне життя для народу, тут — банкрутство, розклад, хаос та голод для народу, але зате казкове життя для панів». К. Готвальд не приховував того, що робітникам і колгоспникам Країни Рад доводиться боротися й з труднощами. «Так! — зазначав промовець. — Смажені голуби там у рот нікому не летять. Однак труднощі Радянського Союзу є труднощами зростання, які самі в собі вже містять передумови подолання. І потім, найголовніше: радянські робітники трудяться для себе, переносять труднощі в інтересах своєї справи, долають їх з усвідомленням того, що їх життя краще з дня на день»¹².

К. Готвальд висловив готовність усіма засобами захищати СРСР. Найкращим його захистом він вважав боротьбу трудящих ЧСР проти чехословацької буржуазії, за власні вимоги, революційні цілі в єдиному робітничому фронті. Його виступ неодноразово переривався схвальними вигуками та оплесками. Учасники зборів направили привітання на адресу ВКП(б).

Однією з важливих форм відзначення річниць Великої Жовтневої соціалістичної революції в ЧСР було направлення делегацій до Радянського Союзу. 4 серпня 1925 р. Загальнодержавний робітничий комітет* звернувся до трудящих Чехословаччини із закликом організувати поїздку робітничої делегації до СРСР. Комітет рекомендував провести на зборах вибори делегатів й організувати збір коштів для їх поїздки.

В зверненні, зокрема, говорилося: «Висувайте у кандидати та обирайте членами робітничої делегації до Радянської Росії робітників незалежно від їх політичної належності, які користуються за свою розсудливість, а також прямий характер і широкий кругозір загальним довір'ям решти робітників»¹³.

Обрана на зборах чехословацька робітнича делегація, до складу якої ввійшли 13 членів соціал-демократичної й соціалістичної партій, 6 позапартійних та 4 комуністи, 2 жовтня 1925 р. виїхала до СРСР¹⁴. Протягом шести тижнів перебування в Країні Рад члени делегації відвідали міста і села РСФРР, України, Білорусії, Грузії, Азербайджану й Вірменії, зустрічалися з робітниками та селянами, керівниками підприємств і колгоспів, з профспілковими й партійними працівниками, членами уряду СРСР, союзних та автономних республік. Радянські люди сердечно зустрічали делегатів, показували їм свої досягнення у будівництві соціалізму, розповідали про труднощі й недоліки в цій справі.

¹⁰ Документи... — Т. 2. — С. 529.

¹¹ Там же. — С. 532—534.

¹² Там же. — С. 533.

* Загальнодержавний робітничий комітет був обраний на з'їзді заводських комітетів і Рад у жовтні 1924 р. як їх центральний орган.

¹³ Документи... — Т. 2. — С. 166.

¹⁴ Там же. — С. 167.

Сповнені яскравих вражень, чехословацькі робітники після повернення на батьківщину розповідали трудящим масам усе, що вони бачили на власні очі у СРСР. Делегати виступили з доповідями більш як на 1500 мітингах і зборах, в яких взяли участь тисячі робітників¹⁵. Крім того, вони видали книгу-звіт «Що бачила робітнича делегація у Радянській Росії».

В жовтні—листопаді 1925 р. у Москві та Ленінграді побувала перша делегація зарубіжної інтелігенції в СРСР—члени Товариства економічного й культурного зближення з новою Росією у складі 9 чол. (юристи Т. Бартошек і В. Прохазка, письменники Я. Сейферт та Б. Матезіус, поет Й. Гора, літературний критик К. Тайге, викладач Й. Гонзл, режисер Г. Гарт, профспілковий працівник Й. Штольц). Свої враження від поїздки делегати надіслали до редакцій пражських газет, а після повернення з Країни Рад виступили з лекціями й доповідями в багатьох містах республіки. Делегати також видали збірник, присвячений побаченому у Радянському Союзі¹⁶.

На святкування 10-ої річниці Жовтневої революції до СРСР виїжджала об'єднана чехословацька делегація чисельністю в 74 чол. До її складу входили робітнича група (29 чол.), селянська (8), молодіжна (8), кооперативна (9), інтелігенція (5) і представники ряду громадських організацій. Серед делегатів було 42 комуністи, 15 соціал-демократів, 2 національних соціалісти, по одному члену від аграрної та народної партій, 1 від національної партії праці й 12 позапартійних¹⁷.

Власті ЧСР заборонили видавати паспорти для поїздки до Радянського Союзу, і делегатам довелося їхати в Країну Рад нелегально. Члени чехословацької делегації, об'єднані за професіями з іншими іноземними представниками, взяли участь у Конгресі друзів СРСР, здійснили поїздку по Радянському Союзу. Члени робітничої групи побували в Сибіру, на Уралі, у Грузії, Азербайджані, Ленінграді, Таганрозі, Ростові-на-Дону, селянської—в селах України, молодіжної—у Ленінграді, Мінську, Новгороді та Смоленську, кооперативної—в Ленінграді, Ростові-на-Дону, Дніпропетровську й Харкові.

Перебуваючи у Ленінграді, учасники робітничої групи звернулися до трудящих-міста з листом, в якому писали: «Від'їжджаючи з осередку революційного руху, запевняємо вас, що робітникам Чехословаччини розкажемо всю правду про СРСР, про ваші досягнення в будівництві соціалістичної держави і всі свої сили віддамо на пропаганду серед робітничого класу Чехословаччини тих ідей, які привели вас до перемоги, до вільного Союзу Радянських Соціалістичних Республік»¹⁸. Багатьом з делегатів після повернення довелося відбувати тюремне ув'язнення, сплачувати штрафи за поїздку до СРСР, а то й позбутися роботи.

Чехословацька робітнича делегація в складі 40 чол. була найбільшою закордонною робітничою делегацією, яка відвідала Радянський Союз у 1935 р. з нагоди 18-ої річниці Великого Жовтня. У виборах делегатів для поїздки на Жовтнєві свята до СРСР взяли участь понад 50 тис. чол. Разом з іншими іноземними делегаціями чехословацьких гостей прийняв голова ЦВК СРСР М. І. Калінін. Крім Москви, вони побували в Києві, Ростові-на-Дону, Іваново та інших містах¹⁹.

Вибори делегатів для поїздки до Радянського Союзу, в яких брали участь десятки тисяч чоловік, виступи членів делегацій після повернення з СРСР на масових зборах і мітингах були визначним явищем у громадсько-політичному житті Чехословаччини. Зокрема, вони сприяли

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.— С. 192.

¹⁷ Там же.— С. 319.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Документы...— Т. 3. Июнь 1934 г.— март 1939 г.— М., 1978.— С. 193.

зростанню класової свідомості робітників та селян, інтернаціональному вихованню трудящих ЧСР, зміцнювали почуття солідарності й дружби з народами Радянського Союзу. Глибокі симпатії до СРСР, вимоги народних мас були одними з важливих причин, які змусили уряд буржуазної Чехословаччини визнати юридично Радянський Союз у 1934 р., а в наступному році укласти з ним договір про взаємну допомогу.

Револьюційний пролетаріат ЧСР на чолі з Комуністичною партією, широкі народні маси з натхненням вітали встановлення дипломатичних відносин з СРСР, вбачаючи в ньому опору і захист у боротьбі проти загрози фашистської агресії.

Річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції відзначалися в Чехословаччині й шляхом проведення різноманітних заходів у галузі культурн. Це, зокрема, видання книжок, брошур, присвячених Радянському Союзу, спектаклі за драматичними творами російських дореволюційних та радянських авторів, читання лекцій про розвиток культури в СРСР, організація літературних і музичних вечорів тощо.

До 10-ої річниці Жовтня Товариство економічного й культурного зближення з новою Росією організувало по всій країні читання циклу лекцій про Радянський Союз. Він відкрився, зокрема, лекціями професора З. Неедлі «Всесвітнє значення Росії до та після революції», «10 років радянської економіки» і «10 років радянської культури»²⁰.

У 1932 р. до 15-ої річниці Жовтневої революції Товариство випустило серію з 5 книг: «Будівництво соціалізму», «Колгоспи й радгоспи», «Радянська архітектура», «Педагогіка та культурна революція», «Наука і мистецтво в СРСР»²¹.

У зв'язку із святкуванням 18-ої річниці Великого Жовтня (1935 р.) у Братиславі були проведені Дні радянської культури. В їх підготовці й проведенні активну участь взяли десять громадських організацій²². Відкрилися Дні радянської культури 13 листопада доповіддю словацького письменника — сатирика Е. Шандора, який розповів присутнім про свої враження від поїздки до Радянського Союзу. В програмі Днів був вечір радянської музики, святковий ранок з виконанням радянських літературних поетичних та музичних творів, перша за межами СРСР прем'єра опери Д. Д. Шостаковича «Леді Макбет Мценського повіту» у Словацькому національному театрі. Драматична група цього ж театру поставила п'єсу Афіногенова «Портрет»²³. Дні радянської культури знайшли широкий відгук по всій Словаччині.

На честь 19-ої річниці Жовтневої революції Товариство культурних й економічних зв'язків з СРСР організувало 6 листопада 1936 р. у великому пражському залі «Люцерна» вечір під лозунгом: «Чехословацькі працівники мистецтва — Радянському Союзу». Незважаючи на те, що власті виключили з програми ряд номерів — поему С. Неймана «СРСР», вірш В. Незвала «Марш червоного Інтернаціоналу», твір В. Маяковського «Товариші, ми цього не допустимо», а також пісню з його поеми «150 мільйонів», вечір, на якому були присутні 3 тис. чол., пройшов з великим успіхом²⁴.

В зв'язку із згаданою ж річницею Національний театр у Празі поставив п'єсу М. В. Гоголя «Ревізор», драматичний театр в Оломоуці — інсценізацію роману Л. М. Толстого «Воскресіння», театр в Остраві — п'єсу М. Горького «Єгор Буличов та інші», пражський робітничий самодіяльний театр — інсценізацію роману О. С. Серафимовича «Залізний потік»²⁵.

²⁰ Седлачек И., Немец Я. Единым путем.— Прага, 1974.— С. 31.

²¹ Там же.— С. 77.

²² Документы...— Т. 3.— С. 195.

²³ Там же.— С. 194—195.

²⁴ Там же.— С. 283—284.

²⁵ Там же.— С. 284.

Союз друзів СРСР у листопаді 1936 р. на честь 19-ої річниці Жовтня організував близько 120 урочистих зборів з культурною програмою в Празі, Братиславі, Оставі, Оломоуці, Пршерові й інших містах ²⁶.

На початку 1937 р. в пражському видавництві «Народні культура» вийшов збірник «СРСР у чехословацькій поезії». Зібрані в ньому поетичні відгуки на Велику Жовтневу соціалістичну революцію свідчили про той великий вплив, який вона справила на культурне життя у ЧСР. У збірнику було вміщено близько 50 віршів прогресивних поетів Чехословаччини. Газета «Руде право» 14 січня 1937 р. писала в зв'язку з виходом збірника: «І якщо ви будете читати цю книгу, то побачите, що це було значним явищем, що чеські та словацькі поети говорили тут від імені більшої частини чеського й словацького народів і без вагань приєдналися до тих ідей, які сьогодні серед сум'яття, організованого міжнародного піратства та глибокого занепаду культури є прогресивною, життєздатною й миротворною силою» ²⁷.

З особливим розмахом і піднесенням було відзначено у Чехословаччині 20-ту річницю Великого Жовтня. Протягом 1937 р. Союз друзів СРСР організував 4 тис. різних громадських та культурних акцій, присвячених цій знаменній даті ²⁸.

Ще на початку того ж року Секретаріат ЦК КПЧ створив спеціальну комісію по підготовці до Жовтневих свят. Її головою був А. Запотоцький, членами — Я. Доланський, Б. Врбенський, Ю. Фучік, Й. Ябуркова, К. Аксамит й ін. Комуністична партія ставила завдання «докласти всі сили до того, щоб святкування 20-ої річниці вилилося в могутню демонстрацію солідарності народів і всіх друзів миру у Чехословаччині з великою країною соціалізму, щоб святкування 20-ої річниці в Чехословаччині проходило під знаком розширення дружніх зв'язків з Радянським Союзом» ²⁹.

Подібні комісії створили й місцеві партійні органи. Їх завдання полягало в організації політичних виступів, проведенні культурних та інших заходів, у поширенні публікацій про Країну Рад, підтримці організації Союзу друзів СРСР, Товариства культурних і економічних зв'язків з СРСР й інших, які готували святкування 20-ої річниці Жовтня.

Уряд не наважився повністю заборонити святкування цієї знаменної дати, але вжив заходів, щоб перешкодити великому розмаху торжеств та активній участі в них народних мас. Урядовим рішенням було дозволене святкування 20-ої річниці Жовтневої революції лише у Празі, Брно, Братиславі й Ужгороді ³⁰.

Найважливішим заходом, організованим Союзом друзів СРСР на честь свята, був збір підписів чехословацьких громадян під привітанням Радянському Союзу, яке одержало назву «Золота книга». Реакція з ворожістю зустріла його. Керівництво буржуазних і соціалістичних партій заборонило своїм членам підписувати вітальні листи. Ставлення офіціальних властей до цієї акції також було негативним. У циркулярі президії Братиславського земського управління від 21 серпня 1937 р. підкреслювалося: «В тому разі, якщо буде встановлено, що деякі муніципалітети чи місцеві старости вирішили підписати лист для «Золотої книги» або надати фінансову допомогу для Національного дарунку, необхідно вжити заходів проти цих дій як таких, що виходять за рамки компетенції муніципалітетів, та про це негайно повідомити» ³¹.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же.— С. 299—300.

²⁸ Ročenka Svazu přátel SSSR v Československu.— Praha, 1946.— S. 45.

²⁹ Документы...— Т. 3.— С. 356—357.

³⁰ Там же.— С. 354.

³¹ Там же.— С. 347.

Незважаючи на перешкоди, вищезгадана акція пройшла з величезним успіхом. У тексті привітання, під яким збиралися підписи, зазначалося: «Союз друзів СРСР у Чехословаччині бажає в зв'язку з 20-ою річницею СРСР радянським народам дальшого економічного й культурного розвитку. Обіцяє залишатися у вірній дружбі з радянськими народами і спільними зусиллями боротися за мир. Присвячує голові ЦВК М. І. Калініну та народам Радянського Союзу «Золоту книгу» з побажаннями мільйонів громадян Чехословацької Республіки, а також «національний дарунок» чехословацького народу, в якому брали участь сотні тисяч громадян ЧСР»³². Під привітанням Країні Рад поставили свої підписи 150 тис. чол. Крім того, його підписали 3700 колективів, які об'єднували 2 млн. 250 тис. чол.³³ Чехословацька делегація у складі 17 чол. на чолі з першим секретарем Союзу друзів СРСР І. Котятком вручила «Золоту книгу» в Москві 7 листопада 1937 р. М. І. Калініну. Разом з нею був переданий «національний дарунок» — художній виріб з чеського скла й мармуру із символічним зображенням людини, яка біжить із заходу на схід — до сонця. На виробі були вигравірувані вірші поетів ЧСР С. Неймана і Й. Гори³⁴.

Товариство культурних та економічних зв'язків з СРСР підготувало до знаменної дати книгу «Чехословаччина — Радянському Союзу до 20-ої річниці»³⁵. «Ця книга, — писав у вступі голова Товариства З. Неєдли, — має своєю метою розповісти Радянському Союзу до його великого й радісного свята — Великого Жовтня, як виріс нині інтерес до СРСР серед нашої громадськості. Ми попросили ряд наших визначних громадських діячів розповісти з цього приводу хоча б у кількох рядках, чим для них був і є Радянський Союз»³⁶.

На чеській, словацькій та німецькій мовах відповіли на це запитання 98 чол., висловлювання й статті яких вміщені в збірнику. Серед них визначні політичні та громадські діячі, міністри, депутати національних зборів, чоловіки і жінки, представники різних професій та партій. Висловили своє дружнє ставлення до СРСР редактори ряду газет і журналів, професори й доценти Карлового університету, режисери, художники, артисти, письменники, представники промислових, торгових та фінансових кіл. Вони висловлювали своє захоплення успіхами радянського народу, писали про ту величезну роль, яку відіграє СРСР як фактор миру на міжнародній арені, заявляли про необхідність зміцнення дружби і співробітництва з Радянським Союзом.

Союз робітничих драматичних гуртків Чехословаччини видав до 20-ої річниці збірник «Радянська поезія», Союз друзів СРСР — брошуру В. Прохазки «XX років СРСР». Видавництво Борецького випустило чеською мовою I том «Історії громадянської війни», а видавництво «Одеон» — I том книги З. Неєдли «Ленін» — одне з перших за рубежом глибоких досліджень про життя й діяльність Володимира Ілліча. Великі святкові номери випустили до 7 листопада журнали «Прага — Москва», «Свет Совету», «Свет праце», «Фольксіллюстрірте», «Светові розглед» й ін.³⁷

У зв'язку з 20-ою річницею Жовтня в Празі, Братиславі, Брно, Пльзені, Кладно, Оломоуці та інших містах були організовані урочисті збори, концерти російської й радянської музики, спектаклі, влаштовувалися виставки, присвячені СРСР тощо³⁸. 7 листопада у залі ім. Сметани в Празі відбулось урочисте засідання численних урядових

³² Там же. — С. 357.

³³ Nejedlý Zdeněk. Boje o nové Rusko. — Praha, 1953. — S. 189.

³⁴ Документи... — Т. 3. — С. 357. «Золота книга» і подарунки з Чехословаччини зберігаються у Центральному музеї революції СРСР.

³⁵ Československo Sovětskému Svazu k 20 výročí. Sborník projevů — Praha, 1937.

³⁶ Там же. — С. 6.

³⁷ Документи... — Т. 3. — С. 365.

³⁸ Там же. — С. 363—365.

і культурних організаціях Чехословаччини, на якому з доповідями виступили заступник міністра закордонних справ ЧСР Павлу, голова Товариства культурних та економічних зв'язків з СРСР Неєдли й повноважений представник Радянського Союзу у Чехословаччині Александровський³⁹. Того ж дня близько тисячі чоловік зібралися на урочисті збори у Брно. Вони прийняли привітальну телеграму уряду СРСР, яку підписали майже 40 найбільших культурних організацій міста. На цих же зборах було оголошено привітання СРСР від 11 молодіжних організацій Брно⁴⁰.

Наведені історичні факти свідчать про те, що річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції відзначалися у Чехословаччині в міжвоєнний період у різноманітних формах: проведення урочистих зборів, засідань і мітингів, організація поїздок делегацій на Жовтневі свята до Радянського Союзу, різноманітні культурні заходи, видання книжок, збірників та брошур, присвячених СРСР, збір підписів під привітанням трудящим Країни Рад тощо.

Всі ці заходи мали справді масовий характер. У них брали участь не лише комуністи, а й рядові члени інших політичних партій, позапартійні, численні громадські організації, представники широких верств чехословацького суспільства. Масова участь у відзначенні річниць Великого Жовтня була яскравим свідченням того незаперечного факту, що народні маси ЧСР дедалі глибше усвідомлювали історичну роль народженої Жовтнем соціалістичної держави — прапороносця соціального прогресу і миру, могутньої перешкоди на шляху імперіалістичного розбою та фашистської агресії.

Святкування річниць народження Країни Рад сприяло піднесенню громадсько-політичної активності трудящих Чехословаччини, зміцненню їх симпатій та дружніх почуттів до Радянського Союзу.

Участь робітників ЧСР у відзначенні цієї історичної дати гартувала їх класову свідомість, пролетарський інтернаціоналізм, зміцнювала в їх свідомості ідеї марксизму-ленінізму, надихала на боротьбу під керівництвом Комуністичної партії Чехословаччини проти капіталістичного ладу.

Відзначення річниць Жовтня сприяло розвитку духовної культури народів ЧСР, збагачували її культурними здобутками радянських народів, що також зміцнювало дружбу трудящих Чехословаччини й СРСР.

Участь народних мас ЧСР у присвячених Великому Жовтню заходах відіграла позитивну роль в їх підготовці до боротьби з фашистськими поневолювачами, у визріванні передумов для національно-демократичної та соціалістичної революції в Чехословаччині.

Закладені у міжвоєнний період традиції відзначення річниць Великої Жовтневої соціалістичної революції зберігаються і примножуються й нині в Чехословацькій Соціалістичній Республіці. Поряд з традиційними формами святкування цієї знаменної дати на честь річниць Жовтня розгортається всенародне соціалістичне змагання, трудові колективи беруть зобов'язання про своєчасне та якісне виконання радянських замовлень тощо. Щорічні місячники чехословацько-радянської дружби, які проводяться у ЧССР з 1951 р., розпочинаються саме в день 7 листопада. У річниці Великого Жовтня з особливою силою виявляються монолітна єдність і непорушна дружба народів братніх соціалістичних країн.

³⁹ Там же.— С. 363.

⁴⁰ Там же.— С. 364.

Л. Є. КРЯТ (Запоріжжя)

ПИТАННЯ ВІЙНИ І МИРУ В ПРОПАГАНДИСТСЬКІЙ РОБОТІ БІЛЬШОВИКІВ У ПЕРІОД ДВОВЛАДДЯ

Після повалення в лютому 1917 р. влади царського самодержавства в Росії почався крутий перелом від беззаконня і терору до широкої політичної свободи. Партія більшовиків вийшла з підпілля і вперше дістала можливість вільно розгорнути свою діяльність. Вона рішуче повила боротьбу за мир, проти війни, яка і при новому уряді через його буржуазний характер лишалась імперіалістичною. Більшовики розгорнули величезну роботу в масах з питань війни і миру. Ця проблема частково висвітлюється в узагальнюючих працях з історії КПРС¹.

Бюро ЦК РСДРП(б), районні партійні комітети велику увагу приділяли пропаганді і агітації, видавничій роботі партійних органів у центрі і на місцях. Ця діяльність партії, зокрема, в справі організації і випуску друкованих видань, також широко висвітлена в історико-партійній літературі². Ряд праць і спогадів учасників Лютневої революції присвячено досвіду усної політичної пропаганди³. В них тією чи іншою мірою порушуються питання пропаганди війни та миру. Однак, на наш погляд, вони потребують докладнішого дослідження.

Історична заслуга вироблення лозунгів партії з питань війни і миру в нових умовах належить В. І. Леніну. У своїх працях він охарактеризував суть імперіалістичної війни, викрив загарбницькі плани Тимчасового уряду, довів повну неспроможність його зовнішньої політики, розрахованої на продовження непотрібної бійни, чітко вказав шляхи виходу з неї.

Проблеми війни і миру висвітлювалися В. І. Леніним з березня по липень 1917 р. у 186 матеріалах, з них — 6 брошур, 51 стаття і замітка, 53 доповіді, промови, виступи та зустрічі, 13 проектів партійних документів, 37 тез, планів, начерків статей та рефератів, 4 листівки, 22 листи та телеграми*.

Дані дають уявлення про обсяг виконаної В. І. Леніним роботи з проблем війни і миру. Цей період був особливим за насиченістю його

¹ Див.: История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1967.— Т. 3.— Кн. первая (март 1917—март 1918).— С. 3—120; Миш Н. И. История Великого Октября.— М., 1978.— Т. 2.— С. 9—69; Варгатюк П. Л., Солдатенко В. Ф., Шморгул П. М. В огне трех революций.— Киев, 1986.— С. 303—330; та ін.

² Див.: Бережной А. Ф., Астрахан Х. М., Сазонов И. С. Большеви́стская печать в борьбе за власть Советов (март—октябрь 1917 года).— Л., 1960.— 281 с.; Заславский Б., Сазонов И., Астрахан Х. «Правда» 1917 года.— М., 1962.— 275 с.; Андронов С. А. Ленинская газета «Правда» и правдивистская печать в борьбе за победу социалистической революции (март—октябрь 1917 года).— М., 1971.— 96 с.; Андронов С. А. Большеви́стская печать в трех революциях.— М., 1978.— 343 с.; Андронов С. А. Боевое оружие партии: Газета «Правда» в 1912—1917 гг.— Л., 1984.— 423 с.; Ваклюк В. С. Большеви́стская военная печать в борьбе за солдатские массы.— Киев, 1984.— 183 с.; Солдатенко В. Ф. Идти вперед! всех: Из опыта большеви́стской прессы Украины за победу социалистической революции.— Киев, 1986.— 173 с.

³ Див.: Ленин в 1917 году: воспоминания.— М., 1967.— 387 с.; Сазонов И. С. Большеви́стское слово.— Л., 1978.— 388 с.; В. И. Ленин и петербургские рабочие, 1893—1924.— Л., 1982.— 350 с.; та ін.

* Підраховано за Повним зібранням творів В. І. Леніна, лєнінськими збірниками, Біографічною хронікою В. І. Леніна.

діяльності серед мас. Вони вперше бачили і слухали Володимира Ілліча. Тому доповідей, промов і виступів найбільше серед інших видів матеріалів. Однак водночас В. І. Ленін багато писав для «Правди» (статті, замітки). Величезний підготовчий матеріал становлять листи й телеграми. Більшість цих праць було опубліковано в 1917 р.

Більшовики активно пропагували лозунги, розроблені В. І. Леніним. Для цього використовувалася легальна більшовицька преса. 5 березня 1917 р. відновилося видання газети «Правда». На початку березня в країні виходило 9⁴, а наприкінці — 16 більшовицьких видань загальним тиражем понад 200 тис. примірників. У квітні виходило 26 (понад 300 тис. примірників), а на Україні — 6 більшовицьких газет⁵.

Вся більшовицька преса друкувала праці В. І. Леніна з питань війни і миру. Попереду йшла «Правда». З 25-го номера в кожному її випуску вміщувалися ленінські твори, в яких викривалися імперіалістична політика Тимчасового уряду, революційне «оборонство» і соціалшовінізм, роз'яснювався лозунг виходу з війни шляхом соціалістичної революції.

З березня по липень «Правда» опублікувала, за нашими підрахунками, 97 ленінських статей з проблем війни і миру. Деякі з них передруковувалися в більшовицьких газетах, що виходили на Україні, зокрема, харківський «Пролетарий» вмістив 45 праць, катеринославська «Звезда» — 20, «Донецкий пролетарий» — 9, «Голос социал-демократа» (Київ) — 4. Загалом же за весь період двовладдя було надруковано 78 праць В. І. Леніна на цю тематику⁶. А всього по країні у більшовицькій пресі було вміщено 442 їх передруки⁷. Особливо часто передруковувалися такі ленінські праці, як «Війна і Тимчасовий уряд», промова Володимира Ілліча до солдатів на мітингу в Ізмайловському полку 10(23) квітня 1917 р., «Квітневі тези», «Відозва до солдатів усіх воюючих країн», «Добросовісне оборонство показує себе» та багато інших.

Важливу роль у з'ясуванні проблем війни і миру відіграли Петроградська і VII Всеросійська партійні конференції, які відбулися у квітні 1917 р. Петроградська конференція згуртувала навколо ленінської платформи більшість членів партії. Конференція проходила під час політичної кризи 18—20 квітня, викликаній обуренням мас нотою Мілюкова до «союзників», в якій буржуазний Тимчасовий уряд стверджував готовність продовжувати імперіалістичну війну.

В резолюції ЦК РСДРП(б), прийнятій 22 (5 травня) 1917 р., роз'яснювалася суть кризи, викривалися наміри капіталістів затягнути війну, доводилося, що лише пролетаріат може покласти їй край шляхом всесвітньої робітничої революції.

Виняткове значення у виробленні чіткої тактики в питаннях війни і миру мала VII Всеросійська (Квітнева) конференція РСДРП(б). Резолюція конференції «Про війну», запропонована В. І. Леніним, давала відповіді на всі життєві політичні питання: про класовий характер війни, ставлення революційного пролетаріату до імперіалістичної війни, шляхи її закінчення, про опортуністичну суть «революційного оборонства».

З проблем війни і миру поряд з працями В. І. Леніна публікувалися партійні документи (9), редакційні і передові статті, замітки (107), авторські статті (51), листи трудящих (17), повідомлення про антивоєнні виступи (21), резолюції антивоєнних мітингів і зборів (34). Всього на цю тематику з 5 березня по 4 липня 1917 р. «Правда» опублікувала 601 матеріал.

⁴ Андронов С. А. Боевое оружие партии.— С. 268.

⁵ Солдатенко В. Ф. Указ. соч.— С. 12.

⁶ Див.: Королев Б. И. Советская историография идейно-политической работы большевиков Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции.— Киев, 1979.— С. 71.

⁷ Підраховано за кн.: Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 4.— С. 53—273.

Газета безустанно роз'яснювала масам, що продовження імперіалістичної війни вигідне лише експлуаторським класам країни. У статті «Якою була і якою має бути фінансова політика Росії» «Правда» повідомляла, що «за найскромнішими підрахунками борг Росії до кінця 3-го року війни досягне 55 млрд. карбованців»⁸.

Для покриття видатків на війну, що непомірно збільшувалися, Тимчасовий уряд в особі міністра фінансів М. І. Терещенка повідомив про нову воєнну позику. Вона рекламувалася як «позику свободи»⁹. «Правда» одразу ж виступила із статтею, в якій відзначалося: «Не свободу, а даліше закріпачення принесе позику народу. Вона дасть можливість буржуазії продовжувати криваву бійню, затягну для слави капіталу»¹⁰.

Газета викривала більшість есеров-меншовицької Петроградської Ради, яка підтримувала «позику свободи» і пропонувала голосувати за неї. Більшовицькі видання публікували резолюції численних мітингів і зборів робітників, які висловлювали обурення підтримкою Радою «позики свободи». Завдяки рішучому виступу всієї більшовицької преси проти воєнної позики підписка на неї фактично була зірвана. У ході кампанії протесту проти «позики свободи» партія більшовиків значно зміцнила свої позиції і вплив у масах.

Робота, яку проводили більшовики-правдисти, і в період двовладдя була складною і небезпечною. Поліція нового режиму забороняла розповсюджувати «Правду». Кіоскерам наказували не брати більшовицьку газету. Буржуазна преса обрушилася на неї наклепами і брехнею. Так, у № 11 газети в замітці «За «Правду»» описувався випадок арешту робітника тільки за те, що він на вулиці вступив у суперечку з представником панівного класу, який стверджував, що «Правда» — провокаторська газета, тому що вона пропагує припинення війни¹¹.

Оскільки «Правда» виражала інтереси робітників і солдатів з питань війни і миру, саме вони й підтримували лінію газети. Зокрема, в статтях «У партію!», «Відкритий лист «Правде»¹² відзначався той великий авторитет, який вона здобула завдяки чіткій позиції саме з цих питань.

«Правда» вітала появу більшовицьких друкованих органів на Україні. Так, у № 11 було вміщено привітання харківському «Пролетарію», № 13 — київському «Голосу соціал-демократа»¹³.

На сторінках своїх газет більшовики України вели активну пропаганду ідей миру, братання, революційного виходу з війни (статті С. І. Гопнер — «Про війну», «Інтернаціонал і війна»; В. Бистрянського — «Америка і війна», «Наступ і Інтернаціонал» та ін.).

Лінію «Правди» підтримувала більшовицька й робітнича преса Росії. Викриваючи імперіалістичний характер війни, дії Тимчасового уряду, більшовики особливу увагу приділяли пропаганді в армії. Всі більшовицькі газети висвітлювали життя солдатів, їхнє ставлення до війни. В «Правде» була рубрика «Воєнне життя». Під нею було опубліковано 198 повідомлень з фронту, резолюцій солдатських мітингів, листів та інші матеріали. Подібні рубрики були й в інших газетах. На Україні, наприклад, у період двовладдя більшовицька преса помістила близько 200 матеріалів для солдатів і про солдатів¹⁴.

Солдатські маси, відірвані від своєї виробничої діяльності й кинуті на поля битв, ненавиділи війну й нестерпно хотіли миру. Мобілізуючи їх на боротьбу за революційний вихід з імперіалістичної війни, «Правда» давала відсіч спробам буржуазії посіяти ворожнечу між робітниками

⁸ Правда.— 1917.— 31 марта.

⁹ Вестн. Временного правительства.— 1917.— 9(22) апр.

¹⁰ Правда.— 1917.— 31 марта.

¹¹ Правда.— 1917.— 17 марта.

¹² Правда.— 1917.— 28 марта.

¹³ Правда.— 1917.— 17, 19 марта.

¹⁴ Солдатенко В. Ф. Указ. соч.— С. 49.

й солдатами шляхом огидного наклепу на робітників, які нібито свідомо ослаблюють обороноздатність країни.

Більшовицька преса рішуче викривала підступи буржуазії, Тимчасового уряду, меншовиків і есерів, закликала робітників ставати під знамена пролетарського інтернаціоналізму.

За даними Головного штабу, до початку травня 1917 р. російська армія втратила вбитими, пораненими, контуженими, тими, що пропали без вісті і потрапили в полон, 6226 тис. рядових і 66 тис. офіцерів¹⁵. Такі величезні втрати дедалі частіше змушували солдатів задумуватися про справжні цілі війни. Під впливом більшовицької пропаганди, під впливом самого життя найбільш свідомою частиною їх почала позбавлятися «революційного оборонства», ставати на шлях розриву з угодовцями, виступати проти продовження імперіалістичної війни, за негайне укладення демократичного миру.

Однією з форм протесту солдатських мас проти кривавої бієни було братання, яке набуло широкого розмаху після повалення самодержавства. «Практичний спосіб до закінчення війни, — писав у цьому зв'язку В. І. Ленін, — братання на фронті...»¹⁶. Братання перешкоджало здійсненню загарбницьких планів, що виношувалися імперіалістами воюючих країн.

З 15 квітня 1917 р. більшовики почали видавати щоденну газету для солдатів — «Солдатскую правду». Це був орган Військової організації при ПК, а потім при ЦК РСДРП(б). За прикладом «Правды» вона включилася у висвітлення питань війни і миру. Так, у газеті було опубліковано 11 праць В. І. Леніна, 19 партійних документів, 129 передових і авторських статей та заміток, 123 повідомлення про антивоєнні виступи. Під рубрикою «Солдатське життя» було вміщено 159 повідомлень з фронту про приклади братання, 76 — про мітинги і лекції. Всього ж у «Солдатской правде» було опубліковано 516 матеріалів з проблем війни і миру*.

Газета висвітлювала питання про землю і мир, роз'яснювала спільність інтересів робітників і солдатів. В ній співробітничали В. І. Ленін, О. Є. Бадаєв, М. І. Калінін, М. І. Подвойський, В. І. Невський, О. Ф. Жевневський та ін. «Солдатская правда» користувалася великою популярністю серед фронтовиків. Вони надсилали до неї тисячі листів.

Поряд з розширенням і зміцненням більшовицької преси відбувалося посилення політичної агітації та пропаганди. ЦК РСДРП(б) постійно займався питаннями, пов'язаними з організацією і проведенням ідеологічної роботи. В секретаріаті ЦК за неї відповідав Я. М. Свердлов. Діяла також лекторська група (комісія). Всі заяви на лекторів і доповідачів, які направлялися Центральним Комітетом партії на місце, особливо на публічні виступи В. І. Леніна, оформлялися тільки через Секретаріат ЦК¹⁷.

Головними моментами в ідейно-політичній роботі більшовиків у період двовладдя були організація і проведення масових робітничих, солдатських і матроських мітингів та зборів. Мітинги перетворилися в одну з важливих форм політичної освіти мас. Загалом по країні відбулося близько 600 антивоєнних мітингів, на яких було прийнято 252 більшовицькі резолюції, 128 — напівменшовицьких (вони заперечували війну, але не знали шляху виходу з неї). Резолюції приймалися не на всіх мітингах¹⁸.

¹⁵ Разложение армии в 1917 г. — М., 1925. — С. 111.

¹⁶ Ленін В. І. Засідання солдатської секції Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів // Повне зібр. творів. — Т. 31. — С. 268.

* Підраховано за повним комплектом газети «Солдатская правда» з 15 квітня по 2 липня 1917 р.

¹⁷ Див.: Правда. — 1917. — 20, 24 мая.

¹⁸ Див.: Великая Октябрьская социалистическая революция: Хроника событий. — М., 1957. — Т. 1. — 738 с.; Т. 2. — 686 с.

Однією з важливих форм популяризації більшовицької політики і тактики були також публічні лекції й доповіді. У квітні—червні 1917 р. тільки членами ЦК і ПК РСДРП(б) було прочитано більш як 300 публічних лекцій та доповідей на політичні теми¹⁹. Більшовики активно пропагували ленінські лозунги з питань війни і миру засобами усної пропаганди.

Великий особистий вклад вніс у цю справу В. І. Ленін, зокрема, в організацію і проведення її в Петрограді. Про це згадувала згодом Н. К. Крупська, яка писала, що «приїхавши в квітні у Росію, Ілліч розгорнув величезну агітаційну роботу»²⁰. Протягом трьох місяців В. І. Ленін виступив більш як 80 разів, у тому числі з питань війни і миру понад 30, на мітингах робітників і солдатів — 23 рази²¹. На фабрично-заводських мітингах, що відбулися з участю Володимира Ілліча у квітні—травні 1917 р. в Петрограді, побували робітники майже 65 підприємств, на яких загалом працювало 230 тис. чол.²²

У цей період В. І. Ленін головну увагу в пропагандистській роботі приділяв роз'ясненню тактики революційного виходу з війни, більшовицької програми миру. Так, 12 травня він виступив з промовою на мітингу перед робітниками Путіловського заводу, а 14 — з публічною лекцією «Війна і революція» в актовому залі Морського кадетського корпусу перед двотисячною аудиторією. В. І. Ленін глибоко обґрунтував марксистську оцінку походження воєн, показав, що визначає їхній характер і цілі. 15 травня Володимир Ілліч знову виступав на мітингу солдатів броньового дивізіону в приміщенні Михайлівського манежу, 17 — на Трубочному заводі, а також на заводі «Айваз», у Політехнічному інституті тощо.

Збори і мітинги були для робітників і солдатів великою політичною школою. Відомості про них у вигляді резолюцій вміщувалися в «Правде», інших більшовицьких виданнях. Так, «Правда» повідомляла на своїх сторінках про мітинги і лекції «Війна і наше становище», «Мітинг про війну», «Мітинг протесту проти війни і дороговизни»²³. На мітингах і зборах виступали соратники В. І. Леніна — Я. М. Свердлов, М. І. Ульянова, О. М. Коллонтай, П. Ф. Куделлі та ін. Вони виїжджали з лекціями й в інші міста. Ленінські ідеї з питань війни, миру і революції пропагували партійні делегати, які слухали виступи В. І. Леніна на конференціях.

У ході революційної боротьби за маси в період двовладдя партія, враховуючи конкретну обстановку, точно визначила співвідношення сил на фронті класової боротьби, і вся її агітаційно-пропагандистська робота, спрямована на викриття політики Тимчасового уряду у питаннях війни і миру, а також дрібнобуржуазних угодовських партій, сприяла згуртуванню трудящих.

Досвід пропаганди, нагромаджений у ті роки, є цінним для партії і нині. Ленінські положення про війну і мир КПРС постійно використовує у своїй політиці й у міжнародних відносинах. Ось чому з трибуни XXVII з'їзду партії прозвучали слова: «Соціалізм беззастережно відкидає війни як засіб розв'язання міждержавних політичних і економічних суперечностей, ідеологічних спорів. Наш ідеал — світ без зброї і насильства, світ, у якому кожний народ вільно обирає шлях розвитку, свій спосіб життя»²⁴.

¹⁹ Сазонов И. С. Указ. соч. — С. 148.

²⁰ Крупская Н. К. О Ленине. — М., 1960. — С. 123.

²¹ Підраховано за кн.: Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника. — Т. 4. — С. 53—273.

²² Сазонов И. С. Указ. соч. — С. 151.

²³ Правда. — 1917. — 15 марта; 11 апр.; 6, 7, 30 июня.

²⁴ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1986. — С. 75.

ШЛЯХОМ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Автор пропонованих читачам «Українського історичного журналу» спогадів підполковник у відставці Яків Феодосійович Жмаченко пройшов славний життєвий шлях. Його трудова біографія розпочалася в 1915 р., коли хлопцеві ледь минуло 13 років. Влітку 1918 р. він брав участь у Всеукраїнському страйку залізничників. У 1919—1922 рр. працював секретарем сільревкому, секретарем комітету бідноти, воював з бандитами у складі частин особливого призначення. У 1921 р. вступив у комсомол. В 1925 р. під час служби в армії (2-й Червонокозачий полк) прийнятий кандидатом, а в 1927 р. — членом ВКП(б). Тривалий час працював у системі сільгоспкооперації, брав активну участь у колективізації сільського господарства. З серпня 1941 р. — на фронтах Великої Вітчизняної війни. Четверть століття прослужив він у лавах Радянської Армії. Нагороджений орденом Вітчизняної війни II ступеня, двома орденами Червоної Зірки та тринадцятьма медалями.

Старший брат Якова Феодосійовича — Пилип Феодосійович Жмаченко (1895—1966 рр.), про якого багато розповідається в цих спогадах, — відомий військовий діяч, генерал-полковник, Герой Радянського Союзу.

Незважаючи на похилий вік, Яків Феодосійович бере активну участь у військово-патріотичній роботі серед молоді, за що цього року був нагороджений Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Він — член військово-наукового товариства при Будинку офіцерів Червонопрапорного Київського військового округу, член ради ветеранів партії Печерського району м. Києва, заст. голови ради ветеранів Червоного козацтва.

* * *

Радянський народ, усе прогресивне людство відзначають цього року славний ювілей — 70-річчя Великого Жовтня — події, яка стала переломною у світовій історії.

Для мене особисто ювілейний рік знаменний ще й тим, що він збігся з моїми власними ювілеями — 85-річчям з дня народження та 60-річчям перебування у лавах рідної Комуністичної партії. Озираючись на пройдений шлях, задумуюсь над своїм життям. У ньому, немов у краплині, віддзеркалюється життя мого покоління, розбудженого Великим Жовтнем, вихованого партією Леніна.

Все менше нас, чия бойова юність припала на буремні революційні роки, залишається в строю. То ж чи не наш ветеранський обов'язок передати наступним поколінням свій потім і кров'ю набутий досвід, живим словом очевидця розповісти молодим про те, що вони знають лише з художньої літератури, кінофільмів та шкільних підручників. А розповісти є що...

Народився я 1902 р. в селі Могильному Овруцького повіту Волинської губернії (нині — с. Поліське Коростенського району Житомирської області) у вбогій трудовій селянській родині. Мій дід Никифор Жмаченко за бунтарський характер та виступи на захист скривджених був відданий на 25 років у солдати, брав участь у Кримській війні, відзначився в Севастопольській обороні 1854 р., за що йому було скорочено строк служби, і покалічений пішки повернувся додому. Земельного наділу він не одержав, і сім'я була приречена на злидні.

Нас у батьків — Феодосія Никифоровича та Євдокії Лук'янівни — було десятеро, але вижили тільки четверо: я, старший брат Пилип, молодший — Василь та сестра Марія. Решта дітей повмирали маленькими від хвороб.

В селі панувала майже суцільна неписьменність. Перша трикласна школа відкрилася тут лише в рік мого народження. У 1905 р. її успішно закінчив старший брат Пилип, який і став у нашій родині першим, хто навчився грамоти. Навчання пробудило у нього велику охоту до читання. Однак дістати в Могильному якусь літературу було в той час неможливо. Пам'ятаю, що єдиною книжкою в нашій хаті був «Кобзар» Т. Г. Шевченка. Мати зберігала його за іконою. Книжку часто читали і перечитували. Послухати вірші улюбленого поета приходили до нас сільські хлопці та дівчата, сусіди. Полум'яне слово великого Кобзаря глибоко западало в серця, кликало до боротьби, вселяло надію, що не-далеким той час, коли трудовий люд заживе щасливим життям «в сім'ї вольній, новій». Воістину Т. Г. Шевченко став для нас першим учителем. Завдяки знайомству з його поезією ми виразніше бачили і глибше ненавиділи ту кричущу соціальну несправедливість, що зустрічалася на кожному кроці.

Кращі землі належали поміщикам і куркулям. Сільська ж біднота змушена була гнути спину на них і не мала ніяких прав. У нас, у Могильному верховодив волосний старшина К. Башинський. Цей глитай, прозваний у народі Лапою, володів сотнями гектарів найкращих угідь і тримав у своїх «лапах» усіх селян. Пам'ятаю, приїздив він до церкви завжди в кареті, гордовито так сидів, а до нього покірно підходили бідняки і цілували йому руку... Згодом, у перші роки Радянської влади, мені випало взяти участь у розкуркулюванні Башинського. Працюючи в комітеті бідноти, я особисто розміряв його землю для передачі її незаможним селянам.

До революції через наше село, яке знаходилося за 10 кілометрів від Коростеня, проходив широкий державний шлях Одеса—Петербург. Тут же стояла етапна тюрма, обнесена високим забором із загострених колод, з кованими дверима і залізними ґратами на вікнах. Ми, діти, часто бачили, як по шляху гнали закутих у кайдани арештантів, як заводили їх на нічліг у цю тюрму... Розповідають, що через неї пройшло багато політичних в'язнів, у тому числі деякі декабристи...

Пам'ятаю, поселилася в селі сім'я Бурякових — батько, мати і троє синів: Федір, Григорій і Калина. Приїхали вони в Могильне тихо, непомітно. На хуторі зіп'яли невеликий будиночок, влаштували майстерню для ремонту різного селянського начиння. Хто вони були і звідки, для всіх залишалось таємницею. До селян ці люди ставилися уважно, але дуже в розмови з ними не вступали. У Бурякових була хороша бібліотека і це привело до їх оселі мого брата Пилипа, який здружився з молодшим Буряковим — Калиною.

В нашій хаті, як я вже говорив, вечорами збиралися люди — послуhati вірші, погомоніти. Приходили й брати Бурякови, іноді навідувалася їхня мати... Якось я випадково наткнувся на горищі на згорточок з книгами, засунутий у снопи. Як з'ясувалося пізніше, це була заборонена література, захована у нас.

Одного дня, було це в 1911 р., по селу прокотилася чутка: кінна жандармерія оточила вночі на хуторі будиночок Бурякових і знайшла його пустим, вікна були забиті. Господарі таємно зникли, але коли й куди, — ніхто не знав... Уже в роки громадянської війни стало відомо, що це була сім'я революціонерів, яка приїхала з Петербурга.

У вересні того ж таки 1911 р. у зв'язку з убивством у Києві Столипіна через Коростень проїздив імператор Микола II зі своїм почтом. Нас, школярів, назвали «потішними» і повели зустрічати «царя-батьош-ку». Пам'ятаю, як напередодні цієї події до нас у двір приїхав пристав і наказав братові нікуди не відлучатися із села, пригрозивши за непо-

слух арештом. Трохи згодом до батька зайшов сільський староста Василь Кравчук і ще раз повторив цей наказ.

— А чому це моєму синові забороняють вільно ходити? — запитав батько.

— Бо він у тебе довгого язика має, — почулося у відповідь...

Пилип рано почав працювати по найму — на лісорозробках, на залізниці, де він розвантажував вугілля, та інших роботах. Навесні 1915 р., коли мені сповнилося тринадцять, почав працювати і я. Брат влаштував мене підсобним робітником у бригаду по укладанню колій. За 40 копійок на день доводилося трудитися від зорі до зорі (обмежень дитячої праці не було жодних). Стомлювався смертельно. Сам брат працював на засипанні колій за 65 копійок на день. Траплялося, що робітників серед ночі виганяли з бараку на позачергові роботи. Одного разу вони запротестували проти такої сваволі начальства. Найбільше обурювався Пилип. За це його побили і запроторили на 5 діб в арештантську.

15 травня 1915 р. брат, якому минув дев'ятнадцятий рік, був мобілізований в армію і направлений у понтонний батальйон, що готувався для відправки на фронт. Тут він здружився із солдатом Костянтином Максимовичем Смирновим — слюсарем з Петрограда, більшовиком-підпільником, який, за словами самого брата, справив великий вплив на формування його політичних поглядів.

У лютому 1917 р., одержавши тижневу відпустку, Пилип несподівано приїхав з фронту додому. Неможливо передати, як ми всі раділи зустрічі з ним. В той час у нашому селі стояла армійська частина. В її складі було багато офіцерів. Вони зібралися з якогось приводу в нашій хаті. За стіл запросили й брата — солдата-фронтовика. Серед офіцерів зайшла мова про те, що на фронті падає дисципліна, посилюються нездорові явища, зростає непослух солдатів. Усі сходилися на тому, що пора вжити найрішучіших заходів до виправлення становища. Брат спочатку слухав ці балачки мовчки, а тоді підвівся і схвилювано заговорив: «Ваші благородія, ви несправедливі до солдатів. Вони несуть на собі весь тягар війни, яка набридла їм як гірка редька. Солдати не бачать мети, за яку вони повинні вмирати, на кожному кроці зустрічаються з несправедливістю та приниженнями з боку офіцерів. Довго так тривати не може. Ви повинні це зрозуміти».

— Панове, кого ми слухаємо? — грюкнув кулаком об стіл один з офіцерів. — Перед нами більшовик — провокатор. Пропоную заарештувати його і віддати під суд!

Пилипові наказали пред'явити документи про звільнення. Мати й батько кинулися в ноги офіцерам, слізно вмовляючи їх не арештовувати сина... Скінчилося тим, що Пилипа було негайно відправлено в його частину. При цьому офіцери погрожували надіслати відповідний документ для віддачі брата під трибунал. Не знаю, чи виконали вони цю погрозу, але якщо навіть і виконали, то це вже, на щастя, не мало значення: наприкінці лютого 1917 р. революційний вихор змів царське самодержавство. Починалися події, які в кінцевому підсумку перевернули весь уклад життя нашої країни...

Жаль було, що братові не довелося побути кілька днів у рідній оселі. Ми тоді вперше побачили його таким сміливим і рішучим, хоч, звичайно, не могли знати, що пройде лише кілька днів, і 3 березня 1917 р. він стане членом партії більшовиків, а в травні того ж року очолить партійну організацію понтонного батальйону, яка налічувала 136 членів, що солдати оберуть Пилипа головою комітету солдатських депутатів, а коли прислужники Тимчасового уряду заарештують його — доб'ються звільнення. Так безпосередньо в масах народжувалися і зростали борці за соціалістичну революцію...

Лютнева революція ослабила цензуру фронтових листів. Завдяки цьому брат міг мені більше писати про події того бурхливого 1917 р.,

висловлювати своє ставлення до них. Він багато розповідав у своїх листах про Леніна (вперше я почув про цю велику людину влітку 1916 р. від машиніста паровоза Галактіонова), про більшовицьку партію, про те, чого вона добивалася. Братові листи стали для мене своєрідним підручником політграмоти. Та й не тільки для мене, бо я читав їх багатьом своїм товаришам, знайомим. Це було дуже важливо, особливо зважаючи на те, що українські буржуазні націоналісти, які вийшли на політичну арену, намагалися приховати від народу правду про події в Росії, в Петрограді.

Намагаючись зрозуміти суть усього, що відбувається, я з інтересом відвідував численні мітинги і збори. Глибоко врізалось в пам'ять Перше травня 1917 р. в Коростені. Всі готувалися до нього, хоч далеко не кожний уявляв собі, яким воно має бути, це перше після повалення царизму революційне свято. Робітничий клас в нашій окрузі був нечисленним. Переважали кустарі, ремісники, дрібні торговці. У містечку Іскорость, наприклад, з промислових підприємств були тоді лише невеликий фарфоровий завод та ремонтна майстерня німця Гутесмана. Найбільш організованим був робітничий колектив залізничної станції Коростень. Першого травня усі, хто тільки міг, вийшли на вулиці. Колони і групи людей з усіх кінців рухалися до місця проведення мітингу. Я йшов у колоні залізничників — найбільшій на святі. Вона йшла під червоними знаменами. У багатьох яскравими квітками на грудях полум'яніли червоні банти. Лунали революційні пісні: «Варшав'янка», «Смело, товарищи, в ногу» та ін. Я вперше в житті почув їх мотиви. Червоні прапори переважали і в інших колонах. Військові підрозділи та деякі групи цивільних ішли з колишніми російськими біло-синьо-червоними прапорами. Були у святкових колонах і жовто-блакитні стяги. Їх несли представники українських буржуазно-націоналістичних партій. Ішли на мітинг і учні. В той час у містечку Іскорость і на станції Коростень була одна школа, в якій раніше вчився і я. Мене зацікавили портрети, що їх несли демонстранти. Було тут багато зображень Т. Г. Шевченка, прикрашених вишитими рушниками. Побачив я також портрети К. Маркса, Герцена, Чернишевського, Плеханова. Пам'ятаю, особливо зацікавив мене портрет літньої жінки, під яким великими літерами було написано: «Брешко-Брешковська — бабуся російської революції». Я почав розпитувати, хто вона така, ця «бабуся», однак ніхто мені до пуття так і не пояснив. Дуже хотілося побачити портрет Леніна, та його, на жаль, не було.

І от розпочався мітинг. Обширне поле запруджене народом. Майорять прапори, всі впереміжку — революційні червоні, російські триколірні, націоналістичні жовто-блакитні і навіть церковні короги. Видовище, треба сказати, незвичайне. Таке можна було побачити хіба що лише в той перший революційний Першотравень.

Урочиста мить відкриття мітингу. З трибуни лунають слова: «Хай живе свобода! Хай живе революція!» Вони тонуть у дружньому багатоголосому «Ура!». Угору злітають головні убори. А от аплодисментів не чулося. Вони тоді ще не були прийняті. Ну, звичайно, ні про які мікрофони та репродуктори не могло бути й мови.

Несподівано я побачив свою матір — вона стояла неподалік від трибуни — і пробрався крізь натовп до неї. Їй у цей час було вже 57 років, але вона все ж прийшла з села, щоб узяти участь у революційному мітингу, послухати, що на ньому говоритимуть.

Ораторів було багато. Говорили вони про різне, але кожний закінчував свій виступ словами: «Хай живе свобода! Хай живе революція!» чи «Хай живе свобода і братерство!». Багатьом промовцям кричали «Ура!».

Глибоко врізався в пам'ять виступ одного оратора, який закликав негайно покінчити з ганебною імперіалістичною війною, а звертаючись до селян, сказав: «Не чекайте вказівок зверху, захоплюйте і засівайте

землі поміщиків та багатіїв. Земля повинна належати тим, хто її обробляє». Очевидно, це був якийсь приїжджий більшовик, бо в Коростені я його ніколи не бачив. Сказані ним слова справили на присутніх велике враження і були зустрінуті схвальними вигуками та криками «Ура!».

Ще одна цікава деталь. На мітингу виступали також представники духовенства — піп, ксьондз і рабин. І треба ж такому трапитися: під час промови рабина налетів сильний вихор, підхопив з його плеча білий пояс, який звичайно носили єврейські духівники, і підняв у повітря... Я цей випадок запам'ятав ще й тому, що моя мати під безпосереднім враженням від нього, а також від усього побаченого й почутого сказала: «Ой, яку ще бурю принесе революція, побачиш, синку». Мітинг тривав цілий день. Слова «свобода», «революція» п'янили і окриляли. Люди раділи, що настало народовладдя, що от-от прийде кінець війні і з надією дивилися вперед.

Як швидко з'ясувалося, до справжньої влади народу було ще далеко. Та й з імперіалістичною війною Тимчасовий уряд не поспішав кінчати. Антивоєнні настрої серед солдатів посилювалися. Особливо зросло загальне невдоволення після провалу літнього наступу російської армії на Південно-Західному фронті. Ми на такій вузловій прифронтовій станції, якою був Коростень, відчували це дуже добре...

В країні назрівав революційний вибух і вороги трудового народу вирішили будь-що викоренити «більшовицьку крамолу». У контрреволюційному таборі визріли плани встановлення в Росії військової диктатури генерала Корнілова.

Пам'ятаю серпень 1917 р. Через станцію Коростень-Подільський з Південно-Західного фронту на Петроград ішли ешелони з військами, що підтримували контрреволюційних заколотників. Щоб затримати їх у дорозі, залізничники потай насипали у букси вагонів пісок. Букси загорялися. Поїзди простоювали. А з ними й війська, які направлялися на придушення революції. З усього відчувалося, що в Коростені діє впливова більшовицька група, але хто до неї входив, я, звичайно, не знав.

Пройшов ще якийсь час... Одного разу в Коростені я стояв серед людей на пероні пасажирського вокзалу. Раптом вибіг черговий по станції Лук'ян Табукашвілі і радісно закричав: «Здійснилось! Здійснилось! Здійснилось!».

— Що здійснилось? — почали питати його. Тоді Табукашвілі урочисто оголосив: «Щойно службовою депешею по залізниці повідомили про те, що в Петрограді відбувся революційний переворот. Тимчасовий уряд повалено. Утворено новий уряд на чолі з Леніним. Більшовики перемогли! Ура!».

Будучи завдяки братовим листам більш-менш у курсі розвитку подій, я сприйняв це повідомлення з радістю і, як тільки скінчився робочий день, поспішив додому, щоб поділитися звісткою з односельцями. По дорозі я розповідав про те, що відбулося в Петрограді, всім, кого не стрічав. Прийшов у село і тут кожному зустрічному хвалюся радісною новиною.

В цей час у школі проводив сільський сход якийсь націоналіст. Я вирішив, що треба розповісти про історичну подію й там. Однак не встиг я й рота розкрити, як «самостійник» зарепетував: «Не слухайте цього шмаркача! Те, що відбувається в Петрограді, нас не стосується. У нас своя влада — влада Української центральної ради». І вигнав мене з приміщення.

Та все ж потім селяни підходили до мене, цікавилися, що ж таке сталося в Петрограді, і я охоче розповідав їм про почуте на пероні в Коростені. Мені приємно, що саме я виявився тим щасливцем, який найпершим приніс у рідне село звістку про перемогу Великої Жовт-

невої соціалістичної революції. Офіційне повідомлення про цю подію надійшло в наші місця значно пізніше.

16 листопада 1917 р. доля знову виявилася прихильною до мене, надавши мені можливість взяти участь в урочистому мітингу залізничників та жителів Коростеня, на якому все той же більшовик Лук'ян Табукашвілі проголосив у місті владу Рад робітничих і селянських депутатів. Цю подію увічніює меморіальна дошка, встановлена на будинку Управління Коростенського залізничного району.

Та не надовго утвердилася тоді у нас Радянська влада. У грудні 1917 р. Коростень захопили війська контрреволюційної Центральної ради і встановили режим терору. Особливо лютували головорізи-гайдамаки із загону отамана Оскілка, який заявив: «Я з лиця землі знесу Коростень, я виб'ю з вас більшовицький дух». Хапали всіх, кого підозрювали у співчутті більшовикам, а найбільше демобілізованих солдатів, у яких знаходили документи, видані комітетами солдатських депутатів. Запам'ятався мені молодий солдатик, із села Краснопіль (я трохи знав його ще до війни). Він повертався з фронту додому і був схоплений гайдамаками. Ніякі вмовляння не допомогли — хлопчину розстріляли. Страшний був час...

У січні 1918 р. до нас докотилися чутки, що сильний озброєний загін більшовиків, обходячи Жмеринку і Київ, відкидаючи з свого шляху гайдамаків, пробивається в Росію. Як виявилось згодом, у його складі був і мій брат Пилип. У своїх спогадах він розповів, що на румунському фронті більшовики понтонного батальйону та революційно настроєні солдати організували Перший соціалістичний червоногвардійський загін і вирішили йти на допомогу молодій Радянській республіці. Очолювали загін офіцер Єгоров і він — Пилип Жмаченко.

(Закінчення буде)

Я. Ф. ЖМАЧЕНКО (Київ)

20-РІЧЧЯ ВСТАНОВЛЕННЯ ОРДЕНА ЖОВТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Однією з високих і почесних державних нагород СРСР є орден Жовтневої Революції. Він був заснований двадцять років тому. В Указі Президії Верховної Ради

СРСР від 31 жовтня 1967 р. говориться: «На ознаменування 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції заснувати орден Жовтневої Революції¹».

У його статуті вказано, що ним нагороджуються громадяни СРСР, підприємства, установи, організації та інші колективи трудящих, військові частини й з'єднання, а також республіки, краї, області, міста та іноземні громадяни.

Нагороджують орденом за активну революційну діяльність, великий вклад у становлення і зміцнення влади Рад; за визначні заслуги в розвитку народного господарства, науки та культури; за відвагу й мужність, виявлені у боях з ворогами Радянської держави; за визначні заслуги в зміцненні оборони держави; за велику плідну державну і громадську діяльність; за активну діяльність, спрямовану на розвиток та зміцнення всесторонніх дружніх зв'язків між народами СРСР й інших країн, зміцнення миру між народами.

4 листопада 1967 р. відбулося перше нагородження орденом Жовтневої Революції. За визначні заслуги трудящих у революційному русі, у Великій Жовтневій соціалістичній революції та їх великий вклад у становлення й зміцнення влади Рад, за мужність і героїзм, виявлені в боях з ворогами Радянської держави, за успіхи у будівництві комунізму високою нагородою відзначено міста-герої Ленінград та Москву. Наступного дня на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю Великого Жовтня, місту Леніна було вручено орден Жовтневої Революції за № 1, а 6 листопада 1967 р. аналогічний орден прикріплено до прапора столиці СРСР.

В грудні 1967 р. високою нагородою були відзначені РРФСР й УРСР, у наступні роки — ряд інших союзних і автономних республік, десятки міст країни.

Серед перших промислових підприємств, прапори яких увінчані орденом Жовтневої Революції, такі прославлені колективи, як Московський електромеханічний завод імені Володимира Ілліча, київський «Арсенал» імені В. І. Леніна, Донецький металургійний завод імені В. І. Леніна, Сестрорецький інструментальний завод імені С. П. Воскова, локомотивне депо імені Ілліча Московської залізниці та ін. Високої нагороди удостоєно ряд колгоспів і радгоспів, вищих учбових закладів, друкарню газети «Правда» ім. В. І. Леніна. 5 травня 1972 р., в день 60-річчя з дня виходу першого номера, орден Жовтневої Революції було відтворено поруч з двома орденами Леніна у заголовку «Правди» — першої газети, удостоєної цієї нагороди. Пізніше орденом Жовтневої революції були нагороджені «Известия», «Красная звезда», «Комсомольская правда», «Циня» («Борьба»). Одним з останніх (за часом нагородження) трудових колективів ордена Жовтневої Революції був удостоєний за великий вклад у розвиток чорної металургії, успішне виконання виробничих завдань та соціалістичних зобов'язань Дніпропетровський металургійний завод імені Г. І. Петровського Міністерства чорної металургії УРСР, що в травні 1987 р. відзначив своє століття.

¹ Ведомости Верховного Совета СССР, № 44 (1390).— 1967.— 1 ноября.

22 лютого 1968 р. за визначні заслуги у Великій Жовтневій соціалістичній революції й захисті її завоювань, плідну роботу по пропаганді революційних і бойових традицій та в зв'язку з 50-річчям Радянської Армії й Військово-Морського флоту орденом Жовтневої Революції був нагороджений крейсер «Аврора» — легендарний корабель, силует якого виکارбований на самому ордені.

Однією з перших громадських організацій орденом Жовтневої Революції було нагороджено Всесоюзну Ленінську Комуністичну Спілку Молоді. В Указі від 25 жовтня 1968 р. говориться, що ця організація нагороджується за визначні заслуги і великий вклад комсомольців, радянської молоді у становлення й зміцнення Радянської влади, за мужність та героїзм, виявлені в боях з ворогами нашої Вітчизни, активну участь у соціалістичному і комуністичному будівництві, за плідну роботу по вихованню підростаючого покоління в дусі вірності заповітам В. І. Леніна й у зв'язку з 50-річчям з дня заснування. До прапора ВЛКСМ було прикріплено орден Жовтневої Революції за № 26. 28 червня 1969 р. ордена Жовтневої Революції було удостоєно Ленінську Комуністичну Спілку Молоді України, що відзначала своє 50-річчя. 18 березня 1977 р. за великі заслуги в революційному русі та Великій Жовтневій соціалістичній революції, у розв'язанні завдань господарського і культурного будівництва, активну участь у комуністичному вихованні трудящих цією високою нагородою відзначено професійні спілки СРСР.

Поруч з іншими високими нагородами орден із словами «Жовтнева Революція» сяє на бойових прапорах Військово-політичної академії ім. В. І. Леніна, Військово-повітряної інженерної академії ім. професора М. Є. Жуковського, Військової інженерної академії ім. Ф. Е. Дзержинського, Військової інженерної радіотехнічної академії ППО ім. Маршала Радянського Союзу Л. О. Говорова, Вищих офіцерських курсів «Выстрел» ім. Маршала Радянського Союзу Б. М. Шапошникова, деяких інших військово-учбових закладів. Цим орденом відзначено успіхи в бойовій та політичній підготовці деяких з'єднань, зокрема, гвардійської мотострілецької Іркутсько-Пінської орденна Леніна, тричі Червонопрапорної, орденна Суворова дивізії ім. Верховної Ради РРФСР, мотострілецької Самаро-Ульяновської, Бердичівської Залізної тричі Червонопрапорної, орденів Суворова й Богдана Хмельницького дивізії, гвардійської танкової Уральсько-Львівської Червонопрапорної, орденів Суворова і Кутузова добровольчої дивізії ім. Маршала Радянського Союзу Р. Я. Малиновського.

Перше нагородження орденом Жовтневої Революції окремих осіб було здійснено у дні 50-річчя Радянських Збройних Сил. Згідно з Указом від 22 лютого 1968 р. за заслуги в будівництві та зміцненні Збройних Сил СРСР цієї високої нагороди удостоєні видатні воєначальники, полководці Великої Вітчизняної війни І. Х. Баграмян, О. М. Василевський, К. А. Вершинін, М. М. Воронов, П. І. Голиков, С. Г. Горшков, А. І. Єременко, Г. К. Жуков, І. С. Конєв, М. І. Крилов, К. А. Мерецков, К. С. Москаленко, К. К. Рокоссовський, В. Д. Соколовський, С. К. Тимошенко, В. І. Чуйков.

У прикордонних військах першим був удостоєний цього орденна комуніст старшина В. М. Кублашвілі.

Серед перших кавалерів орденна Жовтневої Революції — визначні діячі Комуністичної партії й Радянської держави А. А. Андрєєв, Я. Е. Калнберзін, А. І. Мікоян, відомі радянські вчені Ф. В. Константинов, В. С. Ємельянов, М. І. Мухелішвілі, М. Б. Митін, перший комісар «Аврори» О. В. Белишев, письменники М. О. Шолохов, О. Є. Корнійчук, М. М. Грибачов, Г. Б. Баширов, кінорежисер М. І. Ромм, народний архітектор СРСР О. М. Орлов, ветеран колгоспного руху, що протягом 40 років очолював орденна Леніна колгосп ім. Орджонікідзе на Харківщині, двічі Герой Соціалістичної Праці Г. С. Могильченко. Серед пер-

ших жінок, удостоєних цього ордена, — головний редактор журналу «Работница» В. Є. Вавиліна, ветеран лєнінської партії М. А. Володичєва, льотчик-космонавт В. В. Терєшкова.

Орден Жовтнєвої Рєволюції став високою нагородою за трудові досягнення багатьох відважних учасників Вєликої Вітчизняної війни, зокрєма, прославненого партизанського командира двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова, Героя Радянського Союзу письменника Ю. О. Збанацького, повних кавалєрів ордєна Слави, що в повоєнні роки стали Героями Соціалістичної Праці, бригадира-розмітника Смілянського машинобудівного заводу М. К. Вєличка, голови колгоспу на Далєкому Сході В. І. Пєллєра, першого секретаря райкому партії на Алтаї В. Т. Христенка. Всього за перше десятиліття після заснування ордєна Жовтнєвої Рєволюції відбулося близько 83 тисяч нагороджень ним. Значно збільшилася кількість нагороджєних ним у другому десятилітті існування ордєна. Так, згідно з Указом Президії Вєрховної Ради СРСР від 22 липня 1982 р. за досягнуті успіхи у виконанні завдань першого року одинадцятї п'ятирічки і в зв'язку з 1500-річчям міста Києва кавалєрами ордєна Жовтнєвої Рєволюції стали 48 трудівників столиці Радянської України. Серед них слюсарі В. Г. Ємченко та І. М. Заславський, машиніст екскаватора М. П. Григор, газозварник П. К. Деордієв, розкроювальниця взуттєвої фабрики П. Г. Пєрогова, водій трамвая П. Д. Костюченко, начальник цеху кондитєрської фабрики М. М. Забродний, вчителі Г. І. Голуб, К. М. Лещєнко, Г. В. Шевченко, лікарі О. Я. Богуш, Л. Г. Гуміліна, Т. Євсєєва, профєсор Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка О. А. Бородін, старший науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР Є. С. Шабліовський, заступник директора Інституту кібернєтики ім. В. М. Глушкова АН УРСР В. І. Скуріхін, скульптор В. З. Бородай.

У листопаді 1984 р., коли відзначалося 50-річчя утворєння Союзу письменників СРСР, ордєном Жовтнєвої Рєволюції були нагороджені 27 відомих майстрів слова. Серед них — С. О. Барузді́н, Г. А. Боровик, С. А. Дангулов, А. Д. Дєментєєв, В. В. Карпов, В. О. Коротич, К. Ш. Кулієв, Б. І. Олійник, Ю. С. Семенов.

Кількість кавалєрів цього ордєна неухильно збільшується й у наші дні в умовах рєбудови, прискорєння соціально-єкономічного розвитку країни. «...Основою матеріального і морального становища людини в соціалістичному суспільстві повинна бути праця, — підкрєслює вав М. С. Горбачєв у доповіді на червневому (1987) Пленумі ЦК КПРС. — Творчу, високу продуктивну працю, талант, реальний внесок людини у спільну справу треба всємірно заохочувати»². Яскравим виявом достойного заохочєння передових трудівників є вручення їм державних нагород. Серед удостоєних ордєна Жовтнєвої Рєволюції у рік 70-річчя Вєликого Жовтня — шліфувальник Ю. М. Бутусов, бригадир монтажників А. С. Іноземцев, бригадир будівельників К. М. Мєльников, які відзначилися на будівництві цеху холодної прокатки на Новолипецькому металургійному комбінаті ім. Ю. В. Андрєпова. За успіхи, досягнуті на спорудженні та достроковому введенні в дію комплексу об'єктів на Ямбурзькому родовищі газу (Тюменська область), ордєном Жовтнєвої Рєволюції нагороджені заступник міністра будівництва підприємств нафтової й газової промисловості СРСР І. І. Мазур і бригадир Н. А. Никифоров. Бригадир овочівників з об'єднання «Детскосельское» Лєнінградської області В. Р. Паршина удостоєна почесної нагороди за великі заслуги у виконанні планів та соціалістичних зобов'язань по виробництву й продажу овочів державі. В травні 1987 р. велику групу колгоспників, робітників радгоспів і спеціалістів відзначєно нагородами за великий внесок у розробку та впровадження інтенсив-

² Матєріали Пленуму Центрального Комітєту КПРС, 25—26 черв. 1987 р. — К., 1987. — С. 12.

них технологій вирощування зернових культур. 26 з них нагороджено орденом Жовтневої Революції. Серед них Г. К. Гирка — ланковий колгоспу «Коммунар» Полтавської області, М. Я. Драй — тракторист-машиніст колгоспу «Заповіт Ілліча» Черкаської області, В. М. Кузик — комбайнер колгоспу імені М. І. Калініна Тернопільської області.

В 1987 р. ордена Жовтневої Революції удостоєний ряд партійних і державних працівників. Серед них ректор Уфімського державного інституту мистецтв З. Г. Усмагілова, академік АН УРСР Ф. С. Бабицев, академік АН УРСР І. К. Походня, член-кореспондент АН УРСР Герой Радянського Союзу В. І. Клоков, політичний оглядач газети «Правда» В. Г. Коріонов, письменник В. І. Фірсов.

Відповідно до статуту орденом Жовтневої Революції нагороджено ряд визначних діячів братніх партій та міжнародного комуністичного руху — В. Ульбріхт, М. Рейман, В. Кодовілья, Т. Бак, Е. Хонеккер, Г. Гусак, Й. Б. Тіто, Я. Кадар, Д. Урбані й ін. В березні 1979 р. за великі революційні заслуги, значний вклад у зміцнення братньої радянсько-угорської дружби і співробітництва та в зв'язку з 60-річчям проголошення Угорської Радянської республіки орденом Жовтневої революції нагороджений Чепельський металургійний і машинобудівний комбінат (УНР).

Орден зі словами «Жовтнева революція» нагадує про безсмертну дату історії, всесвітньо-історичне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції — найвидатнішої події ХХ ст., надихає трудівників і захисників батьківщини Жовтня на нові славні звершення.

М. П. САВИЧЕВ (Київ)

РАДИ УКРАЇНИ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

О. Д. Бойко

*Боротьба органів диктатури пролетаріату
за зміцнення соціалістичного ладу
на Україні*

Київ : Наук. думка, 1987.—119 с.

Як відомо, В. І. Ленін відкрив у Радах політичну форму справжнього народо-владдя, форму, в якій здійснюється диктатура пролетаріату. Одним з найбільш складних і драматичних етапів історії Рад були роки соціалістичної революції та громадянської війни. У той період уперше виявилися величезні можливості органів диктатури пролетаріату в об'єднанні й мобілізації трудящих на революційно-перетворювальну діяльність, у здійсненні повновладдя народних мас.

Автор рецензованої монографії прагне дати узагальнюючу характеристику діяльності Рад України на завершальному етапі громадянської війни. Вона розглядає як організаційно-політичні, так і господарські та соціальні аспекти цієї діяльності.

Дослідження, зокрема, аналізує процес відновлення влади Рад в республіці у розглядуваний період, показує зміцнення радянського державного ладу. Складені автором таблиці переконливо свідчать про керівну роль комуністів в організації й зміцненні органів диктатури пролетаріату на Україні в кінці громадянської війни.

З інтересом читаються сторінки книги, присвячені боротьбі Рад УСРР з розрухою народного господарства. О. Д. Бойко дослідила організаторську діяльність органів диктатури пролетаріату по відновленню економіки республіки на завершальному етапі громадянської війни. Автор зосереджує свою увагу на ретельному дослідженні, зокрема, таких питань, як подолання паливної кризи і розрухи на залізничному транспорті, боротьба за відновлення провідних галузей промисловості тощо. Заслугує на позитивну оцінку й спроба дослідниці показати діяльність Рад України по відродженню дрібної промисловості та кустарно-ремісничих промислів.

О. Д. Бойко проаналізувала також конкретно-історичний матеріал, що відображає основні аспекти соціальної політики Радянської влади у розглядуваний період: боротьбу з голодом, організацію охорони здоров'я, соцзабезпечення, поліпшення матеріально-побутового становища робітничого класу.

Говорячи про організаторську діяльність центральних та місцевих органів Радянської влади по боротьбі з розрухою й

відбудові народного господарства республіки, автор висвітлює процес утвердження революційного порядку, введення охорони підприємств на визволених територіях, встановлення контролю над промисловістю, транспортом, фінансами і наступну їх націоналізацію, організацію управління ними. Особливу увагу дослідниця приділила організації воєнного виробництва, пояснюючи це його важливим значенням для боротьби проти внутрішньої та зовнішньої контрреволюції.

Праця О. Д. Бойко написана на широкій джерельній базі. Автор використала документи й матеріали з ряду археографічних видань, зокрема збірника «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни. 1919—1920».

Значною джерельною основою монографії є архівні документи й матеріали. Конкретно-історичний матеріал взято автором з фондів центральних (ЦДАЖР СРСР, ЦДАНГ СРСР, ЦДАЖР УРСР) та обласних архівів (фонди місцевих ревкомів і виконкомів Київської, Одеської, Донецької губерній). Це дало можливість у більш широкому плані висвітлювати досліджувані питання. Нерідко використані дослідницею архівні документи й матеріали вводяться в науковий обіг уперше.

Автор вивчила багато праць радянських істориків, економістів та правознавців. Короткий аналіз наукової літератури, а також джерел, поданий у вступі до праці, дав можливість визначити ті завдання, які поставила перед собою О. Д. Бойко в даному дослідженні.

Монографію виконано на солідній методологічній базі. В її основі — твори В. І. Леніна, резолюції партійних з'їздів і конференцій, документи місцевих парторганізацій. Ленінські положення й висновки є основою аналізу автором широкого конкретно-історичного матеріалу.

Оцінка рецензованої книги буде неповною, якщо не відзначити і деякі її слабкі сторони, окремі недоліки. На наш погляд, назва монографії значно ширша від її змісту. Обмеження предмету дослідження діяльності Рад та ревкомів слід було б обумовити вже у назві, там же визначити й хронологічні рамки теми: грудень 1919—1920 р. Це позбавило б автора від необхідності нагадувати про це читачеві в тексті.

У монографії зустрічаються окремі місця, переважанняً однотипними фактами. Серед них — сюжети про боротьбу з паливною кризою, про організацію охорони здоров'я й ін. Кількість наведених тут фактів можна було б скоротити без будь-якої шкоди для наукових висновків і узагальнень.

Було б виправданим розширити сюжет про ставлення Радянської влади до кус-

тарно-ремісничих промислів, оскільки в ряді губерній України їх питома вага у загальному промисловому виробництві була досить значною.

Фактичний матеріал, який міститься в книзі, давав можливість більш глибоко показати боротьбу Рад за зміцнення трудової дисципліни, виховання свідомого ставлення до праці, що було важливим для успішної боротьби з розрухою народного господарства.

Ради, до яких обиралися представники робітничого класу та трудящего селянства, як справедливо вказує автор, перетворилися в органи справжнього народовладдя. Проте хотілося б бачити й конкретних людей, що прийшли до управління державою, будучи обраними до Рад. На жаль, у тексті дуже мало імен і прізвищ. В основному у ньому згадуються визначні партійні та радянські працівники, добре відомі як спеціалісту-історичу, так і широкому колу читачів. Авторіві слід було б знайти й включити до монографії якомога більше імен рядових членів ревкомів і виконкомів та

активістів. Це, по-перше, зробило б її значно яскравішою, предметною й, по-друге, зберегло б для історії імена людей, що стояли біля джерел становлення радянського державного апарату.

Книгу написано хорошою літературною мовою. Однак у ряді місць зустрічаються помилки і неточності, головним чином, редакційного характеру. Вони, зокрема, містяться в складених автором таблицях 1-й, 3-й та 4-й. У таблиці 1-й, наприклад, неправильно підраховано процентне співвідношення депутатів різних партій у Радах Маріуполя, Луганська й Миколаєва. Незрозуміло також, чому автор, знаючи загальну кількість депутатів Одеської Ради і питому вагу різних партійних фракцій, не визначив чисельність представників останніх (див. с. 16).

Вказані недоліки не зменшують цінності книги, яка вносить певний вклад у наукову розробку питань, пов'язаних з історією Рад на Україні в роки громадянської війни.

Ф. Г. ТУРЧЕНКО (Запоріжжя).

ВАЖЛИВИЙ ХРОНОЛОГІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

*Літопис комуністичного будівництва:
Хроніка найважливіших подій
в Українській РСР (1981—1985):
(1981—1985):*

Довідник.

К. : *Наук. думка.*—1987.—334 с.

У рецензованій книзі на основі фактичного матеріалу, взятого з періодичної преси, в хронологічній послідовності викладено найважливіші події історії Української РСР 1981—1985 рр. Цей довідник підготувала канд. іст. наук В. П. Сидоренко (відповідальний редактор — д-р іст. наук А. В. Санцевич). Він є логічним продовженням попередніх випусків «Літопису комуністичного будівництва» і містить факти загальнополітичного характеру, розвитку промисловості, сільського господарства, суспільно-політичного та культурного життя трудящих УРСР за роки одинадцятої п'ятирічки. Події на Україні викладаються у нерозривному зв'язку із загальносоюзними. Це дало можливість визначити головні віхи та з достатньою глибиною розкрити певні риси суспільно-історичного процесу розглянутого періоду. При написанні хроніки використано матеріали провідних загальносоюзних, 8 республіканських, 25 обласних і ряду міських газет. Однак те, що до неї не залучено матеріали хоча б найважливіших районних газет і багатотиражок заводів, фабрик, колгоспів і радгоспів, негативно позначилося, зокрема, на відображенні виробничого та громадсько-політичного життя первинних трудових колективів.

Довідник має тематичний та географічний показники, до нього включено 24 фотографії, тематично пов'язані з текстом. Позитивною рисою рецензованого видання є те, що факти й цифрові дані в основному викладаються із вказівкою на джерела інформації. Це особливо важливо, оскільки тогочасна преса, відображаючи позитивне, не завжди висвітлювала проблеми і суперечності історичного процесу. Отже, дослідник одержує змогу вийти на велику групу писемних джерел: документів партії і держави, у тому числі — місцевих парторганізацій і виконавчих органів Радянської влади, та знайти повну інформацію про ті чи інші події.

За роки одинадцятої п'ятирічки, як відзначається у резолюції XXVII з'їзду КПРС, радянський народ добився нових зрушень в економіці, соціальній галузі, культурі; зміцнили зовнішньополітичні позиції, зріс міжнародний авторитет Радянської держави¹. Разом з тим це був складний, переломний етап, коли в основному вичерпалися можливості екстенсивного розвитку, знижувались темпи розвитку промисловості, сільського господарства, зростання реальних доходів населення. Певну однобічність матеріалів преси, яка в основному висвітлювала події в позитивному плані, компенсує передмова до книги, в якій дано чітку характеристику періоду. Цінність рецензованого видання полягає в тому, що в ньому відображено усю складність періоду одинадцятої п'ятирічки, висвітлено не лише досягнення, а й недоліки. Важливо те, що у «Літопису» показано не-

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 117.

відкладні заходи, вжиті КПРС для подолання негативних явищ у народному господарстві, в результаті чого відбулися певні позитивні зрушення.

Одинадцять п'ятирічків здійснювалася на основі програмних настанов КПРС, рішень XXVI з'їзду партії. Висвітленню керівної та спрямовуючої ролі КПРС, її бойового загону — Компартії України — у книзі приділено належну увагу. Докладно простежено хід обговорення комуністами, трудящими республіки проекту ЦК КПРС до XXVI з'їзду партії «Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», всенародне змагання на честь відкриття з'їзду. Трудова активність робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції у боротьбі за виконання планів і завдань п'ятирічки, зародження і розвиток нових починів, форм трудового суперництва — ось головна тема рецензованого видання. У довіднику вміщено яскравий фактичний матеріал, який розповідає про героїчні звершення трудівників заводів і фабрик, ланів і ферм, інститутських лабораторій і конструкторських бюро. «Літопис» з 1 січня 1981 р. по грудень 1985 р. висвітлює наполегливу боротьбу трудящих УРСР за дострокове виконання завдань п'ятирічки. При цьому наголошується на значенні рішень квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС для подолання недоліків та труднощів у цій справі, прискорення науково-технічного прогресу в СРСР. Показано, як трудящі України, розгортаючи зусилля за гідну зустріч XXVII з'їзду партії, забезпечили підвищення ефективності виробництва, поліпшення якісних показників продукції.

В роки одинадцяті п'ятирічки далі зміцнювалися узи дружби, взаємозв'язки

між всіма народами СРСР. Довідник містить багато прикладів взаємодопомоги та співробітництва трудящих УРСР та братніх республік країни.

У хроніці більше місця, порівняно з попереднім випуском, приділено питанням сільського господарства, становлення й розвитку агропромислового комплексу, зусиллям його працівників по виконанню рішень травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС, завдань Продовольчої програми. Досить повно висвітлені такі важливі проблеми, як освоєння космосу, боротьба за мир, зміцнення економічних і культурних зв'язків з країнами соціалістичної співдружності, діяльність УРСР на міжнародній арені. Проте розвиток окремих галузей народного господарства розкрито недостатньо повно. Це стосується промисловості будівельних матеріалів та хімічної. Дуже мало у книзі фактичних матеріалів про рибне господарство, харчову промисловість, комунальне господарство міста і села в УРСР. Подекуди бракує узагальнюючих відомостей про культурне будівництво у республіці, здійснення заходів, спрямованих на підвищення добробуту народу, поліпшення умов праці трудящих. До недоліків книги відноситься й те, що в ній нерівномірно подано події за географічною ознакою, трапляються не зовсім чіткий виклад подій, повтори, редакційні огріхи (с. 63, 72, 77 та ін.).

У цілому ж рецензоване видання буде корисним для науковців, які вивчають різні аспекти історії Української РСР 1981—1985 рр., викладачів вузів і шкіл, студентів. Воно відповідає вимогам партії щодо об'єктивного, правдивого висвітлення минулого нашої країни.

Г. І. СУРГАЙ (Київ)

РЕВОЛЮЦІЙНА ПЕРЕБУДОВА І ОНОВЛЕННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА — ПРОДОВЖЕННЯ ТРАДИЦІЇ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

Бібліографічний покажчик

Складачі: Н. А. Дехтярьова (Київ),
Є. Г. Кузнецова (Київ)

*Документи Комуністичної партії
і Радянської держави*

XXVII з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лют. — 6 берез. 1986 р.: Стеногр. звіт. — К.: Політвидав України, 1987. — Т. 1. — 623 с.; Т. 2. — 318 с.; Т. 3. — 578 с.

Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 23 квіт. 1985 р. — К.: Політвидав України, 1985. — 32 с.

Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січ. 1987 р. — К.: Політвидав України, 1987. — 92 с.

Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПСС, 25—26 люта 1987 г. — М.: Политиздат, 1987. — 112 с.

Двенадцатой пятилетке — вдохновенный творческий труд советского народа! Обращение ЦК КПСС к трудящимся Сов. Союза // Коммунист. — 1986. — № 10. — С. 38—43.

В Центральном Комитете КПСС: «О подготовке к 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции»: [Излож. постановления] // Коммунист Украины. — 1987. — № 4. — С. 10—13; Полит. самообразование. — 1987. — № 4. — С. 9—13.

К советскому народу: Обращение Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза // Коммунист. — 1987. — № 6. — С. 3—9; Коммунист Украины. — 1987. — № 4. — С. 3—9; Полит. самообразование. — 1987. — № 4. — С. 3—8.

XXVII з'їзд Комуністичної партії України, 6—8 лют. 1986 р.: Стеногр. звіт. — К.: Політвидав України, 1986. — 359 с.

Завдання партійних організацій республіки по поглибленню перебудови, поліпшен-

ню роботи з кадрами відповідно до рішень січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС: Постанова ЦК Компартії України // Комуніст України.— 1987.— № 5.— С. 49—52.

В ЦК Компартії України: ЦК Компартії України розглянув питання «Про хід перебудови в інститутах Секції суспільних наук АН УРСР відповідно до вимог XXVII з'їзду КПРС: [Виклад постанови] // Укр. іст. журн.— 1987.— № 5.— С. 5—6; Філософ. думка.— 1987.— № 3.— С. 3—4.

Про завдання партійних організацій республіки по здійсненню рішень червневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС про докорінну перебудову управління економікою: Постанова Пленуму ЦК Компартії України // Рад. Україна.— 1987.— 17 лип.

Советско-американская встреча на высшем уровне. Женева, 19—21 ноябр. 1985 г.: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1985.— 79 с.

Рейкьявик: Документы и материалы.— М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1987.— 24 с.

За новое политическое мышление в международных отношениях: Внешнеполитические аспекты перестройки: Документы и материалы: Для системы полит. учебы.— М.: Политиздат, 1987.— 575 с.

За экономику и бережливость: Сб. документов и материалов.— М.: Сов. Россия, 1987.— 383 с.

О коренной перестройке управления экономикой: Сб. документов.— М.: Политиздат, 1987.— 255 с.

Ускорение социально-экономического развития страны—задача всей партии, всего народа: Документы и материалы: Для системы полит. учебы.— 2-е изд., доп.— М.: Политиздат, 1987.— 575 с.

XX съезд Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, 15—18 апр. 1987 г.: Стеногр. отчет.— М.: Мол. гвардия, 1987.— Т. 1.— 383 с.; Т. 2.— 415 с.

XVIII съезд профессиональных союзов СССР, 24—28 февр. 1987 г.: Стеногр. отчет.— М.: Профиздат, 1987.— 590 с.

Праці керівників Комуністичної партії і Радянської держави

Горбачев М. С. Избранные речи и статьи.— М.: Политиздат, 1987.— Т. 1.— 464 с.; Т. 2.— 510 с.; Т. 3.— 511 с.

Горбачев М. С. Вибрані промови і статті.— К.: Політвидав України, 1986.— 423 с.

Горбачев М. С. Время требует нового мышления: [Беседа Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева с группой деятелей мировой культуры. Исык-Куль, окт. 1986 г.] // Коммунист.— 1986.— № 16.— С. 3—14.

Горбачев М. С. Мораторий: Сб. речей и выступлений Генер. секретаря ЦК КПСС по пробл. прекращения ядер. испытаний (январь—сент. 1986 г.).— М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1986.— 207 с.

Горбачев М. С. Речь Генерального секретаря ЦК КПСС М. С. Горбачева [на Всесоюзном совещании заведующих кафедрами общественных наук. Москва, окт.

1986 г.] // Коммунист.— 1986.— № 15.— С. 3—7.

Горбачев М. С. О вопросах введения государственной приемки продукции в объединениях и на предприятиях промышленных министерств: Речь на совещании в ЦК КПСС, 14 нояб. 1986 г. // Правда.— 1986.— 16 ноябр.

Горбачев М. С. Убежденность—опора перестройки: Встреча в ЦК КПСС [с руководителями средств массовой информации и пропаганды] // Коммунист.— 1987.— № 4.— С. 20—27; Коммунист Украины.— 1987.— № 3.— С. 61—66.

Горбачев М. С. Учитесь искусству жить в мире: Встреча с участниками международного форума «За безъядерный мир, за выживание человечества». Москва, Кремль, 16 фев. 1987 г.— М.: Изд-во Агентства печати Новости, 1987.— 56 с.

Горбачев М. С. Практическими делами углублять перестройку: [Встреча с руководителями средств массовой информации и творческих союзов] // Правда.— 1987.— 15 июля.

Горбачев М. С. Дружня зустріч з Габріелем Гарсіа Маркесом // Рад. Україна.— 1987.— 17 лип.

Зайков Л. Нерасторжима революционная преемственность поколений // Коммунист.— 1984.— № 17.— С. 44—56.

Лигачев Е. К. Доклад члена Политбюро ЦК КПСС, секретаря ЦК КПСС Е. К. Лигачева [на Всесоюзном совещании заведующих кафедрами общественных наук. Москва, окт. 1986 г.] // Там же.— 1986.— № 15.— С. 8—23; Вестн. высш. шк.— 1986.— № 12.— С. 8—21.

Лигачев Е. К. Курсом Октября в духе революционного творчества: Докл. на торжеств. собр., посвящ. 69-й годовщине Велик. Окт. соц. революции в Кремлев. Дворце съездов, 6 ноябр. 1986 г.— М.: Политиздат, 1986.— 32 с.

Лигачев Е. Человеческий фактор, расчет и перестройка в агропромышленном комплексе // Коммунист.— 1987.— № 4.— С. 28—42.

Лигачев Е. К. Навстречу 70-летию Великого Октября: [Излож. выступления на совещ. в Гос. ком. СССР по телевидению и радиовещанию, 23 марта 1987 г.] // Правда.— 1987.— 24 марта.

Лигачев Е. О революционной сущности перестройки в СССР // Пробл. мира и социализма.— 1987.— № 7.— С. 3—9.

Лигачев Е. К. Растить активных борцов перестройки: Выступление на августовской пед. конф. в г. Электросталь // Учит. газ.— 1987.— 27 авг.

Рыжков Н. И. О государственном плане экономического и социального развития СССР на 1986—1990 годы: Докл. на совмест. заседании Совета Союза и Совета Национальностей пятой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва; Закон Союза Советских Социалистических Республик о Государственном плане экономического и социального развития СССР на 1986—1990 годы.— М.: Политиздат, 1986.— 63 с.

Рыжков Н. И. Первые шаги на пути перестройки: Ответы Председателя Совета

Министров СССР Н. И. Рыжкова [на вопр. ред. журн. «Нойе гезельшафт—Франкфуртер хейфте» (ФРГ) Г. Шумахера] // Новое время.— 1986.— № 39.— С. 6—12.

Рыжков Н. И. Стратегия ускорения: Из речи Пред. Совета Министров СССР [на 42-м заседании сес. СЭВ. Бухарест, ноябр. 1986 г.] // Внеш. торговля.— 1987.— № 1.— С. 3—4.

Рыжков Н. И. Ленинизм — основа теории и политики перестройки: Докл. на торжеств. собр. в Москве, посвящ. 117-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина, 22 апр. 1987 г.—М.: Политиздат, 1987.— 32 с.

Рыжков Н. И. О перестройке управления народным хозяйством на современном этапе экономического развития страны: Докл. на совмест. заседании Совета Союза и Совета Национальностей седьмой сессии Верховного Совета СССР одиннадцатого созыва; О перестройке управления народным хозяйством на современном этапе экономического развития страны: Постановление Верховного Совета СССР.—М.: Политиздат, 1987.— 61 с.

Шеварднадзе Э. А. За новое мышление в мировой политике: Выступление на 41-й сессии Генеральной Ассамблеи ООН, 23 сент. 1986 г.—М.: Политиздат, 1986.— 30 с.

Шеварднадзе Э. А. Стратегия ускорения — ленинизм в действии: Докл. на торжеств. заседании в Москве, посвящ. 116-й годовщине со дня рождения В. И. Ленина, 22 апр. 1986 г.—М.: Политиздат, 1986.— 31 с.

Щербицкий В. В. Про підсумки XXVII з'їзду КПРС і завдання партійних організацій республіки по виконанню його рішень: Доп. на Пленумі ЦК Компартії України, 28 берез. 1986 р. // Комуніст України.— 1986.— № 5.— С. 69—89; Під прапором лєнінізму.— 1986.— № 8.— С. 8—31.

Щербицкий В. В. Від фундаментальних досліджень — до революційних перетворень у техніці і технології: Виступ [на Загальних зборах АН УРСР, 18 квіт. 1986 р.] // Вісн. АН УРСР.— 1986.— № 8.— С. 17—21.

Щербицкий В. В. Доповідь на Пленумі ЦК Компартії України, 8 груд. 1986 р. // Комуніст України.— 1987.— № 1.— С. 4—13.

Щербицкий В. В. Виступ на XIV з'їзді профспілок республіки, 7 лют. 1987 р. // Рад. Україна.— 1987.— 10 лют.

Щербицкий В. В. Виступ на VI з'їзді Спілки журналістів України, 14 лют. 1987 р. // Комуніст України.— 1987.— № 3.— С. 67—72; Під прапором лєнінізму.— 1987.— № 5.— С. 11—16.

Щербицкий В. В. Діяти енергійно, творчо, брати активну участь у перебудові: Виступ на XXV з'їзді ЛКСМ України, 6 берез. 1987 р. // Комуніст України.— 1987.— № 4.— С. 28—34.

Щербицкий В. В. Завдання партійних організацій республіки по поглибленню перебудови, поліпшенню роботи з кадрами відповідно до рішень січневого (1987 р.) Пленуму ЦК КПРС: Доп. на Пленумі ЦК Компартії України, 24 берез. 1987 р. //

Комуніст України.— 1987.— № 5.— С. 21—48.

Щербицкий В. В. Поглиблювати перебудову, нарощувати темпи виробництва: Виступ на Пленумі ЦК Компартії України, 25 квіт. 1987 р. // Там же.— 1987.— № 6.— С. 4—11; Під прапором лєнінізму.— 1987.— № 10.— С. 6—13.

Щербицкий В. В. Поглиблювати реформу школи, виховувати активну, творчу особистість: Виступ на V з'їзді вчителів УРСР, 16 трав. 1978 р. // Під прапором лєнінізму.— 1987.— № 11.— С. 10—16.

Яковлев А. Н. Достижение качественно нового состояния советского общества и общественные науки: [Выступление в Академии наук СССР, 17 апр. 1987 г. на совещании ученых-обществоведов] // Коммунист.— 1987.— № 8.— С. 3—32; Вестн. АН СССР.— 1987.— № 6.— С. 51—80.

Яковлев А. Н. Перестройка и общественное сознание: [Выступление в Душанбе на встрече с научной и художественной интеллигенцией] // Правда.— 1987.— 10 апр.

Яковлев А. Н. Перестройка и нравственность: Выступление на партактиве в г. Калуге, 14 июля 1987 г.: [Публикуется в излож.] // Сов. культура.— 1987.— 21 июля.

Язов Д. Т. Перестройка в работе военных кадров // Воен.-ист. журн.— 1987.— № 7.— С. 9—12.

Колбин Г. Работа с людьми: поиск новых подходов // Полит. самообразование.— 1987.— № 1.— С. 11—19.

Масол В. Ресурсосбережение — важнейший резерв ускорения социально-экономического развития [УССР] // План. хоз.-во.— 1986.— № 8.— С. 13—21.

Масол В. Радянська Україна: курс на перебудову і прискорення // Економіка Рад. України.— 1987.— № 3.— С. 7—16.

Титаренко О. А. Про хід реалізації організаційно-політичних заходів ЦК Компартії України по здійсненню рішень XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України: Повідомлення члена Політбюро, другого секретаря ЦК Компартії України О. А. Титаренка // Комуніст України.— 1987.— № 1.— С. 14—18.

Шевченко В. С. Ради народних депутатів УРСР в умовах перебудови // Укр. іст. журн.— 1987.— № 5.— С. 7—20.

Великий Жовтень і оновлення соціалістичного суспільства

Булдаков В. На пути к Октябрю: Ленинская теория соц. революции — основа стратегии и тактики большевиков // Полит. самообразование.— 1987.— № 5.— С. 47—56.

Возіанов В. Революції подих живий: До 70-річчя Великого Жовтня // Під прапором лєнінізму.— 1987.— № 2.— С. 6—10.

Вьюницкий В. Революционная суть перестройки // Полит. самообразование.— 1987.— № 4.— С. 33—41.

Головко Н. К. Мыслить и действовать по-новому.—М.: Знание, 1987.— 63 с.

Гончарук С. И. Локомотивы истории: Социальная революция как закон развития общества.—М.: Политиздат, 1985.— 128 с.

Горлач Н. И., Жиленкова И. Н. Традиции и преемственность в социалистическом

- соревновании // Рабочий класс и соврем. мир.— 1985.— № 6.— С. 164—171.
- Григоренко В. С. Перебудова — це система // Комуніст України.— 1987.— № 7.— С. 29—33.
- Григорьев А. С. По пути социалистического созидания.— Львов: Вища шк. Изд-во при Львов. ун-те, 1986.— 183 с.
- Динамизм управления.— М.: Мысль, 1987.— 204 с.
- Егоров В. К. История есть смена поколений: Преемственность поколений в условиях соц. стр-ва: пробл. теории и практики.— М.: Мол. гвардия, 1986.— 255 с.
- Жизненность традиций Октябрьской революции // Коммунист.— 1985.— № 15.— С. 14—23.
- Жуков Е. М. О роли социальной революции в процессе смены общественно-экономической формации // Формации и социально-классовые структуры.— М., 1985.— С. 8—26.
- Загладин В. Партия — народ — социализм // Мировая экономика и междунар. отношения.— 1987.— № 5.— С. 3—16.
- Идет перестройка.— М.: Политиздат, 1987.— 207 с.
- Иконникова С. Н. Народные традиции и современная культура // Сб. науч. тр. / Ленингр. ин-т культуры.— 1986.— Т. 103.— С. 47—53.
- Кальбе Э. Вопросы сравнительного изучения Великой Октябрьской социалистической революции и революций 40-х годов // Сов. славяноведение.— 1985.— № 4.— С. 23—40.
- Келле В. Философские проблемы стратегии ускорения // Полит. самообразование.— 1986.— № 10.— С. 38—46.
- Ковалев А. М. Проблемы совершенствования социализма // Вопр. философии.— 1986.— № 10.— С. 3—13.
- Ковалев А. М., Павленок П. Д. Социалистическое общество, его совершенствование на основе ускорения социально-экономического развития // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Теория науч. коммунизма.— 1986.— № 5.— С. 46—58.
- Колесников С. В. Ленинская партия: преемственность и новаторство.— М.: Политиздат, 1986.— 271 с.
- Колесников С. В. Преемственность и новаторство в деятельности КПСС // Вопр. истории КПСС.— 1986.— № 6.— С. 20—32.
- Кольцов П. С. Концепция ускорения и некоторые проблемы изучения исторического опыта КПСС // Вопр. истории КПСС.— 1986.— № 9.— С. 32—44.
- Кондуфор Ю. Ю. Ленинская теория социалистической революции и современность: К 70-летию Великой Окт. соц. революции.— К.: О-во «Знание» УССР, 1987.— 48 с.
- Крапивенский С. Э. К анализу экономической основы социальной революции // Учен. зап. Тарт. ун-та.— 1986.— Вып. 730.— С. 20—29.
- Крупнейшее достижение современной марксистско-ленинской мысли: [Каковы перспективы дальнейшего исторического развития социализма?] // Коммунист.— 1986.— № 7.— С. 3—17.
- Кудряшова М. С. Гуманизм программных целей КПСС // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 12. Теория науч. коммунизма.— 1986.— № 2.— С. 11—18.
- Куликов В. Противоречия экономической системы социализма как источник ее развития // Вопр. экономики.— 1986.— № 1.— С. 17—128.
- Курас І. Ф. Ленінські уроки перебудови — в дії // Укр. іст. журн.— 1987.— № 4.— С. 5—13.
- Ленинизм, революция, современность: К 70-летию Великого Октября // Коммунист.— 1987.— № 7.— С. 58—68.
- Ленинская стратегия динамизма и обновления // Полит. самообразование.— 1986.— № 4.— С. 3—13.
- Мальков В. Л. Марксизм-ленинизм о диалектике революции и реформы в процессе становления и развития капиталистической формации // Формации и социально-классовые структуры.— М., 1985.— С. 95—140.
- Межелайтис Э. Дорожить своими корнями... // Наука и религия.— 1986.— № 7.— С. 4—8.
- На новые рубежи развития советского общества // Вопр. философии.— 1986.— № 1.— С. 3—20.
- На путях перестройки.— М.: Воениздат, 1987.— 232 с.
- Нагорна Л. П. Живий подих Жовтня // Комуніст України.— 1987.— № 6.— С. 15—23.
- Наш девиз — ускорение.— Одесса: Маяк, 1986.— 88 с.
- Нет у революции конца: [О революционных, боевых и трудовых традициях индустриальных гигантов Приднепровья].— Днепрпетровск: Промінь, 1986.— 206 с.
- Нестеров Ф. Связь времен: Опыт ист. публицистики.— 3-е изд.— М.: Мол. гвардия, 1987.— 239 с.
- Ожеховский М. Спор о марксистской теории революции.— М.: Прогресс, 1986.— 325 с.
- Пантин И. К., Плимак Е. Г., Хорос В. Г. Революционная традиция в России, 1783—1883 гг.— М.: Мысль, 1986.— 343 с.
- Первые уроки и неотложные задачи перестройки // Вопр. истории КПСС.— 1986.— № 10.— С. 3—19.
- Перестройка: проблемы, поиски, находки.— М.: Политиздат, 1987.— 430 с.
- Плимак Е. Классическое живое, неделимое...: О творческом характере марксистско-ленинского учения о революции // Полит. самообразование.— 1987.— № 3.— С. 66—74.
- По пути Октября // Коммунист.— 1986.— № 15.— С. 24—33.
- Покровский В. Стимулы ускорения: проблемы и решения // Соц. труд.— 1986.— № 11.— С. 7—12.
- Поляков В. В., Собин В. А. Научные основы пропаганды революционных, боевых и трудовых традиций Коммунистической партии и советского народа // Науч. тр. по истории КПСС.— 1986.— Вып. 140.— С. 3—15.
- Пономарев Л. Н., Попов В. Д., Чичканов В. П. Экономическая культура: Сущность, направления развития.— М.: Мысль, 1987.— 268 с.
- Преображенский А. А. «Помня свое отечество...»: [Ист. знания как основа пропа-

ганды патриотических традиций] // *Вопр. истории.*—1985.— № 1.— С. 90—106.

Развитой социализм: *Вопр. теории и истории.*—М.: Наука, 1986.—248 с.

Революция продолжается в наших делах // *Агитатор.*—1986.— № 19.—С. 23—27.

Салуцкий А. На апрельских ветрах.—М.: Мысль, 1986.—204 с.

Санаков Ш. Историческое призвание социализма: К 70-летию Великого Октября // *Междунар. жизнь.*—1987.— № 4.—С. 88—98.

Семенов В. С. Диалектика развития социалистического общества // *Развитой социализм: Вопр. теории и истории.*—М., 1986.—С. 29—45.

Семенов В. С. Диалектика совершенствования социализма и продвижение к коммунизму // *Вопр. философии.*—1986.— № 1.—С. 21—36.

Семенов В. С. Диалектика совершенствования, ускорения, перестройки в современном развитии советского общества // *Вопр. философии.*—1986.— № 12.—С. 3—15; 1987.— № 1.—С. 21—40.

Семенов В. С. Курс на ускорение социально-экономического развития, на совершенствование общества развитого социализма // *Вопр. философии.*—1985.— № 5.—С. 15—34.

70-летие Октября: Революция продолжается // *Коммунист.*—1987.— № 1.—С. 3—13.

Сенченко В. И. Прискорення соціально-економічного розвитку радянського суспільства — стратегічне завдання КПРС // *Укр. іст. журн.*—1986.— № 3.—С. 15—25.

Ситарян С. Концепция ускорения — политико-экономические аспекты // *Коммунист.*—1987.— № 7.—С. 13—16.

Смирнов Г. Новизна ленинизма // *Новое время.*—1987.— № 16.—С. 5—7.

Стахановцы восьмидесятых: О продолжении и развитии стахановских традиций.—М.: Политиздат, 1987.—255 с.

Суглобов Г. А. Традиции и патриотическое воспитание // *Вопр. философии.*—1985.— № 5.—С. 47—59.

Татенко В. О. Живий зв'язок поколінь.—К.: Політвидав України, 1984.—78 с.

Тимофеев Т. Перестройка необратима: XXVII съезд КПСС: слагаемые ускорения // *Новое время.*—1986.— № 29.—С. 16—17.

Ткачук И. Ф. Единство и преемственность поколений.—К.: О-во «Знание» УССР, 1986.—48 с.

Труд — индивидуальный, польза — общая // *Коммунист.*—1986.— № 18.—С. 24—29.

Ульянов М. Подъем в гору по нехоженым тропам: [О перестройке] // *Коммунист.*—1987.— № 5.—С. 51—57.

Фролов Ю. Непрерывная революция: Ленинская теория перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую // *Полит. самообразование.*—1987.— № 7.—С. 52—60.

Халипов В. Ф. Великий Октябрь и революционное обновление мира.—М.: Знание, 1987.—64 с.

Чернышев В. С. Традиции, обряды в системе формирования идеалов личности.—К.: Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1986.—143 с.

Шаповалов Н. П. Энергию замыслов — в энергию свершений.—К.: Политиздат Украины, 1987.—86 с.

Шевченко Ю. Гласность без переводчика: [Гласность в условиях перестройки] // *Новое время.*—1987.— № 26.—С. 16—17.

Юрченко В. З., Оглоткова К. Н., Тарасевич В. Н. Ускорение социально-экономического развития — ключ к совершенствованию социализма // *Науч. тр. по истории КПСС.*—1986.— Вып. 143.—С. 3—9.

Юрчук В. И. Историко-партийные аспекты концепции ускорения: проблемы исследования // *Вопр. истории КПСС.*—1987.— № 4.—С. 32—44.

Яновский Р. Г. Великий Октябрь и совершенствование социализма // *Вопр. истории КПСС.*—1987.— № 2.—С. 3—16.

* * *

Великий Октябрь и современность: Рек. библиогр. указ.—М.: Книга, 1987.—126 с.

(Далі буде)

ІХ РЕСПУБЛІКАНСЬКА СЛАВІСТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І РОЗВИТОК ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ»

12—14 травня 1987 р. в м. Одесі відбулася ІХ республіканська славістична конференція «Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів», присвячена 70-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Її організували Академія наук УРСР, Український комітет славістів, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Одеський державний університет ім. І. І. Мечнікова. Крім українських вчених, в конференції взяли участь дослідники з Москви, Ленінграда, Мінська, Гомеля, Тирасполя. Було зроблено понад ста доповідей та повідомлень.

Пленарне засідання вступним словом і доповіддю «Великий Жовтень і розвиток духовної культури слов'янських народів» відкрив голова Українського комітету славістів, академік-секретар відділення літератури, мови та мистецтвознавства АН УРСР академік АН УРСР В. М. Русанівський (Київ).

Під час роботи конференції працювали три секції: мовознавства, літературознавства, історії духовної та матеріальної культури слов'ян, а в рамках останньої з них — три підсекції: історії, фольклористики та мистецтвознавства. На пленарному засіданні секції були заслухані доповіді, які значною мірою визначили характер і напрями її роботи. Доповідь чл.-кор. АН УРСР І. М. Мельникової та д-ра іст. наук І. М. Кулинича (Київ) «Інтернаціоналізація духовного життя слов'янських народів у співдружності соціалістичних країн» була присвячена розкриттю діалектичного процесу розвитку національно самобутніх культур у соціалістичних країнах. В доповіді д-ра іст. наук В. Є. Гусева (Ленінград) було розкрито роль слов'янського фольклору періоду II світової війни як джерела справжнього інтернаціоналізму. Ролі української музики в збагаченні духовного життя слов'янських народів та відображенню в ній історичних подій загальнослов'янського значення присвятила свою доповідь д-р мистецтвознавства Н. А. Герасимова-Персидська (Київ).

На підсекції історії обговорювалися три проблеми: українсько-слов'янські зв'язки в дожовтневий період; вплив Великого Жовтня на балканські країни та діяльність інтернаціоналістів на Україні; розвиток слов'янських народів в умовах соціалізму та радянсько-слов'янські культурні зв'язки на сучасному етапі.

Найбільш жвавою була дискусія з проблем сучасного етапу розвитку слов'янських народів. Представлені до-

повіді та повідомлення дали можливість з'ясувати ряд теоретичних та конкретно-історичних питань. Канд. іст. наук С. В. Віднянський (Київ) та І. М. Сюсько (Ужгород) розкрили роль робітничого класу в соціалістичній співдружності та розглянули фактори, які мають головне значення для формування загальних рис робітничого класу нової соціалістичної формації. Канд. іст. наук. Т. В. Клиненко (Київ) у своєму повідомленні відзначила, що у сучасних умовах, при зростанні ролі інтелігенції в соціалістичному будівництві, йде процес її інтернаціональної взаємодії та соціальне й ідейно-політичне зближення з робітничим класом. Канд. іст. наук І. М. Чаварга (Ужгород) дослідив розвиток системи освіти в ЧССР на сучасному етапі, С. М. Мотрук (Київ) показала значення різних форм патріотичного та інтернаціонального виховання молоді на революційних, бойових, трудових традиціях старших поколінь в ідеологічній роботі КПЧ та ССМ ЧССР, канд. іст. наук О. Б. Дьомін (Одеса) розглянув питання культурного будівництва в Болгарії в кінці 60-х на початку 80-х років.

Ряд доповідей і повідомлень були присвячені братнім зв'язкам слов'янських народів. Канд. іст. наук В. М. Даниленко (Київ) висвітлив вклад УРСР в розвиток радянсько-югославського культурного співробітництва, О. В. Кравченко (Харків) — розвиток югославсько-радянських зв'язків у галузі художньої культури (1955—1971 рр.), Т. І. Єременко (Київ) — внесок товариств дружби в культурне співробітництво СРСР та ПНР в 80-і роки. Канд. іст. наук М. В. Знаменська (Київ) простежила практичну діяльність Українського відділку Товариства радянсько-болгарської дружби в справі залучення трудящих до духовних багатств братніх соціалістичних націй, канд. іст. наук Ф. О. Самойлов (Одеса) висвітлив широкий діапазон форм культурної співдружності Одеси та Варни у 70-і роки.

Як показала конференція, на Україні успішно продовжується розробка проблем, пов'язаних з вивченням впливу Великого Жовтня на слов'янські народи. В доповіді д-ра іст. наук А. Ф. Кізченка (Київ) показано, що, незважаючи на перешкоди правлячих кіл, святкування в міжвоєнний період роковин Великого Жовтня у Чехословаччині мало великий вплив на класову боротьбу трудящих мас. Доповідь канд. іст. наук А. Д. Бачинського (Одеса) була присвячена

пропаганді болгарською газетою «Комунa» (1919 р.) ідей пролетарського інтернаціоналізму. У повідомленні канд. іст. наук А. І. Гуляка (Одеса) проаналізовано стан висвітлення братерства трудящих Польщі та Радянської України газетою польських комуністів в Одесі (1919 р.). Н. А. Терент'єва (Київ) в повідомленні «Великий Жовтень і українсько-грецькі культурні зв'язки» розкрила, зокрема, роль в їх розвитку товариств дружби обох країн і вузівських центрів УРСР.

Інтерес присутніх викликали повідомлення про історію дореволюційних культурних зв'язків українського та півден-

нослов'янських народів. Канд. іст. наук О. В. Шевченко (Київ) розповіла про українсько-болгарські зв'язки в галузі освіти в останній чверті XIX — на початку XX ст., а канд. іст. наук О. В. Павлюченко (Київ) — про українсько-югославські.

Конференція мала творчий характер, вона виявила наявність на Україні великого заgonу славістів. Було схвалено рішення проводити подібні конференції й надалі.

О. Б. ДЬОМІН (Одеса),
Ф. О. САМОЙЛОВ (Одеса)

НАУКОВИЙ КОЛОКВІУМ У РОСТОЦІ (НДР) «МІГРАЦІЇ Й ПОЛІТИКА ДЕРЖАВ ТА ПРОФСПІЛОК ЩОДО ІНОЗЕМНИХ РОБІТНИКІВ У XX СТ.»

«Міграція і політика держав і профспілок щодо іноземних робітників у XX ст.» — така була тема наукового колоквиуму, організованого дослідницькою групою під керівництвом д-ра іст. наук проф. Л. Ельснера (секція історії Ростокського університету ім. В. Піка). Колоквиум, що проходив 30—31 березня 1987 р. у м. Росток, зібрав 52 учасників: 26 представників провідних науково-дослідних установ і вузів НДР, а також 26 вчених із соціалістичних та капіталістичних країн. 37 доповідей і рефератів були обговорені у жвавій діловій дискусії, що підтвердила актуальність поглибленого дослідження даної тематики як з точки зору вивчення історичного досвіду, так і виявлення сучасних аспектів класової боротьби в умовах інтернаціоналізації робітничого класу, яка відбувається внаслідок міждержавної міграції робочої сили.

Два основних напрями роботи колоквиуму були визначені постановкою теми: 1) імперіалістична державна міграційна політика, методи і форми державно-монополістичного регулювання вербування, руху і зайнятості іноземців; 2) позиції організованого робітничого руху в особі профспілок щодо проблем, які впливають з цього, а також щодо трудящих — мігрантів.

Вступні реферати д-ра іст. наук Й. Лемана «Наступність та зміни імперіалістичної політики щодо іноземців у Німеччині», кандидатів іст. наук Р. Мюле і К. Шмідта «Основні характерні риси міграційної політики імперіалістичних держав після II світової війни» (обидва — Росток, НДР) і доповідь д-ра іст. наук І. Герберта (Хаген, ФРН) «Про зайнятість іноземних робітників у Німеччині 1880—1980 рр.» відкрили дискусію з питання про наступність зазначеної політики (у зв'язку з незмінною природою імперіалізму) за всіх змін державних форм

правління та про виділення особливого, відмінного від інших історичного етапу в її розвитку в роки фашизму в Німеччині. Це питання неодноразово дебатовалося істориками НДР і ФРН: наскільки були можливі, при сталості цілей, зміни в механізмі, організаційних формах державно-монополістичного регулювання із зміною форм державної влади і панування капіталу. Саме наступність визначала процес концентрації і централізації імміграційних установ з метою найбільш оптимального регулювання ринку іноземної робочої сили для гарантії постійного прибутку. На колоквиумі відзначалося велике практичне значення цієї проблеми для сучасної боротьби іноземних трудящих і профспілок у ФРН, а також підкреслювалася необхідність аналізу такого її аспекту, як тимчасовий і часом суперечливий збіг інтересів урядів країн, що експортують і приймають робочу силу. Проф. Г. Політт (Грейфсвальд, НДР) відзначив зростаючий вплив робітничого руху на вироблення міграційної політики капіталістичних держав. Він порушив питання про більш диференційований підхід до визначення позицій окремих груп монополістичних кіл, зокрема ліберальних, а також транснаціональних монополій та їх інтересів на міжнародному ринку праці.

Позиції окремих держав і урядів до 1914 р. були конкретизовані в доповідях канд. іст. наук Д. Вульффа (Берлін, НДР) про статус російських сезонних робітників у Німеччині та російсько-німецькі відносини в 1899 р.; проф. І. Пушкаш (Будапешт, УНР) про міграції з Австро-Угорщини; канд. іст. наук А. Міттера (Берлін, НДР) про зусилля уряду рейха і великих аграріїв щодо організації повернення німців із Східної Європи; проф. Р. Керо (Турку, Фінляндія) про фінську еміграцію. Виступ проф. акад. АН УРСР А. М. Шлепакова (Київ, СРСР) про дискримінаційний ха-

ракти і особливості розвитку імміграційної політики США, її еволюцію з кінця XIX ст. по 70-і рр. XX ст., про позиції опортуністичного керівництва Американської Федерації Праці щодо проблем імміграційного законодавства викликав дискусію про політичний прагматизм як центральний фактор політики США у даному питанні.

Виявленню сутності і цілей міграційної політики ряду держав у період між двома імперіалістичними війнами були присвячені виступи кандидатів іст. наук О. Новака (Прага, ЧССР), А. Костянїненна та К. Виртанена (Турку, Фінляндія), М. Ертеля (Штральзунд, НДР).

Наступний цикл доповідей охарактеризував еміграційну політику Іспанії (Б. Накк—Росток, НДР) та Югославії (А. Милойєвич—Сараєво, СФРЮ; І. Мезич—Загреб, СФРЮ).

Юридичний аспект становища іноземних трудящих, можливості реалізації права на вільне пересування робочої сили в рамках ЄЕС відповідно до Римського договору 1957 р. були висвітлені у виступах д-ра юрид. наук Х.-Х. Кульке (Іена, НДР) та проф. Каммерера (Рим, Італія). Критичні погляди щодо шведської міграції та досліджень національних меншостей стали темою доповіді М. Пойра (Стокгольм, Швеція). Т. В. Жукова (Київ, СРСР) розглянула методи державно-монополістичного регулювання ринку іноземної робочої сили в Швеції у 70—80-і рр.

Рефератами канд. іст. наук Т. М. Чернової та проф. Л. Ельснера (обое—Росток, НДР) розпочалося обговорення

позицій профспілок щодо питань трудової міграції. В дискусії виступили проф. Р. Кюне (Дортмунд, ФРН), проф. Ф. Хекман (Нюрнберг, ФРН). Доповіді турецьких громадян, які проживають у Західному Берліні, Х. Йоцкана (голови Федерації спілок турецьких робітників у ФРН) та канд. іст. наук М. Бадиха про становище турецьких робітників та їх сімей викликали жваві дебати.

Розвитку взаємозв'язків між профспілками країн «експортерів» і «імпорттерів» робочої сили присвятили свої доповіді О. Н. Хаберль (Ессен, ФРН) та Г. Політт. Тема доповіді проф. Д. Хьордера—«Німецька соціал-демократія і профспілки: еміграція до Америки і зв'язки із США у 1878—1907 рр.». Діяльність Об'єднання профспілок польських емігрантів у Німеччині в 1902—1914 рр. була розкрита у виступі Й. Козловського (Познань, ПНР). Д-р іст. наук А. Понятовська (Познань, ПНР) розкрила далекосяжні наслідки піднесення націоналістичних, антипольських настроїв і виступів у Веймарській республіці.

Колеги з НДР виявили інтерес щодо можливості вивчення української трудової імміграції в кінці XIX ст. Це тим більше важливо, що, на відміну від «американського» напряму в міграційних потоках, вона вивчена недостатньо.

Підбиваючи підсумки роботи колоквиуму, Л. Ельснер відзначив ефективність зустрічі і необхідність дальшого плідного співробітництва вчених різних профілів з різних країн у цьому питанні.

Т. М. ЧЕРНОВА (Росток, НДР)

До уваги читачів!

У 1988 р. ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСТИТЬ КНИГУ:

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ТРУДЯЩИХСЯ УКРАИНЫ В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ: Сб. науч. тр. — К.: Наук. думка, 1988 (I). — 20 л. — (В пер.): 3 р. 30 к.

Рассмотрены наименее исследованные вопросы общественно-политической жизни трудящихся Украинской ССР в годы Великой Отечественной войны. Показана борьба населения республики за сохранение устоев советского образа жизни в годы фашистской оккупации. Для научных работников, преподавателей и студентов исторических факультетов, лекторов, пропагандистов.